



Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository



Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

Ln
9 11

1999



Կ Ե Ա Ն Ռ

ԳՆՆԵՐԱԼ — ԼԷՅՏԵՆԱՆՏ

ԿՆՆԱՐ, ՄԱՏԱԹՈՎԻՆ

ՄԱՆԿՏ — ԳՆՏԵՐՐՈՒՐԳ



Ի ԸՈՒՇԻ

Ի ՏՊԱՐԱՆԻ ՀՈԳԵՒՈՐ ԳՊՐԻՑԻՆ ՀԱՅՈՏ

ԵՐԵՎԱՆԻ

1870

Լեռ
911



Կ Ե Ը Ե Ք

Գ Ե Ն Ե Բ Ը Լ - Լ Ե Յ Տ Ե Ն Ը Ն Ց

ԿՆԵԸՁ ՄԱՏԱԹՈՎԻՆ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԵՐԱՐՐԴ

ՄԱՆԿՑ-ՊԵՏՆԵՐՐՈՒՐԳ

Ի Տ Գ արանի ղեկավարությունը շահան գործարանայ Ը տարին:

1863



Թ Ը Բ Գ Մ Ա Ն Ե Ը Յ

Ի Ռ յուսաց լիզուէ Ի Հայ աշխարհորէն բարբառ

ՀԱՅԿ

ՀԱՄԲԱՐՉՈՒՄԵԱՆ ԻԱԶԱՏԵՆՆԵՑ



Ի Ը Ռ Ը Լ



Ի ՏՊԱԳՐԱՆԻ ՀՈԳԵՒՈՐ ԳՊՐԱՑԻՆ ՀԱՅՈՑ ՂԱՐԱՂՈՒ:

1870 - Ի Ժ Բ

53

Handwritten notes at the bottom of the page, including the date 1870 and other illegible text.

~~1849~~

map of land for of Dept,
Dept - General for Dept
1 year for Dept.

28 312

7 311-60

Յ Ե Ռ Ե Զ Ե Բ Ե Ն

Որովհետև իմ հայրենակիցները շատ անգամ էին
խնդրել և միշտ էլ ուզումէն ունենալ իւրեանց ձեռ-
քին հայերէն լեզուաւ տպագրեալ Անեազ Աղերիա-
նոս Գրիշորեան Մատթոյի կենսագրութիւնը, ուստի
ես ցանկանալով կատարել նոցա այս հայրենասիրական
խնդիրքը և լցուցանել նոցա փափազը, ջերմեռանդու-
թեամբ սրտի յանձն առի թարգմանել Ռուսերէնից 'ի
Հայ աշխարհօրէն բարբառ Անեազ Մատթոյի կեն-
սագրութիւնը, որ տպագրուած է 1863 թուին 'ի
Սանկտ-Պետերբուրգ այս ճակատագրաւն. «Жизнь Го-
пераль-Мейтенанта, Князя Мадатова»

Քանի՛ քանի՛ անգամ տեսած եմ, որ իմ հայրե-
նակիցները բազմութեամբ հաւաքուած 'ի միասին պատ-
մուսմէին քաղցրութեամբ նոյն Անեազի արած քաջա-
զործութիւնները և շատ ուրախ գլաջողութիւն ընծա-
յում նորա արած յաղթութեանցը, փասն որոյ և ես
քանի՛ անգամ էլ հրաւիրուած եմ եղել նոցանից զէպի
այս աշխատութիւնն: Ասան զի սոյն այս Անեազ Մա-
տթոյը լինելով մեր հայրենակից, այն է՝ 'ի Արան-
դայ գաւառակէն Ղարաբաղու, իւր մեծազորք քաջու-
թիւններովը մեզ համար պարծանք է համարվում ու-
րիշ ազգաց առաջին, և իւր հասցրած օգուտներովը
անմահ յիշատակ է թողել մեր սրտի մէջ: Եւ 'ի հայ-

կէ որ մեծ ուրախութիւն և փառք էր մեզ համար, երբ տեսանք, որ մեզանից մէկն յանկարծ մտաւ մեր երկիրն մեծապատիւ փառօք և յաղթանակաւ 'ի վերայ թշնամեաց, այնպէս որ՝ կարծես, զարմացած մնացինք Աստուծոյ նախասահմանութեան վերայ, թէ ինչպէ՞ս հասցրուց մեզ մի այնպիսի երջանկութեան օր, յորում տեսնուեալք, որ մեր հայրենակիցներից մէկ անձին ետևիցը բազմաթիւ այլազգի ազնուականք են դնում, ազնուականք՝ որ մինչև ցայն վայր մեզ վերայ բռնաւոր տէր և իշխող էին, իսկ այժմ նոքա էին սոսկալի ակնաճութեամբ Անեզդին մեծարում և յարգում իբրև իւրեանց վերայ Արքայազուն իշխան:

Ասան որոյ ևս էլ, ինչպէս յիշեցի, իմ հայրենակից եղբարց փափազը լցուցանելոյ համար ձեռքս առի ներկայ թարգմանութիւնը, յորում նոքա կարող են իւրեանց լեզուան կարգալ Անեզդի քաջագործութիւնները և նորա անունը անմոռաց պահել իրանց մէջ: Արայն թէ բարեմիտ ընթերցողներիցը նախ և առաջ կ'ինկարեմ խոնարհաբար աչքի առաջին ունենալ այս յետագայ հանդամանքները:

ա. Այս թարգմանութիւնը լինելով իմ երիտասարդ օրերում փաստակեալ առաջին աշխատութիւնը և ինքն զովով զինուորական պատմութիւն, 'ի հարկէ անկարելի է, որ բոլոր ընթերցողներին համար էլ միակերպ հաճոյ երևայ, փասն որոյ և ևս այս տեղ ներողութիւն եմ խնդրում իմ այս առաջին աշխատութեանս մէջ երևեցած թերութեանց մասին:

բ. Այս թարգմանութիւնն անելոյ ժամանակը, որովհետև և կային մի քանի այնպիսի բառեր, զորս հայերէն լեզուաւ մի բառիւ թարգմանելն անկարելի էր լինում, պատճառն որ նոյն իսկական իմաստն չէին տալիս և

շատ բառերով թարգմանեն էլ անխորժ էր կրեում, վասն զի շատ անգիր պատահելով մի կրկնորէն կրկնութիւն էր դառնում: Ուստի եւ էլ այդպիսի բառերը մի և նոյն հնչմամբն անփոփոխ թողցել այս թարգմանութեան մէջ հայերէն տառերիւ տպագրեալ, մանաւանդ որ այդ բառերն ուրիշ ազգաց մէջ էլ են գործածուում: Եւ բաց յայմանէ կային մի քանի բառեր, որք հայերենի մէջ մի բառիւ են թարգմանուում, եւ կամենալով, որ նոքա միմեանց հետ չ'այլափոխուին և մէկը միւսի տեղ չ'հասկացուի, նոցանկց մէկը թարգմանեցի 'ի հայերէն, իսկ միւսը՝ որ էլի ուրիշ շատ ազգերի մէջ էլ է գործածուում, մի և նոյն հնչմունքովն նշանակեցի այս թարգմանութեան մէջ: Օրինակի համար մի քանիսին վերայ խօսվմք տեղս. *корпусъ-хог-уру-ս* և *агаре-цалкы*՝ բառերը մեք թարգմանումենք առ հասարակ քանակ, բայց որովհետեւ կրկուսն էլ Ռուսերէնի մէջ ճիշտ դանազանութիւն ունին, և այս թարգմանութեան մէջ ստեպ ստեպ պատահումէին և այն՝ այնպիսի անգիր, որ եթէ կրկուսն էլ քանակ բառիւր թարգմանեի, անշուշտ մէկը միւսի տեղ կ'հասկացուէր, վնց եւ առաջինն թողցել անփոփոխ *хог-уру-ս* գնելով, իսկ կրկնորդն՝ քանակ, այսպէս էլ *арміа-арѳіа* և *воіеко-ѳеяѳѳѳ* (գորք) բառերը ևն:

գ. Եւ կամենալով, որ այդ օտարազգի անփոփոխ թողած բառերի իմաստն էլ ամէնքն լիովին հասկանան, պարունակեցի այդ ամէնը առանձին թերթի մէջ 'ի վերջոյ, մի թերթ և բառարանի ձևով:

դ. Եւս թարգմանութեան մէջ ընթերցողը կ'տեսնէ, որ փակադիմների մէջ մի քանի տեղ թուանշաններ կան դրուած, որոց իւրաքանչիւրի համար Ռուսերէն բնագրին մէջ վերջումն յաւելմունք կան, այլ որով-

հետեւ ես չ'Թարգմաննցի այն յաւելմանքն, ուստի և
աւելորդ է համարելի այս Թարգմանութեան մէջ Թո-
ղած թուանշաններն: Բայց այն յաւելմանց մէջ զըտ-
նուած հարկաւոր բառերն ամփոփեցի Թարգմանօրէն
յիշատակեալ Թեթեւ բառարանի մէջ:

Որդի և ծառայ Հայոց Ազգի
Հայկ Համբարձումեան Խաչատրեանց:

1870 Յունիսի 15.

ի Շուշի:

Կնեայ Վաղերիանոս Գրիգորեան Մատթիոյն պատերազմական
գործունէութեան այս ներկայ նկարագրութիւնը յօրինել են նորա
գործակիցները երեսներով տարումը, իրեանց աչքի առաջին ունե-
նալով այն յիշատակութիւնները, որոց մէջ պատմյումեն ինչպէս նորա
այն պատերազմական շահատակութիւնքն (ПОХОДЫ)՝ յորս հաղորդա-
կից են եղել նոքա նրան, այնպէս և իւրեանց ՚ի սրտէ սիրելի և
մեծարդոյ այս մարդի անձնական որակութիւններն: Առաջին ապա-
զրութիւնն ՚ի լոյս էր ընծայում 1837 թուումն, բայց այնքան պա-
կաս էր տպագրեալ օրինակների թիւը, որ համարեա՝ թէ վաճառե-
լոյ համար էլ չկար: Զանազան պատմութիւններ պատմուելով իւ-
րաքանչիւր էջերումն էլ կնքվումէ եռանդուն սեր դէպի զօրախնդ:
՚ի խմբագրութիւնն պարապուել են. Մօրից Եստատիւիչ Ազեկուն,
որ Կիարտիքմէ յաւեր էր դադատանու 1819 և 1820 թուերումն եղած
պատերազմաց ժամանակը, Ալէքսէյ Ստեփանովիչ Խամեակովը
և Իվան Միխայլովիչ Բակունին, որք աղբատանա էին Կնեային
մօտ Տաճկական պատերազմումը, որոյ համար և հասցրել են իւր-
եանց յիշատակութիւնները: Այս գրքի հետաքրքրական հանգա-
մանքները ըստ մեծի մասին Խամեակովի գրին են պատկանում,
նրան է պատկանում և կենսագրութեան վերջումը պարունակեալ
հանդուցեալ Կնեայի բարուց նկարագրութիւնն (характеристика):
Ահա՛ ինչ է գրում Ալէքսէյ Ստեփանովիչը Մօրիայ Ա. Մատթիո-
հայն վերայ 1835 թիւ գրեկտեմբեր ամսումն, ներկայ կենսագրու-
թեան ձեռագիրն առ նա ուղղելոյ ժամանակը. «Այս միայն գերեզ-
մանաբար է փոխանակ հոյակաւ դամբարանի (мавзолей)», որում ես
չատ կ'ցանկայի այնպէս է գետեղեալ պայմաններն և արշելքների
դօրութիւնն այս նկարագրութեանը մէջ, յորում պէտք է լուս-
թեամբ անցուցանել զայն՝ ինչ որ հարկաւոր էր ասել, և անկարելի
է առանց կենդանեաց անբարեմիտ բանաստուծութիւնները դատաւար-
տելոյ՝ արդարութիւն ընծայել ախարհահասկ հանդուցեալին:»
Մի և նոյն ժամանակում իւր գրեալ նամակներից մէկի մէջ նա էլ
առաւել սրտառու է խօսում այս առաջագրեալ գրքի արժանա-
ւորութեանցը և թերութեանցը վերայ. «Առ հասարակ սորա մեջ

ինչ որ կարծիքն էր, ամէնն արուել է: Սա կ'պահպանէ յիշատակը այն մեծ նահատակին որ արժանի է հայրենեաց յիշողութեանը, բայց ես ինչպէս արդէն առաջի Չեզ, սա չ'ե կարող լիովին բառականութիւն տալ ճշմարտութեանը, որովհետեւ այդպիսի իսկութիւնն միայն այն ժամանակը կ'ստացուի, երբ որ համեմատեմք Անեազել արած գործքերը միւսերի գործողութեանց հետ, որ կամ չ'են արել կամ խանդարել են: Այս գիրքս և մանաւանդ վերջին յաւելմունքները կարգալով, ես սահմանեցի որ Արատանն էլ էր վկայ այն ամէնին, ինչ որ երևեցան իմ աչացս Տաճկաստանում: Մեծամեծ սխալմունքներ էին լինում, Անեազն ուղղումը այն ամէնը, և մի և նոյն ժամանակը, երբ որ արդէն նա դարնիքը հաւարել պատրաստել էր, այնպիսի կարգադրութիւններ էին յերևան դալիս, որք արգելումէին նրան հիւսել նրանցից թագեր (պատկներ):»

Այժմ մեք չ'կարողացանք հատարել այն՝ ինչ որ ակամայ թողած է եղել քսան ու հինգ տարի սրածնից առաջ սրա մեջ մեզ արգելուածին մէկ կողմից՝ նիւթերի պակասութիւնը, որք կարող էին հիմնաւորապէս լցուցանել ականատեսների պատմածները և միւս կողմիցն էլ այն՝ որ մեք չ'էինք ուզում նոր յաւելմունքներով խանդարել հեղեւնակի բուն խօսքերը՝ որ մի ձևով պատմական նիւթ են բազկայնում: Մեք էլ աւելել արդեւ քննքի կ'պատահէինք, եթէ կամեցած լինէինք յօրինել մի ամբողջ համեմատական նկարագրութիւն այն կամպանիաներին, յորս հաղորդութեան ունէր Անեազ Մատթոնը՝ և այն անձանց, որոց հետ նա գործ էր կատարում, այսինքն այնպիսի գիրք, որպիսին Բերնկարդն յօրինել է Գրաֆ Յօլին վերայ, բայց սորա համար նիւթեր որ աւելից են, և արդէն լիովին վերայ է հասել անաչառ քննադատութեան (КРИТИКА) կարողութիւնն: Մեզ մնում էր միայն այս երկրորդ անգամ տպագրութեամբը ՚ի լըյս բնծայել մի այնպիսի գիրք, որ այժմ հազուադէպ մի մասեւնագրութիւն է բազկացնում և զուրկ չ'է պատմական հետաքրքիր յայտնութիւններից: Ղեկատար և արդարադատ պատմութիւնը կարելի է լինել միայն նիւթերի առատութեամբն: Յորս համար էլ մեր գրականութիւնն այնքան աղքատ է, որ ով որ ցանկանում է այս պատմական ճշմարտութեան մեջ ձեռնտու լինել, չ'պէտք է ուշացնէ իւր յաւելմունքը հասցնելով: Մանաւանդ զգալի է դրաւոր պակասութիւն այն գործողութեանց համար, զորս Ռուսաց զենքն ցոյց տուա Արվկասումն այժմեան դարու առաջին քառորդումը և 1826 թուի Պարսից պատերազմումը:

Մեք հասարակութեան մտացը առաջարկելով այս զօրավարի կեանքիցը մէկ քանի անպաճոյճ էջեր, յուսամք որ սղքս բո ի վիջ կ'լլուցանեն պատմական գրականութեան լուսանցքներն:

Կենաց Մատթթոյի ծառայութեան սկիզբը. — Տաճկաստանի Հետ պատերազմը 1808, 1809 և 1810 թուրումը. — Հայրենասիրական պատերազմը 1812 թուումը. — Պատերազմաւու 1813 թուիցը մինչև 1815 թին. — Կովկասեան կորպուսի մէջ նշանակութիւնն:

— — — — —

Այն մարդոյ յիշատակն, որ իւր անձն նուիրել է Հայրենեաց ծառայութեանը և զոհ է դրել նորա համար իւր կեանքը, սուրբ է ամէն մէկ մարդոյ համար, մանաւանդ՝ երբ որ այդ կեանքը փառաւորված լինի օդատակար և երեւելի քաջագործութեամբ: Ի թիւս այդպիսի մարդկանց զանվումէ անշուշտ նաև Կենաց Ազգերիանոս Քրիզորեան Մատթթոյը (Князь Вахрианъ Григорьевичъ Мадатовъ): Այնց իւր երկաստարդութիւնիցը մինչև օրհասական կէտը, որ զրկեց Ռուսաց արմիան քաջագործ զօրականից, պատուականազոյն Չեներալից, նորա բոլոր օրերը ընծայած էին ծառայութեան և նորա բոլոր մտածմունքները դէպի Հայրենեաց փառաւորութիւնն էին վերաբերվում:

Արևիստայութեան ժամանակը մնալով առանց պաշտպանների, նա ամենայն ինչով, որ ունէր ինքն՝ յատկապէս ինքեան էր պարտական. նա ամէն պատիւները, ամէն ցանկալի պարգևները սրոյ բերանով ընկալաւ և

դորոշմեց զայնս արիւննով : Միայն այն մարդը, որ տեսել է Կնեազ Մատաթովին պատերազմի սաստիւուն մէջ, շառաչող զնտակների և կարտեչների կարկտի տակին, կարող է դատել, թէ մինչև որ աստիճան է լինում քաջութիւնն փառաւոր և արիութիւնն հանդարտահոգի : Կորա ամէն ծառայակիցները կ'հաստատեն սորա ճշմարտութիւնը և կ'ասեն թէ Կնեազ Մատաթովի անձնական օրինակն հէնց շարժումէր ըստ արժանւոյն դէպի զործողութիւնս համարեմ թէ անհաւատալի քաջութեանց, թէ նորա ներկայութիւնն մեր զօրագրնդաց տուածին՝ ապահով նշան էր յաղթողութեանց : Թէ նորա հանդարտ արիութեանց մէջ, նորա խելքից 'ի վեր վստահութեան մէջ, կար որպիսի և իցէ առանձին ոգի և ազդեցութիւն, որ դէպի ինքն էր քաջում զօրականները և հաստատում, թէ Ռուսաց զինուորն որքան զօրաւոր ու խորին մտքով է ճանաչում իւր զօրավարին, միայն թէ՛ զօրավարն կարողանայ տեսնել նրանում աղամարդ և ոչ թէ մէքենայ (матрона) :

Ամենայն պատերազմական մարդոյ կենսազրութեան սկիզբը անպատճառ պէտք է պարունակի իւր մէջ զովասանութեան թերութիւն, մանաւանդ՝ երբ որ նորա ծառայութիւնը խաղաղ ժամանակում է սկսվում, վասն որոյ և մեք նուիրումենք այս կենսազրութեանը միայն մէկ քանի խօսքեր :

Կնեազ Մատաթովը ծնուել է Ղարաբաղումը (*).

(*) Ղարաբաղ — նշանակումէ սե այդի. այդ անունըլաւ իսկապէս է սուած այն դեղեցիկ գաւառին, որ է հարստագոյն և առատաբեր երկիրն՝ մեր (Ռուսաց) Անդր-կովկասեան տիրապետեալ կողմանց մէջ : Բայց այս Ղարաբաղ անունն յատկապէս զբուած է՝ նայելով կոր դեռոյ շրջապատումն եղեալ պողաւէտ, թանձր անտառներին և մաշառներին, զոր գաւառական լեզուաւ կոչեն «Բլխաթի Բոսալայ» :

մի այնպիսի երկրում, որ շատ ժամանակից դէս պատերազմական գործողութեանց թատրոն լինելուցը չէր հանգստանում, և 'ի մանկութենէ վիճակուել էր այնպաթեղի կամ անվանելի փափագանաց դէպի պատերազմական կեանք: ՊԱՒԵՂՆԱՆՆԻ ԿԱՅԱՍԵՐԻ Թագաւորուն ժամանակը գնալով նա 'ի Ս. Պետերբուրգ և տեսնելով Պալարդիայի փայլուն զօրագունդը չկարողացաւ սառնասիրտ կենալ, ուստի և ժամանակ չկորցնելով, խնդիր առաւ, որ ընդունեն զինքն զինուորական ծառայութեան մէջ: 1799 թուումը նա նշանակուեց Ղեյք-Պալարդիայի Պորտուբէյ Պրաբօրշչիկ Պրէօբրաժնեան գնդումբայն տեղից Պօզպորուշիկ դառած անցկացաւ 'ի Պաւլովան Վրենագերի գունդը, ուրանօր և բարձրացաւ Պօրուշիկութեան յասաիճան, և վերջապէս փոխադրեցաւ 'ի Միներկեան հեակեկ գունդը: 1808 թուումը Տաճկաստանի պատերազմը կենազ Մատաթովի տըղամարդութեան և գործունէութեան ասպարէզը բացահէնց այն դաշտերի վերայ, որ մինչև քսան տարին նորա փառաւոր քաջագործութեանցը, ընդ նմին և տարածամ մահուանը վկայ դառան վերստին: Վեննրալ Պրատովի յառաջապահ զօրքի մէջ մտնելով կենազ Մատաթովը որ արդէն կապիտանութիւն էր ստացած, իւր ինքնայորդօր կամքովը միշտ գտնվումէր առաջաւոր պօստերումը, և երեկի գտնուեց քաջութիւններով Մողղաւիոյ և Ալաւհիոյ մէջ 1809 թիւ Մայիսի 7, և Յունիսի 26 և 27-ին եղած պատերազմներումը, և զինուորապէս Բրաիլովի վերայ յարձակման ժամանակը, որ էր Յուլիսի 20 և 21-ին (1):

Արանից յետոյ շուտով Ռուսաց արմիան անցաւ Դունայ գետը: Ըյս պատերազմական դէպքը առիթ հասցրեց կենազ Մատաթովին պատերազմի դժուարին:

բայց փառաւոր ասպարիզին կատարելագէտ ծանօթանալու: Չնայելով նորա փոքր աստիճանին և կարգազրուեթեանց մէջ զանուած շնչին միջոցներին, նորա աներկիւղութեան համբաւը տարածուեցաւ շուտով իւր քաջ մարտակից զօրագնդերի մէջ, և նորա անունը հնչվումէր մի առանձին յարգանօք: Այս ասացուածը. «ես գործի մէջ էի Կնեազ Մատաթովի հետ,» նշանակումէր. «ես քան ուրիշները առաջ և մօտիկ եմ զանուել թշնամուցն,»:

Օգոստոսի 1-ին նա զանուեց լրտեսութիւնում Մաչին բերդի մօտ. 3-ին Բարադաղը պաշարելումը, իսկ 8-իցը մինչև 20-ը զբաղած էր թշնամին հալածելովը մինչև Տրօնանեան պատնէշը (BAAR), 21-ին և 22-ին Գիրսովի պաշարման և յաղթութեանը մէջ, 29-ին և 30-ին Կուստենջն առնելումը, ուրանօր և խաղաղնելով Աշերաց 7-թղ դնդի լուտը վաղվաղակի յարձակուեց թշնամուցն վերայ, և յաղթելով նրան հալածեց մինչև նոյն իսկ ամրոցները (2), իսկ Սեպտեմբերի 4-ին նա զանվումէր Բասսեվատ բերդի մօտ եղեալ պատերազմումը, ուրանօր Կնեազ Բազրասովօնը ջարդեց Խոսրով-Մուհամմէտ-Փաշայ Սպարապետի առաջնորդութեան ներքոյ եղեալ կօբալուսը (3): 11-իցը մինչև 20-ը Միդիսարխայի պաշարողութեան մէջն էր, բայց 23-ին հանդերձ հեռամուտ զօրքովը զանվումէր Գալապետո և Գապակիի դիւղերի մօտ եղեալ պատերազմումը, ուրանօր Գններալ Պլատովը սասախ հարուած առաւ Տաճկաց ընտիր հեծելազօրացը: Հոկտեմբերի 10-ին Կնեազ Մատաթովը դարձեալ զերազանց զանուեց իւր քաջութեամբը Տատարիցա դիւղաքաղաքի մօտ պատերազմումը, և 1810 թիւ Փետրբարի 11-ին ԲԱՐՁՐԱՎՈՅՆ հրովարտակաւ փոխա-

զրուեց Ռօսմիսար կոչմամբ յԱզգ. քսանդրեան Գուսար
զունդը, ուրանօր նախընթաց գործերի մէջ գերազանց
գանուելուն համար ՚ի Մայիօրութեան աստիճան բարձ-
րացաւ (4):

Կնոր-Ղուեսայի երկրորդ կամպանիումն 1810 թուին
նա գանուեց Եռեմայի պաշարողութեան մէջ. Յու-
նիսի 12-ին Չաուշիի գիւղի մօտ պատերազմումը՝
նա իւր մէկ էսկազրոնովը ձեղքելով մտաւ թշնամ-
ւոյ բազմաթիւ կալօննայի մէջ և մէկ թնդանօթ խկեց
(5), 22-ին նա Ռուշուկա բերդի վերայ յարձակման
պատերազմումն էր և Ռատինա գիւղի մօտ ու Լանտր
պետի վերայ շինած թշնամեաց ամրոցները լրտեսե-
լումը. 26-ին նա գանվումէր յիշեալ ամրոցները
յարձակմամբ առնելումը և թշնամւոյ 40 հազարանոց
կօրպուսը բոլորովին ջարդելոյ պատերազմումն, յու-
րում թշնամին կորցրեց իւր բոլոր թնդանօթաձիգ գոր-
քըն, և վերջապէս գանուեց նա Ռուշուկայ, Եուրթի և
Վերկոպօլիսը անձնատուր լինելումը:

Երբ որ սկսուեց գործն Ռատինայի մօտ՝ Ազգ. քսանդ-
րեան Գուսար զունդը գանվումէր ձախ թեւումը: Օֆի-
ցիւրները Ղաներալ Լանսիուն մօտ ժողովուեցին: Խօ-
սակցութիւն բացուեց այն Մայիօրի վերայ, որ մէկ գոր-
ծի համար ստացել էր 3-րդ կարգի Ղէօրկի, որ այն
աստիճանումը հազաւազիւս պարդն է: Կնեազ Մա-
աթովը հարցրուց. «Ի՞նչ պէտք է անեմ, Չերդ Ղե-
րազանցութիւն, որ ստանամ Ղէօրկին,»: Ղաներալը
ժպտելով մասնացոյց արաւ Տաճկաց այրուձիոյ՜ հազա-
րանոց կալօննան, որ դուրս էր զալիս ամրացեալ բանա-
կիցը մեր աջ կողմին դէմ և ասաց. «Չարդի՛ր նրանց»:—
Եյս գօրեղ զունդը բոլորովին անակնունելի յառաջ էր
խազում ընդ երկարութիւնն մեր ձախ թեւի գօրաց

Ֆրոնտին: Բայց հազիւ թէ հասաւ հանդէպ Աղէքսանդրեան զնդին, Կնեազ Մատաթովը՝ այլ ևս հրամանի չսպասելով զոռաց դէպի Պուսարներն. «Տէ՛ հա՛ ինձ հեա,, ու յարձակուեց թշնամոյն վերայ. և այսպէս երկու հարիւր Պուսարների առաջին զողողումէին 4 հազար Տաճիկները: Այն սարահարթն, որ տեղով փակչուումէին Տաճիկները, ծածկուեց զիակներով (մարդոյ լէշ) մի քանի վերստ տեղ, և հեաայնդութիւնը միայն այն ժամանակը դադարեց, երբ յաղթականաց ձիանքը նեղացած կանգնեցին: Յաղթուած գունդն բերուել էր ընդ անձնական առաջնորդութեամբ Անինայ Ալի-Փաշայի որդի՝ Մուրատ-Բէկին: Մատաթովը չստացաւ Յ.Քէ կարգի Պետրիկին, բայց նորա փոխարէն բարձրացաւ ՚ի Պողպոլիովնիկութեան աստիճան:

Պատերազմ զնալոյ ժամանակը զօրավարները նրան բանաջնուումէին ինչպէս զբաղմահմուտ և քաջ օՖիցեր ամէն տեղ, ուր որ դժուարութիւն և վտանդ կային, ուր որ հարկաւոր էին հաւատարիմ աչք և աներկիւղ կուրծք, խոհմագարդ զգուշաւորութիւն և յանկարծ յարձակումն: Բայց Պօրտան (Օսմանեան Պուսն) խոնարհուեց Ուսուստանի առաջին և հանգամանքը կամ բազըր անըափոխեց Կնեազ Մատաթովին ուրիշ կողմեր:

Նա՛ արդէն բանում, գործում բազմափորձ լինելով, պատերազմի կրակով միտուած, արմիային քաջայայտ և համբաւահոչակ հէնց բոփանդակ Հայրենեաց մէջ, մտաւ ուրիշ բարձրագոյն և մեծափառ ասպարէզ. այն ընդարձակ դաշտը ախտանեան պատերազմին, որ իւր նմանը տիեզերական պատմութեան մէջ չի աննում:

Երբ որ 1812 ամի կամպանիան սկսուեց, արեմբեանն կրորդը բանակը՝ ընդ զօրավարութեամբ Պաներալ Տօրմասովին դասաւորուած լինելով Աուցիի շէր-

ջակայ կողմերումը, Յուլիսի 11-ին յառաջ խաղաց
չորս կաշօնայով և անցկացաւ թշնամեայ քամակր:
Անեազ Մատաթովը հրամանատար լինելով Գններալ-
Ըղիւտանա Գրաֆ Լամբերտի յառաջագահ գորաց
առաջաւոր գնդին, հալածեց թշնամեայ զօրքը Աւստի-
լուկայ գիւղաքաղաքիցը, անցաւ Արշաւի Գրսու-
թեան սահմանն և շրջապատեց Արուբշով սահմանա-
կից գիւղաքաղաքը, իսկ Յուլիսի 13-ին գնաց դէպի Լի-
տովեան Բրեսան, զոր նոյն օրն Գններալ Անեազ Շչեր-
բատովի զօրքն պաշարել էին: Գններալ - Ըղիւտանա
Գրաֆ Լամբերտն էլ հասաւ այն տեղ յառաջագահ
զօրքովը, որ 14-ին դուրս եկաւ և 15-ին մտացաւ Աօր-
բին քաղաքին, որ պաշարուած էր Սաքսոնացեաց 5000
մարդկց բաղկացած զօրքովը: Գրաֆ Լամբերտը Անեազ
Մատաթովին հրամանատարութեանը յանձնելով Թա-
թարաց Աւլան և Ըղէքսանդրեան Գուսար գնդիցը
մէկ մէկ էսկազրոն ուղարկեց գիտել զգուշութեամբ թըշ-
նամեայ բանակալայրն, որ ամրացեալ էր Փրօնտով:
Անեազը մեծ յառաջադիմութեամբ յարձակուելով
ձախ թևի փրայ յաղթեց Սաքսոնացեաց ձիաւոր զօրացը
և հալածեց նրանց մինչև ցգաղաքամէջն: Թշնամին իւր
զօրաւոր գնդովը շատ ջանք արաւ, որ իւր զանձը Աօր-
բինիցն ուղարկի Արուժան, բայց Անեազ Մատաթովը
Գրաֆ Լամբերտի հրամանովը Մուխավից գետովն անց-
նելով հանդերձ Ըղէքսանդրեան Գուսար գնդի չորս՝ և
Թաթարաց Աւլան գնդի մէկ ու Մտարօդուրովի Գրա-
կուն գնդի երկու էսկազրոններովը և հարիւր զազախնե-
րով, թնդանօթածիզ ձիաւոր զօրաց երկու թնդանօթնե-
րովը կարեց Արուժան քաղաքի ճանապարհը: Սաքսոնա-
ցիք շատ մեծ ջանք և զօւ արին, որ կարողանան անցնել
այդ զօրաց միջովը, բայց Անեազ Մատաթովը միշտ յեաս

գարձցնելով թշնամեոյ յարձակմունքները բոլորովին ցիւ
և ցան արաւ երանց և յետս յետս հալածեց զէպի Սոր-
րին քաղաքը: Գննեալ Տօբմասովը երբ որ իւր պատ-
րաստապահ գործովը հասաւ, էն ժամանակը Սաքսոնա-
ցիք ամենայն կողմից շրջապատեալ գտնով սախպեկցան
զենրնկէց լինել: 8 թնդանօթ, 4 դրօշակ և 3000 զերի,
ի թիւս որոց և նոցա կառավարիչ Գննեալ Աննկիւր
աւար եղնն այդ յաղթութեանը, որ շալքնասիրական
պատերազմի մէջ առաջինը լինելով շատ արժանայիշա-
տակ է, որովհետեւ մինչև այն ժամանակը Ռուսաստանի
վերայ թափուող թշնամին ոչ մի տեղ իւրեան յարձակո-
ղական շարժմունքներին արդէլք չէր գտնոււմ: Մայելով
Մապոլոնի անհամար զօրացը, այնպէս էր երևոււմ,
թէ ամէնը պէտք է նոցա խորտակիչ զօրութեան ներքոյ
բնկնէր, բայց Սորրինի մօտ եղած յաղթութիւնը ոգևոր-
ցնումէր զսիրտս Ռուսաց նոր յոյսերով (6):

Եյս պատերազմից յետոյ Գրաֆ Լամբերտը իւր յա-
ռաջապահ գործովը խաղաց զէպի Արուժան քաղաքը,
ուրանօր Սաքսոնացւոց այրուձիոյ և Մաճառաց (Ռեն-
գարաց) Գուսար գնդերը սկսան երևիլ: Մաճառաց
Մատաթովին, որ էն ժամանակը առաջաւոր փորպօսաների
էր կառավարիչ էր և թշնամեոյ վերայ նկատողութիւն ու-
նէր, յանձնեց պահպանել զօրաց զիրքը ձախ թևի վերայ:
Անեաղ Մատաթովը՝ չնայելով թշնամեոյ անհամեմատ
զօրութեանը և յարձակմանցը, ամբողջ օրը անսասան
և անխոնջ աշխատութեամբ յետ զարձրուց թշնամեոյ
ձիաւոր զօրաց ամէն յարձակմունքները մինչև Սորոկե-
նա զիւղը, յառաջապահ զօրաց յետ դառնալոյ ժամա-
նակին: Եյդ զիւղի մօտ Յուլիսի 31-ին կռիւ բացուեց
ուրանօր Ռուսաց 18000-նոց կօրպուսը սկսեց պատերազ-
մել Եւսարիացւոց և Սաքսոնացւոց 40 հազարանոցի հետ:

Թշնամին յարձակուեց մեր ձախ թևին վերայ, որ Գննե-
 րաւ Ադիւտանդ Գրասֆ Լամբերտի իշխանութեան
 ներքոյ էր գտնվում, իսկ Կնեազ Սատաթովը՝
 որ Աշխբանդրեան Գուսար գնդի շորս Կսկադրոնովը
 այդ թևի վերջին ծայրն էր բազկացնում, անսասան
 դիմադրաւ եղև Թշնամեոյ գերագանց գորուժեանն, և
 երբ որ Աւստրիացոց թեթևութեան ձիաւոր երկու զըն-
 դերը աշխատումէին շրջապատել մեր ձախ թևը, էն
 ժամանակը Կնեազ Սատաթովը յարձակուեց նոցա վե-
 րայ թևիցն և քամակիցը և յիտ դարձցրուց: Եւ այս-
 պէս թշնամեոյ մէկ մասը կոտորուեց և միւսը գերի ըն-
 կաւ, որոյ համար և Կնեազ Սատաթովը Գնգապետի
 (Полковникъ) աստիճանի արժանաւորուեց:

Երբ որ Սուրբաւիոյ Արմիան Լուսիկի մօտ միադաւ
 Գնեերաւ Տորմասովի կորպուսին հետ, մեր կողմիցն է
 նորոյ յարձակողական գործողութիւնը վեր կանչանալու
 Կնեազ Սատաթովը միշտ Գնեերաւ Ադիւտանդ Գրասֆ
 Լամբերտի յառաջապահ զօրաց մէջ էր բտնվում, որ
 դասաւորուած էր Տարկովիցայ գիւղաքաղաքի մօտ՝
 Ստիրայ գետին վերայ: Սկզբներէ 12-ին Սատաթովը
 այրուծիոյ գնդովն և քիչ էլ հետեակ գերբով արտաքս
 վանեց զթշնամին Տուրիսկա գիւղաքաղաքիցը, և այս
 միջոցին յարձակմամբ առաւ կամրջի ամրոցն, ու հե-
 տապնդելով թշնամեոյն դատարկ հրացանով՝ բոնեց
 կամուրջը և հալածեց զԱւստրիացիս մինչև ցնոյն իսկ
 Ատովեան Ռիստն:

Երբ որ Շվարցներերի Կնեազը պաշարուել էր զօ-
 րաց ձախ թևի կողմովն, ուստի և հարկադրուել էր
 բաց թողել Ուոլսաց հողերը, Կնեազ Սատաթովը
 թշնամեաց վերջապահ զօրքի ետեւիցն շուտով անցաւ

Լիտովեան Տրեստի մօտ Բուդ գետը և հալածեց զԱւ-
ըստրիացիս Տրեստաօլիցն, յետ որոյ և ինքն շուտ ու-
ղարկուեց Վնդասիտ Փլիզել-Աղիւտանդ Չիւնիշելին
հետ ՚ի Ղըստութիւնն Ալարշաւոյ, զիվերսիա անելոյ և
Թշնամւոյ ամբարնները և պաշարնները փշայնելոյ համար:
Այս Էկսպեդիցիան վերջացնելից յետոյ նա վերադար-
ձաւ Լիտովեան Տրեստի մերձակայ դասաւորուած Ար-
միայի մօտ և ՚ի նորոյ մտանելով Ղրաֆ Լամբերտի
յառաջապահ զօրաց մէջ՝ սկսաւ կառավարել առա-
ջաւոր պօսակերը:

Վոյեմբերի 3-ին Պօսեցկից Վններալին վերայ՝ որ
Պայղանով գիւղաքաղաքի միւս կողմի դաշտին վերայ
բանակ էր տուած, յարձակուեց մեր այրուծին հան-
գերձ մէկ քօտ ձիաւոր Թնդանօթաձիգ զօրքով: Պօ-
սեցկու զօրագունդն՝ երկու Թեկիցն էլ պաշարուած լինելով
և ստիպուած փակչելու, Թէպէտ սկզբունք ըստ բաւա-
կանին զիմադրաւ եղև, սակայն վերջը բոլորովմբ ջարդ
ուտելով յաղթուեց: Այս գործունքը Կնկալ Սոտա-
թովը ստանձին զօրագնդով, որ բազկացած էր Աղէք-
սանդրեան Պաուսար գնդի 3 Էսկադրօնիցը և 200 զա-
զակից, յարձակուեց Թշնամւոյ ձիաւոր զօրքի վերայ՝
ձախ Թեի ընդդէմ և սաստիկ ջարդ տալով նրանց մէկ
Թնդանօթ խկց: Ղրաֆ Լամբերտը հետապնդելով Պօ-
սեցկուն մինչև Արիշինա գիւղը, առաւ 2 դրօշակ, 2
Թնդանօթ, 2800 զերի, յորոց 63-ը օթիցեր էին, և
մինչև այն սաստիճանը ոչնչացրուց Թշնամւոյ բոլոր զօրքը,
որ Պօսեցկին հազիւ Թէ 500 մարդով կարողացաւ քա-
շուել Սինսդր:

Արանից յետոյ Սոտաթովը՝ յուզարկուած լինելով
դէպի Սօլօղէնօն, դտաւ մի զօրիկ խումբը Թշնամւոյ,
յորոյ վերայ յարձակուելով սաստիկ ջարդ տուաւ՝ և

500 մարդ գերի բերաւ: Ամսի 4-ին Պրաֆ Լամբերտ Մինսկ քաղաքն առաւ, ուրանօր 2300 հիւանդ մարդ գտուաւ և պատերազմական ու ուսակեղէն պաշարներով լի մեծամեծ ամբարներ: Կենազ Սատաթովը միացաւ Պրաֆ Լամբերտի յառաջապահ զօրաց հետ, որ նոյնը ամսի 7-ին դուրս եկաւ Մինսկից:

9-րդ օրը լուսաբացին սկսուեցին յառաջապահ զօրաց զործողութիւնները Բորիսովի կամրջային բերդի դէմ, յորոյ 'ի ժամու եզերաց 14-րդ գունդը յարձակուելով բերդի ձախ մասն առաւ. իսկ 38-րդ գունդն յարձակուեց աջ մասին վերայ և թէպէտ առաջին անգամն յետ դարձցրուեց, բայց յետոյ եզերաց 7-րդ գնդի օգնութեամբն առաւ զայն:

Իօժրովսկին՝ հեռեակ և մասամբ ինչ ձիաւոր զօրք սալով Քեներալ Պակոշին, ուզարկեց նրան պաշարել մեր ձախ թեր: Պրաֆ Լամբերտը ուղարկեց նրանց դէմ մէկ բատալիոն Ախտերեան հեռեակ գնդիցը և 4 էսկադրոն Ալէքսանդրեան գուսար գնդիցը Կենազ Սատաթովի կառավարութեամբը, որ իւր խոհմ կարգադրութեամբը և յաջող յարձակմունքովը ոչնչացրուց թշնամուոյ նպատակը: Աօլշայի ուլանները բոլորովին խորտակուեցան, և հեռեակ զօրքը ցիրուցան լինելով հարածուեց մինչև Իւշկելիչ գիւղը: Ակրջապէս մեր Թնդանօթածիդ զօրաց ներգործութիւնը թշնամուոյնը ցիրուցան արաւ. եզերաց 13-րդ գունդը մէկ կողմից, իսկ 7-րդ գունդը միւս կողմից յարձակուելով սռին կամրջամերձ ամրոցի կենդրոնը. եզերաց 14-րդ գունդը չ'նայելով թշնամուոյ զօրեղ կրակին, սասակաբար յարձակուեց կամրջի վերայ և մէկ թնդանօթ խելով մտաւ նոյն իսկ քաղաքը, այս միջոցումը Կենազ Սատաթովը Ալէքսանդրեան Գուսար և Ալլամադրեան Պրախոն

գնդերովը և վեց թնդանօթով շուտով եզերներիցը յե-
տոյ անցկացաւ կամուրջը և չնայելով լճնամուտոյ յու-
սահատ ընդդիմութեանը, հալածեց Պալեակներին քա-
ղաքիցը դուրս: Ղոմբրոմսկին 'ի դուր կամեցաւ պաշտ-
պանել զինքն քաղաքիցը դուրս գտնուող ջրաղացի
մօտ, որ Օրշի մերձակայ ճանապարհին վերայ էր,
վասն զի Ղուսարները և եզերները ուժով անցնելով
նեղուցի միջովը ստիպեցին նրան իւր Ղիվիզիայի
ճնացած գօրքովը խառն 'ի խուռն փախչել դէպի Աջ-
նիցա գիւղը: Այս եռանդագին պատերազմը շարունա-
կուեց 10 ժամ, և առաւել նրանով է փառա-
ւորացնում Ղրաֆ Ամբերտի զօրքին, որ նորա
հետեակ զօրքը կիսով չափ քիչ էին քան զթշնամուտնը,
և որ այս վերջինն՝ չնայելով այն հողաբուրներին, ո-
րոց տակին թագ էր կացել, չկարողացաւ փախչել այս
սաստիկ հարուածիցը: 2 դրօշակ, 8 թնդանօթ և 2500
շարդից աւել դերի առին յաղթողները: Քաց յայսմանէ
2000 մարդ էլ սպանուել էին թշնամեաց կողմիցը, իսկ
մեր կողմիցը մօտ 1500 մարդ էին մնասուել, այն էլ
իւրեանց դասաւորութիւնիցը դուրս դալոյ պատճառաւ:
Քաց զօրաց համար ամենից առաւել զգալին այն եղև,
որ Ղրաֆ Ամբերտը՝ վստահ լինելով իւր հռչակա-
ւոր քաջութեամբը, սաստիկ վիրաւորուեց ամրոցները
առնելիս վասն որոյ և ստիպուեց թողուլ իւր զօրա-
վարութիւնը:

Չիչաղով Օջրապետը լսելով Ռօրիստովի առնուելը,
հրամայեց Ղլիւսար Սօրպուսին գնալ դէպի այն քաղաքը
և ճնալ 'ի բացօթեայ հանգստեան կամրջային բերդի
մօտ՝ Ռերեզինա գետի աջ կողմում: Օջրապետն ինքն
հասաւ այն տեղ ամսի 10-ին կանուխ առաւօտը և իւր
ղլիւսարը բնակութիւնը կարգաւորեց Ռօրիստով քաղա-

քումբը, ուրանօր և հանգ առաւ յառաջագահ զօրքը
իւր հետեակողը, թողով ձիաւոր զօրքը քաղաքի ար-
ձակավայր բացատումն և մերձակայ զիւղումբ:

Ուղինս Սարշալը 'Նոյեմբերի 10-ին իմանալով՝ որ
Պօմբրովսիու Պալեակ - Ղիփիգիսի մնացորդքն դուրս
են հալածուել Ռօրիսովիցը, շտապից միանալ նոցա
հետ և յառաջ խաղաց այն մտքովը, որ վերստին տիրէ
այդ հատուածին, որ անտարակոյս մեծ կարեւորութիւն
ունեն, վասն զի 'Նապօլէոնի գլխաւոր Արմիան դէպի
այն տեղն էր դիմում:

Ամի 11-ին դեռ լոյսը չբացուած Չիչաղով Օջրա-
պետը՝ Պրաֆ Պալէն 2-րդին նշանակելով 'ի տեղի
Պրաֆ Ամբերտին կառագարիչ յառաջագահ զօրաց վր
հրամայեց նրան նկատել թշնամեոյ շարժումները և ետեւիցը
գնալ դէպի Լօշնիցա զիւղը: Ս'որ յառաջագահ զօրքը՝
հարբստահարուած լինելով մեծագոյն զօրութեան յար-
ձակմունքիցը, ստիպուեց յետ դառնալ դէպի Ռօրիսովը:
Թշնամեոյ յարձակումն այնքան սաստիկ դառաւ, որ
Եգեբաց 7, 14 և 37-րդ գնդերը անշատուեցին և ցրուե-
ցին դէպի հին Ռօրիսովը:

Այս զիպուածումը մեր յառաջագահ զօրքի դրու-
թիւնը առաւել նորա համար էր խանդաւոր, որ յետ
դառնալոյ համար մնացել էր միայն Ռօրիսովի կամուրջը,
որոյ երկարութիւնը 200-ից մինչև 300 սաճէն էր:

Պրաֆ Պալէնը տեսնելով՝ որ հարկաւոր է շուտով
յետ դառնալը, հրամայեց իւր հետեակ զօրքին, որ մեծ
ձանապարհի ձախ կողմումը ընկած ծառիկ թփապատ եզեր-
քովը ուղևորուին. ձիաւոր զօրքին էլ հրամայեց թու-
ղուլ թնդանօթածիդ զօրքը և թշնամեոյն զօրաւոր
յարձակման առաջն առնալ. յայնժամ Աղեքսանդ-
րեան Պաւսար դունդն էլ դառաւ վերջագահ: Թշն-

նամեաց հեծկադօր զնդի մեծ քաղմութիւնն նրան նեղացնումէին, քայց Անեղ Մատաթոյր՝ կարգաւ յետ յետ քաշուելով, երկու էսկազրօնով մէկ քանի փասահ յարձակմունք արաւ, որով և ապահովացրից վերջացած զօրաց յետադարձութիւնն:

Եյս զի պօւածումը, զոր պատմագրումէ Քրաֆ Բիսմարկը, ախորժելի է տեսնել Անեղ Մատաթոյի դատողութեան հաստատութիւնը. ք թէ՛ ազգու և բարեպատեհ սասած խօսքն՝ որպէս բարոյական ելքարականութիւն, ներդործուի Ուուսաց զինուորի հոգւոյն էլ այնչափ՝ որչափ Քաղկեացւոյ զինուորին, որ չափիցն առաւել յատկապէս անուանուել է.

“Օհնուոր ականաւոր, : Յաւելի է, որ շատերը, նաև մեր հայրենեաց մէջ, նաև այնպիսիք՝ որ պատերազմական գործողութիւնից իամ (օտար) չեն, դեռ ևս կամենումն երկմտիլ այսպիսի երևելի ծշմարտութեան մէջ : Եհա Բիսմարկի սասածն .

“ Թշնամոյ գրահատրները ընդդէմ կացին 20 թնդանօթների յաջողակ ներդործութեան ժամուժր : Եզէքսանդրեան Պուսար գնդի չորս էսկազրօնը ծածկումէին իւրեանց յետադարձութիւնը : Պուսարների կառավարիչ զնդապետ Անեղ Մատաթոյր մտազրից, որ զի արդ և իցէ թշնամոյն առաջն առնու, ուստի գուրս դալով անսառիցը և կարգի դնելով էսկազրօնները, վաղից ընդ երկարութիւնն Ֆրօնտին : Պուսարներ, սոաց նա, ևս յարձակումեմ թշնամոյ վերայ, եթէ գուք մնաք, էն ժամանակը ինձ մնում է կամ մահ, կամ գերութիւն : մի թէ՛ կողմէ գուք կորցնել մի օրուայ մէջ ձեր ամէն զլաւարներին, : Պուսարները՝ քաջախրուած այս խօսքերովն, յառաջ խաղացին, որով և միջոց առին վերանորոգել կարգը :

Գաղղիացւոց Արմիայի յետ դառնալոյ ժամանակը, Անեաղ Մատաթովը Օհերինի մօտ էր գտնվում, սւրանօր Քերեզինա զեառնն անցնելիս դէմ կացաւ յուսահատ անալ թշնամւոյ յարձակմունքին: Այն տեղից ուղարկուեց նա Ալիւնան Գններալ-Մայիօր Լանսկուն հետ, որ հրաման ստացաւ նոյն այդ քաղաքը զնացող թըշնամւոյ կայսննայի առաջը կտրել և փշացնել ճանապարհին կամուրջները, որպէս զի նոցա զալը ուշացնեն: Անեաղ Մատաթովը, որ Գններալ-Մայիօր Լանսկու յառաջապահ զօրաց կառավարիչն էր, Նոյեմբերի 18-ին հասաւ թշնամւոյ զօրացը Պէշչենիցա գիւղաքաղաքի մօտ, և սաստիկ ջարդ տարով նրանց, զերի արաւ երկու Գններալ՝ մէյր Գաղղիացի, միւսը Պալեակի, 26 Շաար և Օրեր-Օֆիցիւրներ, 400 մարդ ստորին սաստիճանի և բոլոր կարուսանք: 28-ին նա գտնվումէր Ալիւնայի պաշարողութեան մէջ: Այդ ամէն քաջութեանց համար ստացաւ ի պարգև մէկ ադամանդակուս սուր, այս վերնադրովը. «Վասն քաջութեան»,:

Եւ այսպէս, երբ որ Եւրոպան հիացած մտիկ էր տալիս Վապօլեօնի ահագին արմիայի դժբաղդ մնացորդներին և նրանց քամակիցը Ռուսաց առաջաւոր զնդերի շուտով երևալին, բազմը դիպուած հասցրեց Անեաղ Մատաթովին առաջնին երևալ Նեմանից յետոյ, և այսպէս ասիլ, հրաւիրակ դառնալ այն անյաղթ զօրացը, որ նրանցով Նսեսսինամուծիւնն սահմանել էր կործանել Նսպրէտնին և ազատութիւն տալ Եւրոպային: Անեաղ Մատաթովը անցկացաւ շուտով Ախսլայ գիւղին էլ և Քարօն Անցին հերօզէյի Աօրպուսին հետ թանաւով Փետրուարի 1-ին մեծ օգնութիւն հասցրեց Ապիշի մօտ եղած Սաքսոնացւոց զօրքի հարուածին: Այս պատերազմուէր նա՝

Աղէքսանդրեան Գուտար երկու՝ էսկապրոնովը և Սե-
մնչիկովի Գօնեան Գազախի գնդովը, յարձակուեց
Բարկով գիւղի մօտ թշնամեոյ անհամար ձիաւոր զօ-
րաց վերայ և յետ դարձցնելով նրանց շատ գերիներ ա-
ռաւ: Եւս միջոցուէր թշնամեոյ երկու բատալիոնը հան-
դերձ երկու թնդանօթով՝ անջատուած գոլով այս յա-
ջողակ յարձակմունքովը, գնուէր դէպի կալօննան, ջանա-
լով՝ որ միանան իւրեանց գլխաւոր զօրութեանց հետ:
Անեազ Սատաթովը մտալրեց ունայնացուցանել նոցա
այս դիտաւորութիւնը, բայց չուներ նա ոչ հեռեակ և
ոչ թնդանօթաձիգ զօրք. միայն զօրականքը ճանաչուէին
նրան և անսօհման հաւատ ընծայում: Թշնամին զօ-
րեղ էր, բայց պատերազմական բողբաւորութիւնն քիչ
անգամ է խաբում դանվհերութիւնն և զյանկարծա-
հաս յարձակումն: Գոռաց զօրավարի հրամանն՝ մարշ,
մարշ (դէպ յառաջ): Անեազն՝ ըստ իւր սովորութեան,
առանց ինչ յետ նայելոյ լաճապարեաց դէպ յառաջ,
նորա ետքիցն էլ Գուսարնիրը և Գազախները ուրա-
աղաղակելով խոյացան, ուստի և թշնամեոյ կալօննան
շփոթվելով ու ցիր ու ցան դառնալով զէնընկէց
եղին: Երկու բատալիօն զօրք հանդերձ իւրեանց կառա-
վարիչ Սաքսոնացի Գւնեբալ Կօստիցովը զերի ընկան
և նոցա հետ երկու թնդանօթ ու մի դրօշակ՝ Ի հար-
կէ անկարելի էր, որ այսպիսի փայլուն քաջագործու-
թիւնը իւր վերայ չդարձցներ Ինքնակալի նկատողու-
թիւնն, ուստի Անեազ Սատաթովը Գնդապետի աս-
տիճանուէր արժանացաւ ստանալ Արրոյն Յաղթական
Գէօրկիի 3-րդ կարգի ասպետական նշանը (Օր-
աւու): (7)

Արանից յետոյ Անեազ Սատաթովը՝ Գազախի հինգ
գունդ առած իւր հետ ուղարկուեց Օդեր գետի միւս

կողմը, և Ալօկաու բերդն շրջապատեց և սլաշարման մէջ պահեց, մինչև որ կանոնաւոր զօրք հասան իւր մօտ: Յետոյ Ռարօն Ա ինցենհերօդէի կօրպուսին յառաջապահ գունդ գառնալով՝ զնաց նա Սաքսոնիա, ուրանօր Մարտ ամսուամբ Գրեզդեն ու Լէյպցիղ քաղաքները առնելիս գտնուեց: Լնցնելով ՚ի նախկին Ա կստփալեան Երբայսլթիւնն, (Korojevctbo) նա առաջինն մտաւ Հալլէ քաղաքը, և Նառումբուրկ քաղաքը գնալիս, ճանապարհին հրաման ստացաւ յետ գառնալ դէպի Լիւցէնը, պատճառն որ Գաղղիացւոց արմիան, Լըֆուրտի մօտ հաւաքուած լինելով, ուզուէր էնտելից յառաջ խաղալ դէպի Լէյպցիղ, այն յուսովը՝ որ Ռուսաց հեռացնի Լըբայիցը Ռուտի և Մարտի 18 և 19-ին նա Թշնամեոյ ամենայն յառաջապահ զօրաց յարձակմունքների առաջն առաւ և 20-ին գտնուեց Լիւցենի մօտ եղած հռչակաւոր պատերազմի մէջ, որոյ համար և ստացաւ ՚ի պարզև Ս. Ա լրդիմիրի 3-րդ աստիճանի ասպետական նշանը: (8)

Երբսր արմիան Լիւցենից հեռացաւ դէպի Գրեզդենը, Անհազ Մատաթովը գտնուեց Լանսկիյ Գաննրալի իշխանութեան տակ գտնուած վերջապահ զօրաց մէջ: Նա իւր Եղէքսանդրեան զնդովն մեր զօրքի յեազարծութիւնն անյայտ էր պահում մինչև Ռաուցենը, և Մայիսի 8 և 9-ին այդ քաղաքի մօտ եղեալ պատերազմներու մը գտնուեց, յետոյ իւրեան հաւատացեալ զնդովը սկսեց գնալ դէպի Շուկոնիցա բերդը և էն տեղից Ռէյհենբաղը, ուրանօր յայտնի հաշտութիւն էր կապուած:

Հաշտութիւնը վերջացաւ և Անհազ Մատաթովը՝ Գաննրալ Սակինի Արքուսին պատկանուելով, մտաւ Սելեզեան արմիայի մէջ, որ էր Ֆելդմարշալ Ռիլեխերի

1503

առաջնորդութիւններքոյ և որոյ ընդդէմ՝ Ասպուէօնը ինքն
անձամբ անձին ուղղումէր իւր զլիսաւոր զօրաց ըն-
թացքն: Այս որ պատերազմական զործողութիւնքը
վերանորոգվումէին, յայնժամ Կնեազ Սատաթովը՝ արդէն
առաջաւոր պօստերի (պահակք) միջին էր գտնվում, իւր
սովորական անդին հաստատրիմ լինելով, որպէս թէ՛ անձ-
նական պարտաւորութի համարելով ինքեան տեսնել առա-
ջին պատերազմը և առաջին վտանգին հանդիպել: Եւ
արդարև նա իւր առանձին զօրքովը 17 օրուայ ընթաց-
քումը ինն սաստիկ պատերազմներում հազորդ գրա-
նուեց: — Օգոստոսի 6-ին Լիզնիցի մօտ, 7 և
9-ին Քայուցենի մօտ, 15-ին Քոււնցլային մօտ, 18-ին
Պէյնայուն մօտ, 19-ին Սօհիերխենի մօտ, 20-ին Ալբր-
շենի մօտ, ուրանօր խորտակեց թշնամեոյ կալօննան,
գերի արաւ նոյն զօրքի կառավարիչ գնդապետին, 25
օֆիցեր և 677 մարդ ստորին աստիճանի, 21-ին Աէյն-
քերիի մօտ, (9), Օգոստոսի 22-ին թշնամեոյ զօրաց
քամակին գտնուելով՝ Քաուցենի ու Քիշօփսփերշենի
միջումը, յարձակուեց Ալայնաույ զիւզի մօտ եղած
պատրաստապահ պարկին վերայ, փչացրեց 200 սնդուկ՝
ի հրացան նիւթերով, և 500 մարդ էլ գերի արաւ:
Ի փոխարէն այդպիսի աներկիւղ և օգտակար քաջա-
զործութեան, Նորին Սնծութիւն Քրուսսայի Երքայն
վարձատրեց նրան այս ծառայութեան համար Եսպի-
տական նշանով: (10) Սիպտեմբերի 7-ին Արօսսեն-
կէյնիցը գնալով դէպի Օարանար, յարձակուեց Սա-
տաթովը Քնեերայ-Լատուր Սօբուրի ձիաւոր կօր-
պուտի մէկ մասին վերայ, և ցիրուցան անելով գերի
արաւ գնդապետին հանդերձ մէկ քանի ստորին աս-
տիճանի մարդկանցով:

Ըմենայն զաշնակից արմիաների դէպի Լէյպցիղ

գնալոյ ժամանակը, Անեազ Մատաթովը թշնամեոյն հետ անդադար պատերազմի մէջ էր և հաղորդու թիւն էր պահպանում Բօկնոսիայի արմիային հետ:

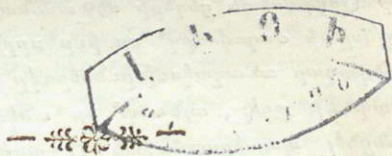
Արջապէս դաշնակից զօրքերը հասան այն տեղ, ուրանօր վճռվումէր Պերմանիոյ վիճակը: Այսպիսի պատերազմի ժամանակը, Պուսար զօրքի արած երեւելի յարձակմունքներից մէկի սաստիկ ժամանակը՝ Անեազ Մատաթովը սաստիկ վիրաւորուեց ձախ ձեռքին գնտակ դիպչելով, բայց այսու ամենայնիւ նա վեր չի եկաւ ձիկցը, չ'ընդհատեց պատերազմի դաշտը, և մինչև այդ երեւելի պատերազմի վերջը, նա իւր օրինակուն շարունակումէր քաջակերիւ Ադէքսանդրեան Պուսար գունդն: Նորա պարգևը բառ գննագան առաջարկութեանց եղև Պաներալ - Մայիօրի աստիճան:

Յետոյ վերջը բժշկելոյ համար գնաց նա ձալէքաղաքը, որոյ բնակիչքը յիշելով՝ որ հինգ ամիս սրանից առաջ, նա Ռուսաց զօրքը մտցրաւ իրանց քաղաքը, ձեռքերի վերայ բարձրացրած տարին մինչև իւր համար պատրաստած տունը: Նորա բարեկամները և նորա վերայ ամէն սրտացաւները 'ի դուր խնդրեցին նրան գուրս չ'գալ ձալէքիցն մինչև բոլորովին առողջանալն: Այն խորհրդածութիւնն, որ նա արմտելիցն հեռի Յալով կարող չէ՛ շուտով երեւիլ իւր քաջ մարտակիցների շարքումն, ոտիպումէր նրան արհամարհել վերքն և գնալ Արմիայի ետքիցն: Թեպէտ նա տիրեց, որ անձամբ անձին օգնական չեղև 1814 թուումն Պաղլիսացւոց դէմ եղեալ պատերազմի յաջողութեանցն, բայց նորա սիրտն մխիթարուեց նրանով, որ 'ի թիւս յաղթականաց մտաւ Պարիզի պարզպաց միջոյն և վկայ եղև իւրեւ տօնեցեալ ԱՂԻՔՍԱՆՈՒՄԻ յաղթողութեան հանդիսին:

Սկննայի կօնգրեսսի ժամանակը Կննազ Մատաթովը՝ իշխելով 2-րդ Գուսար ղեկիղիայի բրիկադին վերայ, գտնվումէր Արակով քաղաքումը դասաւորեալ յառաջապահ զօրաց մէջ, որ Գններալ Արմօլովի կառավարութեան ներքոյ էր: Այնպէս էր երևում, որ խաղաղութիւնը հիմնուած էր հաստատ հիման վերայ, բայց Նապօլէոնի Լըբա կզդից երևալը վերստին շփոթեց գէւրոպան: Ռուսաց զօրքը դուրս եկաւ Արշաւի Գքսութիւնիցը, և Կննազ Մատաթովը իւր բրիկադովը վերստին գնաց Գաղղեա և երկրորդ անգամ մտաւ Ֆարիզը: Նա գտնուեց նոյնպէս Աերտայումը զօրախաղացութեան մէջ, ուրանօր ԱՂԼԻՔՍՏՆԻՐ ԿԵՅՍՐՆ առաջարկեց հիացած Աերուպին հարիւր յիսուն հազար զօրք կատարեալ բարեկարգութեան մէջ:

Յայանի է, որ 1815 թուին Ռուսաց զօրքը Գաղղիայից դուրս գալից յետոյ, բոլոր դաշնակից տէրութեանց զօրքերը այն տեղ էին մնացել Ալլինկաօնի իշխանութեան ներքոյ: Այդ արմիայի հետ խառնուեց և Գրաֆ Աորօնցովի Ռուսաց կօրպուսը, որոյ հետ ուղում էր մնալ Կննազ Մատաթովը: Բայց ըստ առաջարկութեան Գններալ Արմօլովի, նա՝ 1816 թուին Բարձրագոյն հրովարտահաւ Աովկասեան առանձին կօրպուսի մէջ նշանակուեց: Դէպի այս ներկայ պաշտօնն գնալոյ ժամանակը յանձնուեց նրան ուղեկից լինել Ս. Պետերբուրգից Արեան վերագառնող Պարսից լիակատար Իսպան Սիրգա Արդուլ Հասան - Խանին: Կննազ Մատաթովը Արաստան հասնելով, միևնոյն թուումը նշանակուեց Ղարաբաղու Խանութեան մէջ եղեալ զօրաց վերայ կառավարիչ, ընդ նմին և յանձնուեց նրան այդ Խանութեան կառավարչութեանը կարգին վերա-

հոյեցողութիւնն. իսկ 1817 թուին նորա վերայ Օւ-
նուորա-Նասանդական Պալատորի պաշտօն զրին, Էա-
քուայ, Էրվանու և Ղարաբաղու Խանութիւններումը:
Եյս նոր կոչման մէջ նրան շատ օգնեց Եսիացւոց
բնաւորութիւնների ունեցած ծանօթութիւնը և արեւ-
լեան լիզուների անդիկութիւնը՝ մանաւանդ Թուրքաց,
որով նա իջ թէ միայն կարողանումէր ազատարանել,
այլ և պերճախօսել: Բայց միայն տեղեկութիւններն
չէին օգնում նրան իւր պաշտօնը զեղեցիկ կատարելոյ
համար. այլ նորա խոհեմ կարգադրութիւնները, ար-
դարութիւնն, պարզ և ազնիւ բնութիւնը, առաւել քան
թէ ուրիշ մէկ այլ ինչ, հասուցրին նրան Խաների և
բոլոր բնակիչների սէրն ու հաւատարմութիւնը: Եյն
նահանգների ազգերն նորա կառավարութեան ներքոյ
եղած ժամանակը, ընդելացան Ռուսաստանի խաղաղ տէ-
րութեանը, և նորա առաջնորդութեան ժամանակը,
շուտով կորայրացան Ռուսաց հետ արեամբ պատերազ-
մի և փառաց ասպարիզումն:



Հիստորիան Գաղստանումն եղած պատերազմական գործողութիւնքն.— Տարասարանու նահանգին նուաճումն.— Բաշլու, Ենկիքենտը Թարաքամաների գիւղօրէից ընդդէմ գործողութիւնքն.— Ղազաչի մօտ պատերազմն.— Ախուլինցոց նուաճումն.— Պատերազմաչու դէպի Ղաղիզումն ընդ.— Խօղրեկայ վերայ յարձակմամբ տրեղն.— Ղաղիզումն իր առումն.— Սուրխայ-Խանի փախուստն.— Արան-Խանի սամբարձումն.— Երեք խանութեանց քաղաքական կառավարութիւնը:



1818 Թուումը Գններալ Արմօրովք վճռողական եղանակներ սկսեց Չէչենները խաղաղացնելոյ համար, որ Արմիլանան ցեղերի մէջ ամենաբաջ ժողովուրդն էին, այնպիսի ժողովուրդ՝ որ իւր սրբնթաց արշաւանօքն և անդադար աւազակութիւններովը ամէն կողմն էլ սարսափ էր քցել, այնչափ՝ որ անկարելի էր ուրիշ կերպ անցնել պատերազմական Արաստանի ճանապարհովը, բայց միայն զօրեղ հեծելազօրքով, որոց մօտ և միշտ պէտքէ պատրաստի գանվէին նաև Թնդանօթները Աբրոյշեալ եղանակները նրանում էին կայանում, որ խլուեցին Չէչեներիցն Տիրեկ ու Սուլեթա միջադետերումը տարածեալ ամէն դաշտավայրերը, որ նոցա երկրագործութեան անդն էին, և չորքոտանեաց ու ձիանց և այլ անասնոց արածելոյ ընդարձակ ու արդիւնաւոր մարդադեղինները: Խլեղն այնպէս եղև՝ որ ուղղագրի՞ծ բանա-

կետղն տեղափոխուեց Տերեկիցն Սունժա գետին վերայ, ուրանօր ըստ բաւականին ամբողջներ ու բերդեր շինուեցին, որ Չէչենցւոց բոլորովին զրկումէին վերջիշեալ օգտաբերութիւնիցր: Այն ժամանակիցը սկսեալ նոցա արշաւանքը շատ դժուարութեամբ էր լինում և շատ անգամ իւրևանցից ամբողջ խումբեր էր փչացնում: Արցա մէջ յայտնի եղեն շուտով հացի և անասնոց ընդհանուր պահասութեան կորստական հետեւանցնելու: Ստիպուած գոլով նոքա օրական կերակուր գտնել լեռնային անբնակ տեղերումը և իւրեանց անասունների մեծ մասը կորցրած լինելով, արդէն նոքա այնպիսի հիււանդութեան ենթարկուեցին, որ ամբողջ զիւզեր էր փչացնում: Ժողովուրդի բարեհոգի մասը խոնարհուելով առաջ դուրս եկաւ ու ներողութիւն ստացաւ այն պայմանով, որ թողուն լեռները և իւրեանց ամենայն ստացուածքովք դան բնակուին Սունժա ու Տերեկ միջադեաների գաշտափայրերումը, ընդ հօգնանաւորութեամբ մեր բերդերին: Ահա խախաղ անուանեալ Չէչենների սկզբնական հիմն, որովհետեւ լեռներումը մնացած յամանները՝ մինչև ցայժմ պարապլումեն իւրեանց սփռական արհեստովք, թէպէտ և մի նշանաւոր փաստացնելու կարողութիւն չունին արդէն: Անկարելի էր և տարակուսել, թէ՛ այս վայրենի ժողովրդոց շուտով և հաստատուն նուաճելոյ այս միակ հնարքի ընտրողութիւնն, ընդհանրապէս ասելով՝ կարողանար պրծնել Արմօլովի սուր հեռատեսութիւնիցը:

Նկնց որ մեր գորքը առաջին անգամ երևաց Սունժա գետի վերայ, Չէչենները տեսնելով իւրեանց տկարութիւնը և անկարելութիւնը որ չեն կարող այն նոր ուղղաձիգ բանակին դէմ կենալ, որ նրանց պէտք է զրկէր սպրուսաի զլխաւոր միջոցներիցը, ընդ նախ և

Տիրեկ գետի վր հին բանակեաղումք գտնուող զազախներէ շինուց վերայ ասպատակութիւններ անելոյ կարողութիւնիցը, ուստի ամէն միջոցներով ջանք արին յայտնել այն անարգանքը, զոր քաշում էին իբրև մի ընդհանուր զրհանք Աովկասեան բոլոր ազատ ժողովրդոց համար. նոքա յառաջագոյն այդպիսի իսկ վիճակ գուշակումէին միւս ամէն ցեղերին էլ, եթէ նոքա օր յառաջ և միաբան զօրութ յետ չ'դարձուցանեն այն վերահաս կորուստը: Չէշենների զրացի ազգերից մէկ քանիսը, այն է՝ Ղոյսուբույլինցիք և այլք, արդարև ուղարկում էին նրանց մօտ զինավառեալ խուճեր, որոց հետ 'ի միասին Չէշենները կատաղութեամբ յարձակվում էին մեր բանակների և կարաւանների վերայ, աշխատելով՝ որ ինչքան կարելի է մեզ մեծ մնաս հասցնեն և արգելք դառնան նոր բանակեաղ հաստատելոյն: Աոյտ ամէն ջանքն 'ի դուր անցկացան այս կողմուսն. բայց նրանց յաջողուեց իրանց կողմն քցել շիտսիսային Ղաղստանի զօրեղ ժողովուրդները, որք են՝ Ակուշինցիք, Ղազիղումուսցիք, Ղարաղայդաղցիք ևն, որ այն ժամանակը Ռուսաց զօրքը Անդր-Աովկասումն քիչ լինելոյ պատճառաւ, աւարառուի էին անում մեծ ճանապարհների վերայ և շփոթում էին 'ի վաղուց Ռուսաց իշխանութեան ներքոյ գտնուող ժողովուրդներին:

Սրանց մէջ գլխաւորներիցը մէկին պատժելոյ համար՝ որ Ղէրբեհա քաղաքի մօտ էր գտնվում, այն է՝ Բաշլինցուց, 1818 թուումը նրանց դէմ զօրադունդ ուղարկուեց: Բաշլինցիք իրանց յօգնութիւն կանչեցին բոլոր զրացի ժողովրդներին. ամենից առաւել օգնում էին նրանց Ակուշինցիք, որ բոլոր Ղաղստանի մէջ զօրեղն են և մինչև ցայժմ էլ մեծանուն են համարվում: Ազգիւրէշին իսկ յաղթելովը Իրան-Ասրաբի մօտ, որ Ղերբնից 20 վերստ հեռու:

Մեր զօրագունդը մտաւ Բաշլի քաղաքը, որ շրջապատուած էր անտառներով ու դժուարահոխ բարձրութիւններով և դասաւորուեց նորա նեղ փողոցներումը: Եռնաբնակներին (որ համարձակվում էին մեզ հետ կռուիլ դաշտումը), անակնկալ յարձակումն հետեանք դառաւ զօրագնդին անզրոյշ դասաւորութեանը, բայց յարձակողաց յանդգնուն և այն օգուտներն, զորս հասցնումէր նրանց իւրեանց սովորական մըրցմունքն, սաբալեցին Ռուսաց ցիր և ցան անկարգութեամբ յետ դառնալ երեւելի փնասով: Եյս անյաջողութիւնը իւստիային Ղաղստանի բոլոր ժողովրդոց համար ընդհանուր ուրախութեան առիթ դառաւ, ՚ի թիւս որոց զտնվումէին և Ուցմէի հպատակները, Թարաքամաների զիւղերն ևն, որ ՚ի վաղուց էին հնազանդուել Ռուսաց Տէրութեանը, բայց այն ժամանակիցը սկսած յայտնի անհնազանդութիւն էին ցոյց տալիս: Եյդ անհնազանդութեան հոգին տարածուեց վերջապէս և Տարիովու Շամխալի հպատակների մէջ էլ, որ հէնց ինքն էր անձնատուր եղել Ռուսաց Ղազին, բայց իւր ստորադրեալ ժողովրդները թոյլ էր կտռաւարում:

Սաստրակութեանց զլխաւորները ձայն տուին ժողովրդեան, հրաւիրելով նրանց ազգովին, որ զինավառուին առ հասարակ Մուհամմետի չհաւատացող թըշնամիներին փչացնելոյ համար, և մտադրեցին որ ամենայն զօրութեամբ օդնեն Չէչեններին. և իւրեանց այդ չարախորհուրդ զիտաւարութիւններն զլխաւորապէս յառաջ ասնելոյ համար ընտրեցին Ղազիզումուլսու Խտնին և Եհոււշեցիներին:

Եհա զօրծերն այդպիսի դրութեան մէջ էին Ղա-

զբտանումը 1819 թուին, երբ որ Պաներալ Երմո-
լովը մտադրեց Ենդրէեան զիւղումը բերդ շինել: Եյս
միջոցը պէտք էր Չէչնցւոց ամենայն արշաւանքներին
և ասպատակութիւններին սահման դնէր. բայց խորին
աշունքեց առաջ անկարելի էր այս բերդի շինութիւնն
լրացնել, և մինչև այն ժամանակն էլ անհնար էր թո-
ղել առանց նկատողութեան Ղաղստանի խռովեալ
ժողովրդներն, որ արդէն երևելի զօրք էին հաւաքել
Չէչններին պաշտպանելոյ համար: Եյս միջոցումը
Տարիպու Եամխալը՝ որ մեծ աշխատութեամբ Չանք
էր անում հեռացնել իւր ժողովրդին հիւ ընդհանուր
խռովութեան յայտնի հաղորդակցութիւնիցը, դժուա-
րադոյն դրութեան մէջ էր, ուստի և պահանջվումէին
շուտափոյթ հնարքներ հեռացնելոյ համար այն կոր-
ստական հեռանքները: Ասանորոյ Պաներալ Երմո-
լովը մտադրեց անյապաղ զօրք ժողովել Ղաղստանի
մէջ, և վստահութեամբ հարուած տալ Եկուշեցւոց,
որ այն կողմումը ամենից գլխաւոր ու քաջ ազդն էին
և ամենայն օտար կռիւնների մէջ խառնուող: Եկուշե-
ցւոց յաղթահարուելոյ պատճառաւք միւս ամէն ցեղերն
էլ անպատճառ պէտքէ հանդարտուէին, որ թէպէտ
էնքան զօրեղ չէին, բայց այսու ամենայնիւ հնազան-
դութիւն չունէին:

Եւ որովհետև այս էկսպետիցիան խորին աշունքիցը
առաջ չէր կարելի սկսուիլ, և մինչև այն ժամանակն
էլ Ղաղստանցիք միջոցներ ունենալով՝ կարող էին
Չէչններին մեծամեծ օգնութիւններ հասցնել, որով
և բերդի վախճանական շինութեանը արգելք դառնալ.
ուստի այս արգելմունքի առաջն առնելոյ համար հար-
կաւոր էր Ղաղստանումը մի այնպիսի զօրագունդ ու-
նենալ, որ անդադար այն տեղի ժողովրդին սարսնցնէր

ու չ'թողէր զինավառեալ բնակիչներին բազմաժողով
լինիլ: Աչ թէ միայն զօրքի քիչո՞ւթիւնը, (որով կա-
րելի լինէր անօրինեւ այդ գործը Վաղստանումը,) լեռ-
նոտ ու անտառախիտ կողմի դիրքին բոլորովին անծա-
նօթ լինելը, զօրքի նտեւիցը գնալոյ և թնդանօթները
բերելոյ համար ճանապարհների անչափ դժուարութիւնն
էին այդ գործի կատարմանը ուղղիւք զառնում, այլ և
պէտք էր զօրագունը կառավարելոյ համար մի այն-
պիսի Գնեհրալ գտնել, որ փորձուած, գործունենայ,
վստահ և մանաւանդ շարժողութեանց մէջ սուր լինի:
Օրքի վերայ այդպիսի կառավարիչ նշանակուեցաւ
Գնեհրալ - Մայիօր Անեազ Մատաթօփը: (11)

Հէնց որ Առուսաց գնալոյ պատրաստութեան համ-
բաւը հասաւ լեռնասուն ժողովրդներին, Ղազիզումնու-
նու Սուրխայ-Խանը, որ ծածուկ թշնամիներէ մէկն
էր, մեր զօրքի երևալուցը շատ երկիւղ քաշելով՝
Անեազ Մատաթօփին զբաւոր հասատութիւն ու-
ղարկեց իւր անձնատրութեան համար, ուղիւով հեռաց-
նել սրանով իւրանից արդար կարծիքը: Այս միջոցումը
Ղէրբենտի Հիւս-Ալի-Խանը, Աւարի Սուլթան - Ահմա
Խանը և Ահուշեցիք ստիպեցին Սուրխային մանաւ
իրանց հետ և 'ի միասին պատերազմել Առուսաց զեմ:
Սուրխայը՝ սպասելով առաւել յարմար ժամանակի, հաս-
տատ պատասխան չ'տուաւ, բայց Հիւս - Ալի Խանը՝
Հերվանի Մուստաֆա-Խանի միջնորդութեամբը Պարս-
կաստանի հետ ծածուկ յարաբերութիւն ունենալով,
անհաւատարիմ ու չարակամ էր Առուսաց: Այս բանս
չ'կարողացաւ ծածկուիլ Անեազ Մատաթօփի նրբամը-
տութիւնիցը: Այս խորամանկութեանց զեմ հարկաւոր
էր շուտով հնարքներ բանեցնել և Խաների ճշմարիտ
կարգադրութիւններին հաւատ քնծայիլ: Անեազ Մատա-

Թովը ամենայն կերպիւ զգուշութիւն բանեցրուց և
 Շիւ-Ալի Խանին զեսպանները շատ անգամ բռնուեցան:

Օգոստոսի սկզբումը Խատալեար զիւղումը մի փոքր
 զօրագունդ կազմուեց, որ բաղկացած էր երկու բառա-
 լիօն հաւեակից, մի բոտ թնդանօթածիդ զօրքից, 300
 Ղաղախից և 650 ձիաւորներից, որք էին Ղարաբաղ-
 ցիք, Շիրվանցիք և Շաքիցիք, որոց Քեներալ-Մայիօր
 Կենազ Մատաթովը՝ ինչպէս նահանգական Ղլխաւոր,
 յօժարեցրուց իրանց հաւատակիցներին ընդդէմ գնալ:
 Այս եղև առաջին և մինչև այն ժամանակը անլուր օրի-
 նակը Ասիացուց առանց բացասելոյ հնազանդութեանը՝
 այն իշխանութեան, որ ունէր ձգել առինքն անսահման
 հաւատարմութիւն: Ամենից առաւել երեւելին այն է,
 որ այս ձիաւորները՝ Կենազ Մատաթովի խնդրելովը,
 իւրեանց ծախքովը գնացին, առանց որեւիցէ օգնութեան
 արքունի դանձիցը: Այս զօրագնդի հետ միացաւ և
 Ռուսաց Տէրութեան բոլորովին անձնատուր Արլբի
 Ասլան Խանը 500 ձիաւորով: Առաջին բանակետղի
 համար պէտք էր մի այնպիսի տեղ ընտրել, ուրանօր
 գօրագունդը պաշտպանելով Ղուբի գաւառը արշա-
 ւանքներից, կարողանար միևնոյն ժամանակը սպառնալ
 Ղարաղայդագցի և Տարասարանցի ապստամբալ ժո-
 դովրդներին, ընդ նմին և հնազանդութեան մէջ պահ-
 պանել Մայսումի և Ուցմէի հպատակներին, որ պատ-
 բաստուել էին յայտնի ապստամբութիւն անել: Բաց
 յայսմանէ այդ բանակետղը պէտք է ունենար այնպիսի
 յարմարութիւն, որով կարողանային ամէն ճանապարհ-
 ներով ազատ հաղորդակցութիւն ունենալ և զօնէ մի
 քանի շաբաթ կառավարուելոյ համար արօտատեղի: Այս-
 պիսի տեղ ընտրեց Կենազ Մատաթովը Տարասարանու
 նահանգը և բանակը դրաւ Մարաղա զիւղումը, ուրա-

նոր մտաւ նա զիշերը, որպէս զի թաղցնէ թշնամուցն իւր շարժողութիւնն:

Տարասարանցիք և Ղարաղայդաղցիք յանկարծ տեսնելով Ռուսաց զօրքը իւրեանց միջին և այնպիսի շահաւէս տեղում, սաստիկ զօրհուրեցան և մտադրեցին որ ամէն զիւզերի գլխաւորներին ուղարկեն ընդհանուր խորհուրդ անել Խօշնի գիւղումը, որ պատկանում էր յայանի խռովարար Հերսինի Աբդուլլա-բէկին, որոյ աներն էր Գերբենաի փախստական Ելիս-Ալի-Խանը, որերկար ժամանակ մնացել էր Պարսկաստանումը և սիրով ընդունելութիւն գտել Աբբաս-Միրզիցը: Այդ զիւղը 30 վերստ հեռու էր բանակիցը, և տեղի զիրքին, ճանապարհների դժուարութեանը նայելով, բոլոր բնակիչներին անմատչելի էր համարվում: Գիշերը, յորում պէտք է լուսանար Օգոստոսի 14-ը, այրուձեռոյ և հեռակալ զօրաց ընտիր մասնը հրաման ստացաւ մի քանի թնդանօթներով անյապաղ դուրս գալ, իսկ զօրագնդի մնացորդը մնաց այն տեղ քառանկիւնի ձև (каре) փաղմեկով, որ շինուած էր կարաւաններից:

Օրքը գնումէին սրբնթաց և խորին լուութեամբ այնպիսի ճանապարհներով՝ որ մինչև ցայժմ անյայտ էին. զիշերուայ մթութիւնն էլ նոցա շարժողութիւնը ծածկումէր թշնամուցը: Սարերի միջով դժուար ուղեգնացութեան մէջ հանդիպեալ արգելքները, այն է՝ քարուա ձորերը, թանձր անտառները, դժուարակոխ դառ ՚ի վեր ու դառ ՚ի վայրերը մեր զինուորների ուժն ու եռանդն էին միայն երկպատկում: Թնդանօթները ըստ մեծի մասին քարշվումէին ձեռքերի վերայ, բայց անիւները ծածկվումէին վերարկուներովը, որ նոցա աղաղակի ձայնը չխմացուցանէր թշնամուցն այս փհհհհհ, բայց շատ սակաւաթիւ զօրաց մօտենալը:

Լուսաբացին զօրագունդը գանկումէր մի ամրապատ

բարձր լերան դադաթի վերայ, որ դժուարադոյն և անտառախիտ զառ 'ի վայր ունէր մինչև իւր ստորոտը, ուրանօր հանգչած կրակի բազմութիւն էր երևում: Այս թշնամուոյ բացօթեայ հանգստեան տեղն էր, որ շրջապատած ունէր խօշնի գիւղը, որ տեղ հասնելոյ համար դեռ 4 վերստ մնացել էր: Պատերազմելոյ անհամբերութիւնը ամէնքին տիրեց: Թաթարի ձիաւորները և Ղազակները առաջին էին գնում կամաց կամաց: Չնայելով սրան, հետևակ զօրքը՝ մոռացած իւր վաստակութիւնը, ամէն մէկ բուռով պատրաստ էր ձիաւորներին առաջն ընկնել՝ քանի որ նոքա սրբնթաց չէին գնում և կարելի է ասել, որ մի տկան թարթափում շրջապատեց ամբողջ գիւղը և թշնամուոյ բանակետը:

Թանգաց ամենայն կողմից հրացանութիւն և վայրենի աղաղակներ: Լեռնասուռները զարմացած այս անակնուների յարձակմունքները, էլ չկարողացան պաշտպանել իրանց և վազեցին այն միակ մնացած ճանապարհովը՝ դռնակները փրկութիւն դոնէ այն քարանձաւների մէջ, որ գիւղի միւս կողմին լինելով՝ Ռուսաց զօրքը դեռ չէին կարողացել առնել: Այս պատերազմական դործումը երկու կողմիցն էլ շատ քիչ էին թէ սպանուածները և թէ վիրաւորեալները, պատճառն որ ամէն բան վերջացել էր ձիաւորների առաջին յարձակմունքովը, որոց հետևա ՚ի դուր աշխատումէր հասնել: 'Ի թիւս վիրաւորուածներին գանձումէր և ինքն խուսափար Արդուլա-Բէկն: Այս համբաւը, նոյնպէս և այդ տեղին տիրելոյ համբաւը, որ մինչև այն՝ Ռուսաց զօրքին համար, բոլորովին անառիկ էր համարվում, ամենայն կողմ երկիւղ քցեց շուտով խօշնի գիւղումը ամէն բան մնաց ամբողջութեան մէջ, միայն այրեցին Արդուլա-Բէկին առնը և այգին քարուքանդ արին բոլորովին:

որ տեղահան սովորութեանը նայելով, պատիժ էր վասն նենգութեանն Մեր (Ռուսաց) զօրադունդը դասաւորուեց 'ի բացօթեայ հանգստեան Խօշնի զիւղին մօտ, և զինավառեալ բնակիչների համախումբ լինելոյ առաջին համբաւին նայելով, ամէն ըսպէ պատրաստ էր ձեռն 'ի գործ արկանել նրանց ցրուելոյ համար: Բայց այդպիսի ձեռաց յաղթութեան երկիւղը և յաղթողի վիհանձնութեամբ ազդեալ հաւատարմութիւնը այնպէս զօրեղ ներգործութիւն էին անում, որ միւս օրը Տաբասարանու վեց մահախնդրի (мачетт) ամէն Պալսաւորները (քօիսուսայ) խոնարհութեամբ յայտնուեցան Ռուսաց բանակի մէջ, պատրաստ լինելով երգուիլ հաւատարմութեամբ հպատակելոյ համար և ենթարկուիլ այն պատժին, ինչ որ նա արժան դատէ նշանակել:

Անկազ Մատաթովը յանուն ՏԵՆՈ՛Ն ԿԵՅՍԵՐ ամէնքին էլ ներողութի տուեց, բաց 'ի Եբզուլա-Բէկը: Ըրձակուեցան թնդանօթներ և Կնեազ Մատաթովը Պալսաւորներին հանդիսաւոր եղանակաւ բերաւ երգում տալու, որ Ռուսաց Պահին հաւատարիմ հպատակ քնան, իսկ ծիսակատարութիւնը վերջանալից յետոյ, Պալսաւորները մեծաշուք հիւրընկալութիւն ստացան և յետ դառնալոյ ժամանակը երեւելի պարգևներ: Անեազ Մատաթովը ժողովրդեան մէջ կարգ ձգելով յանձնեց նորա կառավարչութիւնը Տարկովու Էասխալին փեսայ Եբզուլ-Բազախ-Բէկին, որին և Պատի (դատաւոր Տաճկաց) նշանակելով զօրքով թողեց այնտեղ բնակիչներին պահպանելոյ համար, և ինքն զօրազնդովք վերադարձաւ դէպի Մարաղա գիւղը:

Աւ այսպէս մի վճռողական և վստահ հարուածով, և որ ամենիցն առաւել է փառաւորեցնում յաղթողին համարեալ թէ առանց արիւն թափելոյ, նուաճուեց ամ-

բողջ Տարասարանը:

Գննելու Երմուրովը այս մասին 1819 ամի Օգոստոսի 22-իցն տեղեկութիւն ստանալով, Կնեազ Մատաթովին գրեց 'ի միջի այլոց. "Ղուք արիք այն ամէնը, ինչ որ ես կարող էի սպասել, և որն՝ 'ինչպէս ես գիտեմ, այնքան հեշտ չէր կատարել: Երգուլա-Ռէկին խորտակումն պէտք է անշուշտ լաւ ներգործութիւն ունենայ մեր գործերի վերայ, պատճառն որ թշնամիները կ'տեսնեն, որ առանց մեր զօրքը բանեցնելոյ, նոյն իսկ բնակիչներն են քաջութեամբ պատերազմում ձեր խոհմ Եռաջնորդութեան ներքոյ: Քաջ զիտելով ձեր դերագանց ծառայութիւնը, ձեզ վերայ յանձնարարութիւններ գնելիս, յայտնի էին ինձ արդէն և նոյն իսկ հեռանկարներն,," (12)

Եյս մասին Գննելու Երմուրովը ամենախոնարհ յայտարարութիւն առաքելով ՏՆԵՌ՝Ն ԿՆՅՍՆԻ 'ի միջի այլոց ասումէ. "աւելորդ եմ համարում այն օֆիցիերի քաջութեան գովեստները, որ բազմ ունեցաւ յայտնի լինել Չերզ Մեծութեան, բայց պէտքէ արդար ասել, որ թշնամեոյ խորտակումն՝ առաւել, քան երբ որ լուսնասուն ժողովուրդները երգուեցին միանալ մեր դէմ, ներգործութիւն ունի մեր գործերի վերայ, և Գննելու Մայիօր Կնեազ Մատաթովի արած յառաջադիմութիւնը պատկանումէ նորա յատուկ մտածողութեանը և իւր գործառնութիւնը արագութեամբ կատարելուն: Համարձակիմ յուսալ, որ Չերզ Կայսերական Մեծութիւնը հրարհհաճէ ընդունել, որ Գննելու Մայիօր Կնեազ Մատաթովը ջարդեց թշնամեոյն միայն թաթարի զօրքովը, և չկայ մի Ռուս սպանեալ կամ վիրաւորեալ,," (13)

Չօրքը մինչև Սեպտեմբերի 1-ը բանակեց Մարա-

զա գիւղի մօտ, և էն ժամանակը Կնեաղ Մատաթովը համոզուած լինելով, որ Տարասարանու բնակիչները կատարեալ խոնարհութիւն ունին, անցաւ Դէրբենտի միւս կողմը և բանակը դրաւ Գարրախ ամրոցի մօտ, գէպի Տարկի տանող մեծ ձանապարհին վերայ: Նորա աջ թևը Ասսպից ծովեզերքին էր հասնում և այսպէս կարողանումէր պաշտպանել ՚ի նորոյ ձեռք բերեալ Տարասարանը և սպառնալ դեռ ևս չնուաձեալ Թարաքամաների, Բաշլեցուց և Ղարաղայդաղցուց գիւղերին, որ մերձաւոր դրացի էին Աղուշեցիների հետ: Թարաքամաների գիւղերը բանակիցը մօտ էին և ամէնքն էլ ընկած էին թանձր անտառներով ու այգիներով՝ և մի քանիսն էլ զիտութեամբ փորուած փոսերով, շրջապատած դաշտերի վերայ: Մեր գօրազնդի յանկարծ սյղբան մօտ լինելն մեծ զարհուրանքի մէջ ձգեց նրանց: Ապստամբ Բէկերից շատերը զօրաժողով լինելով Այմիր-Համզի իշխանութեան ներքոյ եղեալ Ուլու-Թարաքամա և Ղիմի-քէնտ գիւղերումը և Իբահ-Բէկին պատկանեալ Բէրիքէյ գիւղաքաղաքումը աշխատումէին խռովել Ղարաղայդաղը:

Ուցմէյը՝ այս բազմամարդ և պատերազմական գաւառի իշխողը, չնայելով՝ որ ինքն է խնդրել Ուուսաց պաշտպանել իւր տէրութիւնները վրդովող ապստամբներիցը՝ և ազգականների այն զրկանքիցը, որ վիճումէին նորա Ուցմէյիան արժանաւորութեան վերայ ունեցած իրաւանց վերայ, պատրաստ էր, ինչպէս վերջը յայտնուեց, առաջին յարմար դիպուածութեամբ իւր հպատակներին Ուուսաց դէմ յարուցանել: Կնեաղ Մատաթովը Թարաքամաների գիւղերիցն մօտենալով պահանջեց, որ Ուցմէյը օգնէ իւրեան, ընդ որ և համաձայնուեա

ցաւ նա: Սորա որդին, որ մինչև այս՝ պատանդ էր պահուած Քէրբենաումը, հօրը խնդրելովը հրաման ըստացաւ զանուիլ բանակի մէջ և երզուեց հաւատարիմ հպատակ լինիլ:

Ըստ սրանից յետոյ Կնեազ Մատաթովը լմացաւ, որ բոլոր Բէկերը զօրածողով են եղել Թարաքամաների զիւղերումը: Եւ որպէս զի նոցա դիտաւորութեան առաջն առնու և միանգամայն ոչնչացնէ, նա 500 մարդ հեռեակ վեր առաւ երկու Թնդանօթներով, 150 Ղաղախ, մասն ինչ ձիաւոր երկը Խանութիւնիցը, նոյնպէս և Կուրիցը ու Տարասարանիցը, և բոլոր ծանրոցքը Թողելով բանակումը ընդ հովանաւորութեամբ բաւական հեծելագօրաց, ինքն զիշերը՝ յորում պէտք է լուսանար Սեպտեմբերի 4-ը խաղաց դէպի Թարաքամաների զիւղերը: Օրքը զնումէին արագընթաց, բայց անընդ միջահատ արգելքներ էին պատահում նրանց, այն է՝ դաշտերը ջրելոյ համար փորած փոսեր, որք էին առանց կամրջի և անթիւ բազմութեամբ կարումէին ճանապարհը, բայց Կնեազ Մատաթովը չնայելով սրան, լուսարացին հրամայեց Պօղպօլիովնիկ Միշէնիկին, որ առնելով իւր հետ հեռեակ զօրքը և զաղախները՝ յարձակուի շուտով Բէրեքէյ զիւղի վերայ, իսկ ինքը Թարաքամար ձիաւորովը պատելով Բաշիցուոց կողմից եղեալ դժուար տեղերը՝ յարձակուեց մի վայրկեանում Ուլու միասին Լեզկիներին հետ պատերազմ մտաւ, ջարդեց նրանց ամէն ժամանակ, զուրս հալածեց փոսերով տաքացած զիւղերիցը և ցանուցիւր արաւ մերձակայ անանցանելի ձմակներին մէջ, և Ղաղախներին հրամայեց հետապնդիլ այդ շարախորհուրդներէցը զխաւորին՝ Խրահ-Բէկին նորա զօրեղ խումբին հետ, որոյ կողը

տիգախոց լինելով թաղկացաւ անտառների մէջ :
Մինչև Կնեազ Մատթթովի հասնելը, բնակիչները
իւրեանց ամէն կայքը 500 սայլերով (арба), և 3000 անա-
սուն (скотъ) ընդ հովանաւորութիւն կրեկի հեծելազօրաց
ճանապարհել էին դէպի Բաշլի քաղաքը, բայց այդ
ամէնը Ղարաբաղցի ձիաւորները և մասամբ ինչ Ղու-
րեցիք սաստիկ կռիւ անելեց յետոյ վերջապէս խլեցին
Բաշլի քաղաքին մօտ : Մորա հետ 'ի միասին բռնուե-
ցան և շատ կանայք ու երեխայք, որոց ամէնին էլ
Կնեազ Մատթթովը յետ դարձցրուց վերստին դէպի
իրանց աները, կամենալով ցոյց աւել, թէ Ռուսք որ-
քան մեծահոգի են, ազատեց նա և ղերիներին բաց 'ի
24 Բէկի Կիւքերներ, որոց ուղարկեց Ղերբենաի բեր-
դաշինութեան համար մշակութիւն անել, բայց նրանց
էլ ազատութիւն խոստացաւ 'միայն այն ժամանակը,
երբ որ իւրեանց տէրերը հաւատարմութիւն ցոյց տան :
Իսկ աւար առած անասունների մէկ մասը տուաւ զօր-
քին, և միւս մասն ուղարկեց Ղուրա շարժական կա-
րաւանին համար : Այս կազմութիւնը թշնամոյ կողմիցը վի-
րաւորուածների և սպանուածների թիւը հասնումէր մին-
չև 200, իսկ մեր կողմիցը երկու զազախ էին վիրաւոր-
ուել, այն էլ անվտանգ և բոլոր թաթար ձիաւորների-
ցը միայն 25 մարդ էր, թէ սպանուածը և թէ վիրա-
ւորուածը : Այս միջոցումը Ուլցմէյը, ոչ թէ միայն
ինքն ննդաւոր գանուեց, այլ իւր որդւոյն ևս յօ-
ժարեցրուց փախչիլ, որ մէկ քանի օր առաջ Ղեր-
բենումը երդուել էր հաւատարիմ հպատակ մնալ :

Թարաքամի բնակիչներին Կնեազ Մատթթովը ոչ
թէ միայն մի փոքր զրկանք էլ չէր հասցնում, այլ
և ղիակով նոցա սովորութիւնները ու կարօտութիւն-
ները, այնպիսի քաղցրութեամբ էր վարվում նոցա հետ,

որ զլիաւորները միաբան մտադրեցին հեռանալ Ուցմէյի իշխանութիցը և խոնարհութեամբ դալ բանակը ու ցոյց տալ, որ սխարաստ են երդուիլ վասն հաւատարմութեամբ ծառայելոյ Թագաւորին: Կրքա մտնելով Ռուսաց Տէրութեան տակ, խնդրեցին՝ որ իւրեանց միջիցը մէկին կառավարիչ նշանակեն Տաբասարանու ամէն զիւղերին վերայ: Մատաթովն այդ պաշտօնը յանձնեց Ուցմէյի մերձաւոր ազգական՝ Իմիր - Համգա - Ռէկին:

Չօրքը յետ դառու իւր բանակը և Թարաքամաները 'ի նշան դէպի իւրեանց ցոյց տուած խնայողունը, զոհեցին շատ անասուն և հաց, այնպէս որ՝ զօրքին ամսից էլ աւելի առատ բաւականութիւն տուաւ: Եյս միջոցումը Կնեազ Մատաթովը տեղեկանալով, որ թըշնամիները՝ 'ի թիւս որոց և կային Ուցմէյի կողմիցը 3000 մարդ, Հերսինի Եբգուլա - Ռէկի առաջնորդութեան ներքոյ, հաւաքուել են Բաշլի քաղաքը և Բաշլեցիք մտադրու են ընդդէմ կալ Ռուսաց, Հոկտեմբերի 4-ին խաղաց դէպի այն տեղ:

Կնեազ Մատաթովը իմանալով, որ այդ քաղաքը հանվումէ մէկ կիրճի ծայրում, որոյ մուտքը Բաշլեցի պահապանների նկատողութեան տակն էր, և որ անկարելի է յանկարծակի յարձակմունք առնելը, այնպէս վճռեց, որ զօրքը երկու անցքով տանէ և չնեղացնէ նրանց արագընթացութեամբ: Չօրքը առաջին զիշերը անցկացրուց յիշեալ կիրճի մուտքին մօտ, 16 վերստ հեռու Բաշլի քաղաքիցը: Թշնամեոյ պահապանաց կրակը պարզ երևումէր մէկ քանի վերստ հեռու բանակիցը, վասն որոյ և զիշերը ինչ զգուշութիւն որ հարկաւոր էր 'ի գործ դրին, որ թշնամին անակնկալ յարձակմունք չ'անէ, թէպէտ և լեռնաբնակ ժողովրդեան մէջ սովորութիւն չէ:

Միւս օրը լուսաբացին զօրքը յառաջ խաղաց դէպի
Բաշլի. առաջաւոր հեծեալագունն յետ փակցուց
կիրճի մուտքումը զանուած պահասաննին, և գօր-
քը շարունակեց հեռել անվրդով 'ի Մեռարնակաց,
որք չկարողացան օգուտ ինչ քաղել ճանապարհը շրջա-
պատող ժայռոտ լեռներէցը, ուստի մեծ յարմարութի
կարող էին մեզ երեւելի վնասներ հասցնել:

Քաղաքիցն երկու վերսա հեռու այդ կիրճը լայնա-
նարով մէկ լայնատարած ձոր է կազմուած այս տեղ Սը-
նեաղ Սատաթովը հրամայեց իւր զօրքին պատերազմա-
կան կարգ կազմել և կէս ժամ հանգստանալ, որ բաւական
միջոց է անհամբերութեամբ պատերազմի սպասող զօրաց
համար, իսկ ինքն այս միջոցումը այրուձիոյ մի մասն
առած զնաց նկատել թէ քաղաքի և թէ նորա շրջակայից
գիրքը, որ ըստ այնմ և հրաման տայ յարձակուելոյ:

Բաշլի քաղաքը շինուած է ինչպէս ամֆիթէատրոն
մի լեռան դարուվար գագաթի վրայ, որոյ մինչև
ցղաղաթնապառաժուտնեղուցներ են: Այդ լեռան գագաթի
վրայ սփռուած էին մի քանի հազարաւոր զինավա-
ռեալ Բաշլեցիք, բայց որովհետև այդ գագաթը քաղաքի
վրայից շատ էր բարձր, վասն որոյ նոքա չէին կարողա-
նում յարձակողներին մեծ վնաս հասցնել. նոցա տները
և փողոցները թափուր էին, բայց քաղաքի արեւելեան
կողմի երկարութեամբը ընկած փոքր պատնիշի քամակին
երեւում էին մի քանի զինավառեալ խումբեր, որք պատ-
րաստ էին պահականել մուտքերը, իսկ քաղաքի միւս
հակադիր կողմիցը մի փոքր զետակից դէն, ձգվում էին
անտառապատ լեռներ, իսկ դէպի այդ զետը և քաղաքը
ցցուեալ մի բարձրութեան վրայ կար բերդանման
մի մեծ քարէ շինութեան, ուրանօր նոյնպէս երեւում էին
սպառազինեալ խումբեր, և անատի թփապատ կրնի-

րումը ծփծփումէին շատ երփներանգ դրօշակներ, որոց շուրջը հաւաքուած լեռնաբնակները վայրենի աղաղակներ կէն արձակում և հայհոյում: Սոցա բազմաթիւ լինելը պարզ ապացոյց էր, որ առաջիկայ պատերազմումը բոլոր զրացի բնակիչներն էլ հաղորդակցութիւն պէտք է ունենան:

Այնպէս Սատաթովը վերջացնելով իւր նկատողութիւնը, յորում ժամանակի մեր կողմիցը (Թաթարի հեծելազօրքիցը մի քանի մարդ վերաւորուել էին հրացանութեան ժամանակը, հրամայեց պատերազմ տալ յետադայ կարգաւ. թնդանօթաձիգ զօրքի մէկ մասն պէտքէր հրացան արձակելով մօտենալ զէպի քաղաքը և կարտիչների արձակմամբը ստիպէր թշնամուոյն 'ի փախուստ դառնալ, և եթէյամառ ընդդիմակացուի պատահէր, երկը կալօննա հետեակներ պատրաստ էին դուրս հալածել նրանց պաանիշիցը հրացանների սլաքներովը:

Արկու բօտ և երկու թնդանօթներ նշանակուեցան յարձակիլ այն բերդակալ բարձրութեան վերայ և խորտակել զթշնամին կարտիչներ արձակելով, կամ գոնէ մինչև այն սատիճան թուլացուցանել, որ հետեակաց վատահ ու վախճանական յարձակմունքն կատարուէր առանց նշանաւոր արիւնհեղութեան: Այս միջոցումը քաղաքի վերայ դանուող լերան զաբաթի վերայ քցուեց երկու թնդանօթներից զրանատ և զնդակներ, որպէս զի այն տեղ դասաւորուած ահազին խումբերը շփոթուին: Եսկ այրուծին լեռների ու անտառների պատճառաւ մնաց պատրաստապահութեան մէջ: Յարձակմունքն մի միջոցում սկսուեց իւրաքանչիւր նշանակեալ ժամանակներումէլ:

Քաղաքը պաշտպանող թշնամին սկսաւ սաստիկ հրացանութիւն անել զէպի մերձակայ բաւարէան և զէպի թնդանօթաձիգ զօրքը պաշտպանող հետեակաց կալօննան, բայց մեր կարտիչների յաճախակի և

յաջող արձակումն, ստիպեց նրան դադարիլ շուտով, այնպէս՝ որ թողեց նա պատնիշի պաշարումը և էլ չ'սպասելով հեռեակ կալունայի յարձակմունքին, որք սաստկաբար դիմումէին դէպի իրանց հրացանի սլաքները, սկսաւ թագ կենալ խումբ խումբ քաղաքի փողոցներէ մէջ: Այս տեղ էլ գինի միմեանց հրացան արձակելոյ, փախաւ թշմամին բազմաթիւ նեղուցներով դէպի սարի գլուխը: Այս տեղ էլ կանգ առաւ հետապնդութիւնք, որ 'ի զուր արիւն չ'թափուի:

Բերդը պաշտպանուեց երկար ժամանակ, պատճառն որ նորա պատերը պահպանումէին լեռնաբնակներին թնդանօթաձիգ զօրաց աւերիչ գործողութիւնիցը: Անհաղ Մատաթովը առանց մի փասահ յարձակմունք անելոյ, որ անպատճառ շատ մարդ կ'իչացնէր, մի բատալիօն հեռեակ ուղարկեց չորս թնդանօթներով անցնել բերդի քամակը, որ շրջապատեն պաշարեալներին: Բաշեցիք, քանի որ դիտէին, թէ կարողուի ունին փախչելոյ, քաջութեամբ պաշտպանուելով զիմադրաւ եղն թնդանօթաձիգ զօրքի հրացանութեանը, իսկ իրանց քամակը անցնող Բատալիօնը տեսնելով, սկսան փախչիլ: Այսպէս մեր հեռեակ զօրքն առան նոցա քաղաքն ու բերդը և լեռնաբնակները սկսան թագչիլ անտառների և քարանձաւների մէջ, ուրանօր նոցա հետապնդելը դժուար էր և անօգուտ: Այս յաղթութիւնը, յորում Ռուսաց կողմիցն երեք մարդ էին սպանուել և 20-ը վիրաւորուել, մի ժամ միջոց քաշեց: Այսպիսի փայլուն ու զիւրազին եղեալ յառաջադիմութիւնը յայտնի ապացոյց էր զօրավարի խոհեմութեանն և անխաբ դիտողութեանը, որ Ուրաստանի վերայ խօսելիս շատ անգամ կրկնումէր. «Ուրաստանի մէջ զինուորք թանկ է, չ'պէտք է նրան 'ի զուր տեղը կորցնել, կամ թողուլ պարա»

պորդ մնալ:,, Ուցմէյն ինքն էլ մասնակից եղև այդ ընդհանուր փախուստին, և նորա ուիր զլիսաւոր համա-
ստհների աները հրոյ ճարակ դառան: Կնեազ Սատա-
թովը սպառնումէր, որ կայրէ ամբողջ քաղաքը, եթէ
նոյնժամայն բնակիչները հնազանդութիւն չ'ցոյց տան:
Վասն որոյ մինչև մէկ ժամ զլիսաւորները յառաջ
գալով կրդուեցին հաւատարմութեամբ հպատակել Վայ-
սերն ամենայն Ուուսաց և պոտանդներ (amaarab)
առւին ազնիւ ցեղերից, վճարեցին այն ամէն հարկն, որ
երկու տարի արդէն չ'էին հատուցել և յանձն առին
հասցնել բանակը զօրքին բաւականացնելոյ համար հար-
կաւոր անասունը և հացը: Սրանից յետոյ Կնեազ Սա-
տաթովը հրամայեց զօրագնդին յետ դառնալ զիշերել
առաջին բանակեաղումը, այն մտքով՝ որ Ռաշկեցւոց
ընաանիքը, որ երկիւղիցը թաղչուելով անտառների մեջ
շատ ցուրտ և քաղց էին կրել, հանդստութիւն ստա-
նան:

Զնայելով մեր զէնքերի այդպիսի փայլուն յաջողու-
թիւններին, որով Ղարաղայդաղն Ուցմէյը զրկուել
էր իւր ստորադրեալ ժողովրդի մեծ մասիցը և ար-
դիւնաւոր վաշտավարիցը, էլինա միտթարումէր զինքն այն
յուստովը, որպէս թէ մեր զօրագնդի հռանալուց յե-
տոյ՝ հպատակներն էլ ի իւրեան կ'հնազանդին, ուստի
և ՚ի նորոյ մինչև և հազար մարդ ժողովելով բանա-
կեցաւ մեծամուր Սիմսումը, որ Սանջախից մօտ էր, և
սկսեց զրդուել յընդդիմութիւն և խռովել վերին Ղա-
րաղայդաղն զիւզօրէից բնակիչներին, որ դեռ ևս հնա-
զանդութիւն իւրեան, բայց նրանք՝ որ մտել էին Ուու-
սաց իշխանութեան տակը, ոչ թէ միայն հաղորդա-
կից չ'էին լինում նորա խորհրդներին, այլ և իջևանե-
լոյ տեղի էլ չ'էին տալիս նրան, որ խնայողութիւն

ուտանալով 'ի Ոսուսաց հպատակ դառնալոյ ժամանակը, նոցա երգմամբ խոստացեալ գլխաւոր պայմաններից մէկն էր:

Սոկոտնիսի 20-ին դեռ արեգակն նոր էր արձակել իւր առաջին ճառագայթները, որ մեր գորագունը արդէն սրընթաց խաղումէր դէպի Ուցմէյի վերջին ապաստանարան՝ Լյնկիքենդ քաղաքը, յորում զինքն անյաղթ էր կարծում նա: Եյս ուղեգնացութեան մէջ Մնեազ Մատաթովը ոչ թէ միայն հաստատեց իւրեան բնական վստահութիւնն և անխաբ զիտողութիւնը, որով նա միշտ գուշակումէր իրան առաջադրեալ պատերազմական գործողութեանց վախճանը, այլ և ցոյց տուաւ նուրբ քաղաքականութեան (политика) օրինակը, ընդնմիւ և խոհեմաբ կառավարուելոյ ձիրքը: Յայտնի է, որ լեռնաբնակ ժողովրդների նուաճումն ընդհանրապէս շատ հաստատ է, և չունի հաստատուն հիմն մինչև այն ժամանակը, քանի որ յաղթուածների հնազանգութիւնը չամբաստնուի կամ բազմամեայ սովորութեամբը, կամ յաղթողի բնաւորութիւնը, ծէսերը և նոյն իսկ հաւատը ընդունելովը և կամ վերջապէս խստութեան միջոցներովը, որ յաղթուածներին անդադար երկիւղի և հպատակութեան մէջ են պահում: Եւ առջին երկու հնարքը չկարողացան տեղիք ունենալ այս տեղ, և վերջինը՝ այսինքն խստութեան իրաւունքը շատ տկար էր, համեմատելով այն միջոցների ու գորութեանց հետ, զորս թըշնամին կարող էր անօրինել այն լեռնային և մեծաւմասամբ անմատչելի տեղումը: — միայն յաղթողին յաղթուածների մէջ հանապազօրեայ լինելը կարող էր ապահովեցնել այդ նուաճումն, և ժամանակաւ նրանցից ակնկալեալ օգուանները հասցնել: Չնայելով Ղարազայ-

դադցւոց սովորութեանը, որք տեսնումէին Ուցմէյի ձեռքի տակ մի քանի դար շարունակ ինքնիշխան և անսահման տիրապետութիւն, չ'նայելով և նոցա ազդութեան ու հաւատի միութեանը, որ սերտ կապումէ հպատակեալ զիւղերի բնակիչներին այն զիւղերի բնակչացը հետ, որ դեռ Ուցմէյի իշխանութեան ներքոյ էին, Կենսոյ Մատթթովը կարողացաւ յօժարեցնել նուաձեալ Ղարաղայդաղի բնակիչներին տալ մի քանի հարիւր զինամատուցաւ մարդիկ, որ մարտակից լինին զօրազնդին՝ մնացեալ մասն էլ նուաձիւ: Եյս պատերազմական զործոյ մէջ եղեալ յաջողութիւնը հաստատեց, որ Ղարաղայդաղի ձորերի բնակիչքն ունին լիակատար գնահատել իւրեանց Ռուսաստանին հաւատարիմ հպատակ մնալոյ համար տուած երդումը և անփոփոխ կատարել իւրեանց խոստումներն, և մի և նոյն ժամանակը նրանց յաւիտենական թշնամի առնելով մնացեալ լեռնաբնակներին հետ՝ բաժանեց նոցա ցեղը միմեանցից դարաւոր արիւնահեղ վրէժխնդրութեամբ, որ մշտ հեշտացնումէ վայրենի ազգաց նուաձումն: Սրանից տէրութիւնը վերջումը մեծ օգուտ քաղեց: Ուցմէյն ինքն համոզուեցաւ, որ զրկուած է ի յաւիտեան իւրեան հպակտաներիցը, և վերջապէս վերին Ղարաղայդաղի բնակիչներն հէնց տեսնելով իւրեանց եղբայրակիցներին ու հայրենակիցներին մեր շարքումը, չէին կարողանում պատշաճաւոր բնագլխութիւն ցոյց տալ:

Ընտանիցը մինչև Կնկիքէ'ոյ 50 վերստ էր. այդ տարածութեան կէսը համարեան թէ զօրքը պէտք է անցնէր ապառաժուտ նեղուցներով՝ այն էլ թշնամեոյ երկրումը: Եյս հանգամանքը Պեներալին ստիպեց այս ճանապարհօրդութիւնը անել երկու անցքով՝ ըստ օրինակի Բաշկիցւոց էկսպետացիային: Եյս պատճառաւ զօրքը

առաջին զիշերն անց կացրին դէպի Լնկիքէնդ տանող
կիրճի մուտքումք: Կնեազ Մատաթովը անցնելիս՝ ամե-
նայն ուրիք սիրոյ բարեւ էր ստանում ուրախական աղա-
զակներով՝ ՚ի նորոյ նուաճեալ թարաքամի զիւղերի
բնակիչներէցը, որք դուրս էին եկել նորա առաջը հա-
ցիւ և աղով:

Օրքըր զիշերկուց յետոյ սկսան շարունակել իւրեանց
ձանապարհը այդ կիրճովը դէպի Լնկիքէնդ, իւր առա-
ջաւոր դորաց գլխին ունենալով թարաքամի զիւղերի
բնակիչներէցը նոր կազմուած գորքը: Օրագունդը
մինչև ցնշն քաղաքը հասնելը, ոչ մի տեղ բնդ-
ղիմութիւն չտեսաւ թշնամուցը, որն երևում էլ չէր:
Այսպիսի բաղդաւոր սկզբունքն բոլորովին համապա-
տասխան էր Կնեազի ակնկալութեանը: Լնկիքնդեցիք
ձեռք չբարձրացին իւրեանց հայրենակիցներին վերայ, և
փոխանակ արիւնհասեղ պատերազմի, հայրենակիցներն
և աղգականներն զրկախառնումէին գմբեանս սի-
րով: Այսպիսի յաղթութեան տեսարանը ՚ի գութ
էր շարժում բոլոր ներկայացողների սիրան: Ռեցմէյն
խմանալով դորաց այս շարժողութիւնը, շտապաւ
մտաւ Լնկիքնդը և պաշարեց նորա մօտ եղեալ
ամուր բարձրութիւնները: Իսկ Կնեազ Մատաթովը
ամսի 22-ին յարձակուեց նորա վերայ և Տրօյիցիու-
հետեակ գնդի բառալիօնը խորտակեց զթշնամին հրա-
ցանի սլաքներով և ապա թնդանօթաձիգ դորաց յաջող
գործողութն Լնկիքէնդն էլ առան մեր գորքը: Այս յա-
մառ պատերազմից յետոյ, թշնամին 100 մարդ կորցրած
լինելով, սկսաւ դէս ու դէն փախչելով ազատիլ զինքն,
իսկ մեր Կողմիցը 4 մարդ սպանուել էին և 7-ն վիրա-
ւորուել: Ժողովուրդը դուրս հալածեց Ռեցմէյին իւր
վերջին ատաստանարանիցը և մի քանի տուէն՝ ոք նրան

ու այդ պաշարողութեան մէջ իւրեան հետ մարտակից
 եղողներին էին պատկանում, այրուեցան: Արիւն Ղա-
 րաղայդաղի ամէն զիւղերի զլնաւորներն՝ որ Կնկիբեն-
 դումն էին գտնվում, երդուեցին հաւատարիմ հպատակ
 մնալ: Սրանից յետոյ զօրագունդն էլ յետ դառաւ դէ-
 պի բանակն, որ էր Ղարբախ ամրոցի մօտ:

Եւ այսպէս Կնեազ Մատաթովը՝ իւր սակաւաթիւ,
 բայց քաջագործ զօրքովն, բոլորովին անծանօթ և ըստ
 մեծի մասին անմատչելի տեղերում պատերազմելով, նուա-
 ճեց ամբողջ Տաբատարանը և Ղարաղայդաղը, ոչնչաց-
 րուց 'ի յաւիտեան Ուցմէյի տիրապետութիւնը, ո-
 րով և Ղաղստանի ամենահեռու ցեղերին մէջ էլ սար-
 սափ քցից:

Գնեերալ Արմօլովը Տեառն Կայսեր առաջին վկայե-
 լով Կնեազ Մատաթովի յառաջադիմութեանց համար,
 գրեց. «Չեմ կարող, ո՛վ Տէր, զօվաբանել ըստ արժան-
 ւոյն Գնեերալ-Մայիօր Կնեազ Մատաթովի զերազանց
 ծառայութիւնը, որոյ ամէն մէկ գործողութիւնը ապա-
 ցոյց է անսահման հաւատարմութեան, գործունէու-
 թեան և քաջութեան: Կա և պէտք է ծանուցանել
 ամենախոնարհաբար Չերդ Կայսերական Մեծութեանը,
 որ նա լաւ ճանաչելով տեղւոյս ժողովուրդը, այս տեղ
 լինելով մի առանձին օգուտ է հասցնում, վասն զի
 ընդունակութիւն ունի ազդել Տաճիկների մէջ ջերմե-
 ռանդն ծառայութիւն առ Չերդ Կայսերական Մեծու-
 թիւնն,» (14)

Կնեազ Մատաթովը հասնելով իւր առաջին ու գըլ-
 խաւոր նպատակին, որոյ համար և հէնց կազմուած էր
 նորա զօրագունդն, մնաց բանակի մէջ Ղէրբենախի մօտ՝
 սպասելով Գնեերալ Արմօլովի ուրիշ հրամանացը, որն՝ այս
 մի ջոցումը վերջացնելով Անդրէեան ղազախաց աւանումն

Մինդապնից (յանկարծ—Внезапною) անուանեալ բերդի շինութիւնն, մտադրել էր արդէն առանց յետաձգութեան գնալ նուաձել Ալուշեցւոց, յորում և պէտք է մարտակից լինէին Կնեազ Մատաթովի զօրագունդն:

Գնեերալ Երմօլովի գրութեամբն, Կնեազ Մատաթովը Նոյեմբերի 11-ին դուրս եկաւ իւր զօրագնդովն, և երեք անգամում մեծ և փոքր Բուդամով ու Օզնն գետաբերանների ամենադժուար անցքերովը. 120 վերստ ձանապարհ գնալով, բանակեցաւ Ալուշեցւոց երկրին սահմանակից Ղարաբուղաքէնդ գիւղումը, որ պատկանում էր Մեհտուլիցւոց հասարակութեանը, որ համարեան թէ յայտնի անհնազանդութիւն էին ցոյց տալիս իրանց իշխող Տարկովու Շամխալին: Գնեերալ Երմօլովն էլ այս միջոցումը մեծաւ զօրութեամբ եկաւ մտաւ Տարկի քաղաքը, որ 50 վերստ հեռու է Ղարաբուղաքէնդիցը, ուրանօր հրաւիրուեցաւ և Կնեազ Մատաթովը պատերազմական գործողութեանց ուրիշ ձևոնարկութիւնների վերայ խորհուրդ անելոյ համար: Բայց յանկարծ ձիւն եկաւ մէկուկէս կանգունից (армяны) առաւել բարձրուր, որ ծածկեց ձանապարհները, կարաւանները և թնդանօթածիղ գօրաց գործիքն, այնպէս որ մի քանի օր արդելք դառաւ գօրաց շարժողութեանը: Շուրումը՝ որ գտնվում է Տարկովու Շամխալի տէրութիւնները Ալուշեցւոց հողերիցը բաժանող բարձր լեռնագօտիների սաարոտումը, Կնեազ Մատաթովի զօրագունդն միացաւ Գնեերալ Երմօլովի զօրաց մէկ մասին հետ: Կնեազ Մատաթովին յանձնուած էր կառավարել յառաջապահ զօրքն և Ռուումա գնալոյ ժամանակը՝ պատուիրած էր նրան առնուլ Ղալանտաույը և թնդանօթածիղ զօրքն այնտեղ հանել: Այդ լեռնագօտիների վերայ առաջին անգամն պէտք բէ բարձրանալ այնպիսի գառիվերով, որոյ մինչև զգազաթն

6 վերստից առաւել էր: Միայն մարդկանց օգնութեամբ մին կարելի էր թնդանօթները և ամէնահարկաւոր ծանրոցքները հանել ի վեր, որոյ համար և մի ամբողջ օր բան արին:

Թշնամին ոչ մի տեղ չ'էր երևում և յառաջապահ զօրքը բանակեցան դիշերը՝ հէնց այդ սարի միզապատ դազաթին վերայ, ուրանօր նոքա կրակ արին քարանձաւների միջից դժուարութեամբ ժողոված ցախերովն և վայրենի խոտերովն, և այնպէս սաստիկ ցուրտ էր, որ ողջ դիշերն անցկացրին անքուն, անհամբերութեամբ սպասելով արեգակի ծագմանը, որովհետեւ ցուրտը ոչ մէ ին թոյլ չ'էր տալիս աչքը խփել: Առսարացին յառաջապահը յառաջ խաղաց այդ սարովն, որոյ ստորտառմբ դանվումէր Ակուշեցւոց առաջին զիւղն, որ էր Ուրուման՝ 18 վերստ հեռի գազաթիցը: Մի և նոյն օրը զլիսաւոր զօրքն էլ պարտաւոր էր Շուրիցը զնալ մինչև յառաջապահ զօրքի դիշերելոյ տեղն, յիշեալ Շուրումը թողլով ամէն աւելորդ ծանրոցքը և թնդանօթածիզ զօրքի պատրաստապահ պարկն՝ ընդ հովանաւորութեամբ մի բատալիօն հետեակ զօրաց: Յառաջապահ զօրքն քանի մօտենումէր Ուրումա զիւղն, եղանակն էլ պարզումէր, և զիւղն այն կողմումը՝ համարեան թէ 10 վերստ հեռու դանվումէր մի բարձր լուսնագօտի, որ մի ամֆիթէատրոն էր կազմում երկբ բարձրուեց՝ որք աստիճան առ աստիճան ցածանումն դէպի զիւղի կողմը: Այս սարերը ծածկուած էին անթիւ բազմութեամբ ժողովրդեան, որ հաւաքուել էին այն փոքր ամրոցների մօտ, որոց մէջ ձիծփումէին հարիւրաւոր դոյն զգոյն դբօշակներ: Այս էր Ակուշեցւոց 20 հազարի զօրաց ամրացեալ բանակաւայրն: Գնկտմբերի 12-ին յառաջապահ զօրքն առան Ուրումա զիւղը քաանց հրացանութեան:

Պեններալ Արմօրլի էլ 16-ին հասաւ այն տեղ մէծ
 գորքով, որում և ներկայացան Ահուշեցոց ժողովր-
 դեան լիակատար իրաւունք ունեցող գլխաւորները: Ար-
 մօրլիը նրանց ընդունեց սիրով և այս անակնունկի ըն-
 դունելութիւնը նոցա վերայ բոլորովին ուրիշ ներգոր-
 ծութիւն արաւ, ամենեին հակառակ ինչ որ կարող
 էր անել լուսաւոր ժողովրդից ներկայացողների վերայ:
 Պեններալը՝ որ քաղաքավարութեամբ էր վարվում, նո-
 քա կարծումէին, թէ վախումէ և ուզումէ խաղաղու-
 թեամբ վերջացնել ամէն կռիւնները: Այս էլ պէտք է
 ասած, որ տեղի դիրքին դժուարութիւնները, որով զօր-
 քը պարտաւոր էին անց կենալ տարուայ վերջին ժամա-
 նակը, և այն անմերժելի նեղութիւններն, որ դեռ
 կային Ռուսաց առաջին՝ ինչպէս բազմաթիւ զօրաց
 պաշտպանութեան ներքոյ եղեալ ամուր բանակավայրի
 վերայ տիրելոյ ժամանակը, նոյնպէս և այս տեղիցը 80
 վերստ հեռու գտնուող Ահուշա քաղաքը զնայիս, ու-
 րանօր հասնելոյ համար պէտք էր անց կենալ չափա-
 զանց լեռնոտ և շատ մարդարեակ ու բոլորովին անծա-
 նօթ տեղեր, գլխաւորներին հարկաւորութեամբ տա-
 րակուսելոյ այս գործոյ յաջողութիւնումը: Աւ եթէ
 յաւելունք առ այս այն անյաղթութիւնը, որ ՚ի սկզբա-
 նէ վերաբերվումէր այդ ժողովրդին Պաղատանումը, մա-
 նաւանդ բոլոր Ասիայի մէջ զարհուրելի եղած աշխար-
 հակալ Նարիր-Շահի զօրքը ջարդելուց դէսը, էն
 ժամանակը Ահուշեցոց ժողովրդեան գլխաւորների յանձ-
 նապաստանութիւնը կ'յայտնվի շատ պարզ եղանակաւ:
 Պեններալ Արմօրլի չափաւոր առաջարկութիւնները,
 որ էին համաձայնութիւն հաստատելոյ և արիւնհե-
 դութեան առաջն առնելոյ համար, մերժուեցան ամբար-
 հաւածութեամբ:

Այու շնորհի զլուսաւորներին յամառութիւնը, որ բոլոր ժողովրդեան միաքն էլ այն էր, Գններալ Արմօլովին տրամուտիւն պատճառեց, պատճառն որ թշնամեոյ տարօրինակ զօրեղ բանակավայրն՝ որ թէ բնական և թէ արհեստական ձևով ամբացածէր, շատ մարդիկ պէտք է փչացնէր, եթէ հարկաւորութիւնը ստիպէր յարձակուել նորա վերայ առաջիցը. և բանակավայրի շուրջը պտտելոյ համար, ինչպէս բանակիցը նայելով կարելի էր եղբակացնել, տեղի գլխքը ոչ մի հնարք չէր առաջադրում, և բաց յայդմանէ որովհետև բոլորովին անյարմար էր յաջողութիւն պատերազմել թնդանօթածիւղ զօրքովն, որոյ մէջ էլ կայանումէ մեր զօրութեան գերազանցութիւնն ընդդէմ լեռնաբնակներին, վասն որոյ Գններալ Արմօլովը հաստատ վախեց, որ չլինի թէ մի քանի հազար մարդ կորցնէ: Այս ամէն պատճառները ստիպեցին նրան վարուիլ այդ պատերազմական գործումը մի առանձին զգուշութեամբ և խոհեմութեամբ: Արկու օր շարունակ շուտ շուտ լրտեսուի արին նոքա թշնամեոյ այն բանակավայրի բոլոր Ֆրօնտովն, որ գտնվումէր մէկը միւսից զուգահեռական բարձրացած երեք լեռնաբազուկների վերայ, և մօտ 10 վերստ երկարութիւն ունենալով, երկու թեւովն էլ կպած էր անմաշելի ժայռերի: Այդ բանակավայրի աջ թեւի տակովը (լեռնաբազուկի ստորոտումը) փրփրալով հասումէր Մանաս գետը, այդ տեղովն էր ընկած և դէպի Այուշան ուղղող ճանապարհը. այս ժայռոտ ու բարձր լեռնաբազուկն, որ կարծես թէ ուղղաձիգ բաժանուած էր այդ գետովը, թշնամին չէր պաշարել, շատ կարելի է նորա համար, որ նա՝ գետի միւս կողմումը գտնուած լեռնոտ տեղերը ամենեւին անառիկ էր համարում: Այս հանգամանքն իւր վերայ դարձցրուց

Գննեցաւ Արմօլովի ուշադրութիւնն, որ զօրեղ զօրք առած անձամբ անձին զնաց լրտեսելու: Թշնամին կարծելով՝ թէ նա ուղղամէ մի վստահ յարձակմունք անել, ամենեւին արգելք չդառաւ Գննեցալի շարժողութեանը, այլ բարձրաձայն աղաղակներով սպասումէր նրան իւր ամբոցներումը:

Ամենեւին երկմտութիւն չկար, որ կարելի է թշնամուոյ բանակավայրին տիրել առանց մեծ կորստի, եթէ միայն գտնուէր զոնէ մի փոքր նեղուց, որով կարելի լինէր անցնել գետի միւս կողմումը գտնուող բարձրութիւնները և քարշել թնդանօթները: Բայց ցերեկըն անկարելի էր մանրամասնաբար քննել այդ տեղերը, պատճառն որ ամէնն էլ թշնամուոյն տէրերէ յայտնի էր, և այդ դիտաւորութիւնն էլ նրանից պէտք է ծածուկ մնար, որ նա գեթիմիւս կողմին ընկած դառիվայր բարձրութիւնները չառնէր և չոչնչացնէր վերջին յոյսը միջոցներ որոնելոյ բանակավայրն շրջապատելոյ համար: Այստեղ կամենալով խաբել թշնամուոյն և թոյլ չտալ նրան մտածել, որ նկատողները ուշադրութիւն են դարձցնում վերոյիշեալ բարձրութիւններին, զօրքը թշնամուոյ պաշարեալ լեռնաբօսուոյ ստորոտովը յետ դառան իւրեանց բանակը և ամէն մէկ կիրճից դուրս գալոյ ժամանակը կանգնումէին, իբր թէ յարմար տեղեր են որոնում յարձակմունք անելոյ համար: Ենց մթնեց, թէ չէ, մի քանի Թաթար և զազախներ ուղարկուեցան ճանապարհ որոնել դէպի յիշեալ բարձրութիւնները, որ և կէս գիշերից մօտ յետ դառան նոքա բերելով՝ ուրախական համբաւ, թէ՛ գտել են մի նեղ ճանապարհ, որ թէպէտ շատ դժուար է, սակայն մարդկանց օգնութեամբն կարելի է թնդանօթներն էլ հանել այն բարձրութիւնները:

Ղեկավարների 19-ին, երկու ժամին զօրքը հրաման ստացան յառաջ խաղալ :

Մի թնդանօթ արձակելոյ հնաւորութիւն էր մնացիլ, որ բոլոր զօրադունդը հասնէր թշնամւոյ ամրոցներին, որոյ կրակն շեջած էր արդէն. նոցա առաջաւոր պահակներն՝ (ноетв) ինչպէս երեւումէր, խոր քնած էին, պատճառն որ ոչ մի բանով չիմացրին Ռուսաց մօտենալը: Այս բարեյաջող հանգամանքը ոչ թէ միայն Պեներալ Արմօլովին միջոց տուաւ իւր զլխաւոր զօրքին պատերազմական պատշաճաւոր կարգ տալոյ, այլ և Անհաղ Մատաթովին՝ որ պարտաւորուած էր դիչիւրը շրջապատել թշնամւոյ բանակավայրի աջ թևն, կարողութիւն տուաւ այն խոչընդօտ արգելանաց առաջն առնուլ, զորս բնութիւնն առաջադրումէր թնդանօթածիզ զօրացն՝ այն նեղ ճանապարհով գնալոյ ժամանակը, որով հազիւ թէ հետիոտները միայն կարող էին անցնել: Արբ որ բոլորովին լուսացաւ, թշնամին մնաց զարմացած, իւր առաջին տեսնելով Պեներալ Արմօլովի զլխաւոր զօրքն և բանակավայրի աջ թևն էլ պաշարուած Անհաղ Մատաթովի զօրագնդովն:

Պեներալ Արմօլովն առաջինն թնդանօթ արձակեց, միայն թէ անկարելի էր հետեակ զօրքովն պատերազմ անել, վասն զի թշնամւոյ բանակավայրն բոլորովին անմատչելի էր և բաց յայսմանէ ամրացեալ էր և երեք շարադաս բերդերով: Բազդաւորապէս Անհաղ Մատաթովի զօրքն կարողացան արդէն նուաճել զլխաւոր բարձրութիւնները առանց հրացանութեան: Աւ թշնամւոյ անթիւ խուճրերը՝ տեսնելով աջ թևի վտանգը, շատ աշխատեցին անց կենալ դետի միւս կողմը, և դարհուրելի ազաղակներով ու հայհոյանքներով յարձակուեցան նորա զօրքին վերայ, որք հանդիպեցան նրանց

կարտեզներով, իսկ բոլոր հետեակ զօրքն՝ կրկ Կալօննա
բաժանուելով, յարձակմունք արին հրացանի սլաքներով :
Ասան որոյ և թշնամին՝ չկարողանալով զիմազբաւ
լինիլ այս յարձակմունքին, մէկ բանակավայրից փուսն
էր փախչում, որոց միջոցն 5 փրստ էր. և յայնժամ
Աննազ Մատաթովի գօրագունդն՝ տեղի դիրքին նայե-
լով, արդէն գտնվումէր թշնամոյ բանակավայրի թե-
ւումն, յորմէ բազրաւորապէս շատ քիչ էր հնու
թշնամոյ ունեցած բարձրութիւնները, թէ և բաժան-
ուած էին անանցանելի ձորով, որոյ միջովն հոսումէր
Մանաս գետն : Լեռնաբնակները չնայելով, որ Գններաւ
Երմօրովի թնդանօթաձիգ զօրքիցը փնաս են կրում,
ամենեկն չշարժեցին իրանց բանակավայրիցը, հէնց մի-
այն աշխատումէին թաղչիլ ամրոցների քամակին, բայց
երբ որ Աննազ Մատաթովի թնդանօթաձիգ զօրքն
սաստիկ հրացանութիւն բացան դէպի նոցա շարադաս
ամրոցներն, էն ժամանակը նոքա էլ չկարողանալով ընդ-
դէմ կենալ նոցա զօրեղ կրակին, սկսան այնպիսի շատ-
պաւ փախչիլ, որ շատերը վեր ընկնելով այն բարձր
ժայռերիցը սպանվումէին, իսկ կարճ միջոցում փր-
կութիւն գտանողներն էլ թաղչումէին սարերի անթիւ
քարանձաւների մէջ : Թշնամեաց յատուկ ասելովն՝ նոցա
զօրքը թուով մինչև աասն ու հինգ հազար էին, որոց
մէջ էին և այս ննդաւորներն. Գերբնաւի Շիւ-Ալե-
Խանը, Գարաղայադղի Ռւյմէյը, Ազիզուժուժու Խա-
նին որդի Սուրխայը և այլք՝ որ այնքան իշխանու-
թիւն չունէին : Բացի Ակուշեցոց զօրքն, այն տեղ
կային և նրանց զբացի Գաղստանն ժողովուրդն էլ :
Եյս փառաւոր պատերազմից յետոյ բոլոր զօրքը դե-
շերն անցկացրին Աւաշա դիւղին մօտ, որոյ անուամբը
և կոչեցաւ այս պատերազմը, յորում մեր (Ռու-

սաց) կողմանէ սպանուել կամ վիրաւորուել էին միայն
28 մարդ: (15)

Լաւաշա զիւղիցը մինչև Եկուշա քաղաքը՝ զօրքը
երկու օրուայ մէջ երեք ձանապարհորդութիւն արին,
ամենեւին ուշ չ'գարձցնելով այն դժուարութեանցը,
կամ հէնց բնութիւնիցն առաջադրեալ ամէն մէկ
քայլում հանդիպող արգելքներին, մանաւանդ որ տար-
ուայ վերջին ժամանակն էր: Անեղ մատաթովը Եկու-
շա քաղաքը մտնելուց յետոյ, Գններալ Արմօլովի հրա-
մանաւը Եկուշու բոլոր զիւղերի զխաւորներին և դա-
տաւորներին (казаи) նոյն քաղաքի մեծ մզկիթումը
երգում տուեց, որն նոքա այնպիսի սրբութեամբ պա-
հեցին, որ 6 տարուց յետոյ երբ որ Պարսիկք թափ-
ուեցան Արաստանը, Եկուշեցիք՝ ոչ թէ միայն կցորդ
չէին լինում նոցա ապստամբութիւններին, այլ և Գըլ-
խաւոր-հրամանատար Գններալ Արմօլովին վերայ էին
ուղարկում նոցա ամէն նամակները, որոց մէջ նոքա
խոստանալով հարուստ ընծաներ և մեծ գումար դրա-
մոց, յորդորումէին նրանց Ռուսաց դէմ վեր կե-
նալ:

Լաւաշի մօտ արած յաղթութիւնը ունէր և այս հարկաւոր
հետեանքը. Ղազիղումուսու Սուրխայ-Խանը՝ որ մի
և նոյն օրը մեծ զօրքով մտել էր արդէն Չիրախու-
մօտ դանուող Քիւրախու գաւառը, ուրանօր՝ ինչպէս
և Ղուբի գաւառումը շատ քիչ զօրք էր մնացել,
լսելով Եկուշեցուց հարուածը, վազվազակի վերադար-
ձաւ դէպի Ղազիղումուսը, որով և ազատուեցաւ այն
կողմն անթիւ ձախորդութիւններից, որք միշտ կից են
լինում կիսավայրենի Աովկասեցիների յաջող ասպա-
տակութեանցն:

1820 թուուժը կրկին սկսուեց պատերազմաչու Կէսպի Հիւսիսային Դազտանն և այս էկսպէտիցիայուն մէջ զօրավարը նշանակուեց Աննազ Մատաթովը: Եյս պատերազմ զնալոյ պատճառը եղև Սուրխայի ապստամբութիւնն, որ երզմնագանցութիւն անելով շէշնցուոց կողմն էր անցել:

Յետագայ հետաքրքիր տեղեկութիւնները ըստ մեծի մասին քաղուած են Աննա շալենի զրուածներէիցը, որ զանվումէր Աննազ Մատաթովի զօրաց մէջ Մայիօրի աստիճանում: Եյս զրուածների ճշտութիւնը հաստատուումէ պաշտօնական (официальные) թըղթերով և ասկանատեսների ցուցմունքներով:

“Աննազ Մատաթովի պատերազմական բնութիւնը, զրումէ Աննա շալեն, նորա զործունէութիւնը, տեղական լեզուների և սովորութեանց հմտութիւնը, նորա մէջ նշմարելի երկու ազգաց՝ (քր) Արուպացուոց և Մսխացուոց բնաւորութեանց խառնուրդը, այս ամէնը նրան անսահման օգտակար էին առնում իւրեան կառավարելի նահանգներումն, ,”

“Եյս քանի մի խօսքերովը նկարագրերով նա՝ Աննազ Մատաթովին, ցոյց է տալիս, թէ՛ որպիսի խոհեմութեամբ և զգուշութեամբ էր վարվում նա այն Խաներին հետ, յորոց Քաներալ Արմօլովի հրամանաւը պէտք է օգնական զբոք պահանջէր, այնպէս որ՝ թաթարի այրութիւնն զօրեղանար Ղաղիղումունին զնացող Ռուսաց զօրագունդն:

“Եյս իշխողներիցը մէկին հետ նա վարվումէր իրրև պարզ բարեկամ, միւսին յոյս էր տալիս Ռուսաց Ինքնակալի խնամակալութեամբը, խոստանալով նրան և իւր հպատակներին ցանկալի պարգևներ, երբորդին իրաւունք էր տալիս արդարադատութեան, միով բանիւ նորա տմե-

նայն վարվողութեանց մէջ տեսանելի էր սրամտութիւն, ամենայն հանգամանաց ու սովորութեանց վերայ խորին զիտութիւն և այնպիսի մի նուրբ իմաստութիւն, որ հարկաւոր էր անշուշտ Ասիացւոց ժողովրդեան հետ յարաբերութիւն ունենալիս,»

«Անհաղ Մատաթովը ձիաւոր հաւաքեց 500 Ղաբաբազի, 300 Շաքիցի նա և 400 Շիրվանցի, չնայելով, որ Շիրվանու Սուստաֆա-Խանը Սուրխայ-Խանի ազգականն էր: Այս ձիաւորներին վերահայեցողութիւն անելուց յետոյ, ուղարկեց նրանց դէպի հարաւային Ղաղստանը, ուրանօր ինքն էլ Շիրվանիցը վնաց կարճ՝ բայց շատ դժուար ճանապարհաւ, Արփասեան սարերի միջովն,»

«Շիրվանից դուրս գալով, ճանապարհը՝ լեռնոտ նեղուցների միջով լինելով, չափազանց դժուար էր. սաստիկ անձրևից յետոյ մրրկածուփ հեղեղներ թափուելով, սարերիցը լցրել էին ճանապարհը ահազին քարերով և այս սարերի ստորոտն ու գառիվեր տեղերը ծածկուած էին այնպիսի թանձր անտառներով, որ կարծես երբեք կացին (երկաթ) չ'էր զիպչել նրանց: Այդ ճանապարհի ամենաբարձր տեղումը գանձումէր մի գարհուրելի անդունդ, որոյ լայնութիւնը մօտ 6 սաժէն էր և խորութիւնը առաւել քան 4200: Նորա վերայ քցած էին երկք կաղնի ճիւղաւոր ծառեր, որ երկք ռանաչափ (օյրտ) լայնութեամբ կամուրջ էին կազմում առանց վանդակների: Անհաղ Մատաթովը՝ միշտ առաջին լինելով, անյապաղ առաջ ինքն անցկացաւ այդ կամրջովը և մեք, շարունակումէ Աննալէն, ահամայ պարտաւոր էինք հետևիլ նորա օրինակին: Աթէ սյրուձին մի քիչ ծռուէր, կամ թէ ձին փոքր ինչ կանգնէր, արդէն կորուսաւ էր անդառնալի: Արբ որ

ամենքն անցան միւս կողմը, օֆիցերներէց մէկը հարցրուց Կնեսդին այդ կամըջին անուան համար, որ «*направнаго*», անուանելով, ասաց. ևս չկարծեմ, որ այդ կամուրջը բաց ՚ի այս մի ուրիշ անուան արժանի լինէ: Այս կամըջովն անցնելը՝ թէպէտ և արագընթացութեամբ էր, այսու ամենայնիւ երկու ժամից առաւել տեւեց: Այս ծանապարհն երկու կողմիցն էլ պատած էր մի դժուարակոխ ու մէկը միւսից մօտ ժայռերով, և այն կիրճը՝ որով զօրքը պէտք է անցնէին, ծածկուած էր մի այնպիսի ամառի ու թանձր անտառով, որ մէք ստիպուեցանք իջանել ձիւցը և գնալ հետիոտա: Թէպէտ կէս օր էր և արեգակն պայծառ փայլումէր, բայց մեք այն բազմաձիւղ ծառերի ստուերի տակովը այնպէս էինք գնում, որպէս թէ՛ մի մթին կամարի տակով: Այս ասհագին սարերի ստորոտումը ծանապարհը աւելի լայն էր, բայց նորա երկու կողմիցն մի այնպիսի անտառախիտ ծմակ կար ընկած, որոյ ծառերն մի տարօրինակ բարձրութիւն և գեղեցկութիւն ունէին,:

Ղ ուրի գաւառը մանկոյ ժամանակը, ձիաւորների փայլուն ու ուրախ գունդը շտապեցին Ռուսաց առաջըզուբս դալ: Ղ ուբումը Կնեսզ Մատթթովին մօտ եկաւ Կուրի (Курск) հաւատարիմ և քաջ Ղնդապետ Ասլան-Խանը՝ իւր կղբայր Մայիօր Հասան-Աղին հետ, ընդ նոսին և ութ հարիւր ասպատակաւորներ: Շուտով քաղաքի շրջակայքը մտան Շաքուայ, Ղաբաբաղու և Շիրվանի ձիաւորներն՝ որ Ասլան-Խանի մարդկանց հետ ՚ի միասին 2300 հոգի էին: Թնդանօթաձիգ զօրքն սպասուեցին Օխաքուրի մօտ, ուրանօր պէտք է անցնէին Ղասղըստանի մէջ անուանի Սամուր գետովը, որ յայանի է իւր արագահասութեամբը և ջրերի առատութեամբը: Այս գետը՝ որ տաքութիւնը սկսվումէ, մի այնպիսի երևոյթ է առաջադրում, որ նոյն կողմերի գետերի մէջ էլ

Կ հազուադէպ, այսինքն՝ երեք վերստ ամիցը դուրս գալով և մէկ քանի կողմնական զետեր, կամ լաւ ևս ասել, մէկ քանի լայնատարած զետեր, բաժանելով, նա՛ հալած ձիւններովն առաւել զօրեղացած, վազուձէ սրբնթացաբար իւր չափագանց զառ ՚ի վայր յատակովը՝ անմիջապէս ջրվէժներ կազմելով, և քարշումէ իւր հետ ամերիցը պոկած ո՛չ թէ միայն դարաւոր ծառեր, այլ և քարեր ու ժայռերի ահագին կտորներ, որ ալիքներէցը զեր ՚ի վայր լինելով բաժանուել էին շրջակայ լեռներէցը: Սամուր զետն անցնելը 5 ժամից առաւել տեւց և զօրքը յաղթելով այդ ամէն արգելքներին, մտան Սուրի Խանութիւնը: Ղուրիցը դէն երկու անցք էլ զնալուց յետոյ, Ղարիւր սարի գլխին կենդրոնացան բոլոր զօքազունդն, որ բաղկացած էին Սուրի 2 և 3 բատալիօնիցը, Լաշառանու 3 բատալիօնիցը և Ազերաց 41-րդ դնդի 2 բատալիօններիցը, հանդերձ հարիւր զազախներով և 14 թնդանօթներով: Բայց այս բատալիօնների թիւը պակաս էր և նոցա մէջ համարվումէր միայն 2500 մարդ: Բանակը Ղարիւր սարին վերայ էր՝ ամենագեղեցիկ տեղում դրած, այնպէս որ՝ առատ էր զեղեցիկ արօտնուբով, ընտիր որսերով, լաւ ջրերով. և այն տեղեց պարզ երևումէր ՚ի հեռուստ Ղէրբենտը և Ասսպից բոլոր ծովերն: Եյս տեղ Անկազ Սատաթովը՝ զանազան զնդերի գլխաւորներին իւր մօտ ժողովեց մէկ ձիւզիքը տարածած շագանակի ծառի ստուերի տակ և սկսաւ կարգադրութիւն անել վաղուեան նշանակեալ Ընդհանուր զօրախաղացութեան համար:

Ալալօննաների գլխին գտնվումէր թնդանօթաձիգ զօրքը, իսկ միւս կողմին թաթարաց հեծկազօրքն՝ որ դասաւորուած էին կանոնաւոր կարգաւ՝ որն անսովոր էր Եսիացւոց համար: Անոց դէմքին վերայ վայլումէր

ուրախութիւն, որն պատճառուած էր մերձակայ պա-
տերազմի յուսովը և նոցա վառվռուն երեակայութեան
վերայ զօրեղ ներգործութիւն անող զինուորական
նուագարանի ձայներովը : Աւ զօրախաղացութեան
տեղի գեղեցկութիւնն ու պարզ եղանակը տեսարանի հան-
դէսը էլ առաւել էին շքեղացնում :

Արեւի էին մանաւանդ Շաքեցոց հեծեալազօրքն,
առաւել ևս Ասլան-Խանի ձիաւորներն՝ որ գեղեցիկ
էին հասակաւ, գերազանց իւրեանց վայելչակազմութեամբ
և ասպետական սպառազինութեամբ՝ որ բաղկացած էր
երկար նիզակներից, զբահններից, սազաւարտներից և վա-
հաններից : Այս վահանները նոցա մէջ մեծ արժանաւո-
րութիւն ունէին և նոցա սովորութեանը նայելով, յանձ-
նվումէին յորդոց որդի : Նոցա վերայ գտնուած հար-
ուածոց նշանները վկայ էին իրանց աէրերի աներկիւ-
ղունը, և մի քանի Ռէկերի վէնքեր էլ, ինչպէս նոցա
վերնազրերը ցոյց էին ապիւս, խաշակիր զօրաց ժամա-
նակիցն էին :

Ի թիւս այդ քաջագործներին համարվումէր և ²ա-
սան-Աղան. սա այնքան ինքնահաւան մարդ էր, որ
միանգամ իւր քաջութեանց վերայ խօսելիս, յանձնա-
պաստանութիւնիցը հպարտացած, ասաց ընկերներին.
“ Աթէ Աստուած (Allah) ինձ ասէր, որ աշխարհումս ին-
ձանից առաւել քաջ էակ կայ, յայնժամ ես ամաչի-
լուցս կ'սպանէի ինձ ,, :

Այս է լեռնաբնակներին որոշիչ յատկութիւնն. եռանդ-
նոտ քաջութիւն, ամբարտաւանութիւն և ամենավողբը՝
նա և անզիտութեամբ պատահեալ զրկանքի համար,
վրէժխնդրութեան ծարաւ : Կնեազ Մասաթովը գիտաց
ներպործել նոցա վերայ հեղութեամբ և նոցա տիրու-

Թիւնները 'ի գործ դնել յօգուտ ծառայութեան: Սորա օրինակը կարողնք տեսնել Հասան-Մզի հետ նորա վարվողութեան ժամանակը:

Հասան-Մզան իմանալով, որ իւր մեծ եղբայր Մսլան-Խանը հրամանատար է նշանակուել Թաթարաց բոլոր հեծելազօրքին վերայ, զինքն անպատուեալ համարեց, կարծելով թէ՛ միայն ինքն է արժանի այս կոչմանը, ուստի և չնայելով ազգականութեան կապին, կատաղաբար մտաւ իւր եղբօր վրանը և սկսաւ բաւա կանութիւն պահանջել նրանից իւր ստացած պատուին համար: Հասան-Մզի կատաղութիւնը այնքան սաստիկ ու զօրեղ էր, որ օճիցներները չէին կարողանում նրան պահել: Նորա եղբայրը հեռացաւ իրան առաջարկեալ կռուիցը, իսկ նա պատառելով իւր հազուստը, բացարաւ կուրծքը և աղաղակեց զէպի Մսլան-Խանն. “Ո՛վ երկչոտ, երկչոտ, դոնէ վստահութիւն կունենա՞ս սպանել ինձ , , : Արիւր եղբարց կիրքն էլ մինչև այն աստիճան էր բողբոջուած, որ պէտք էր սպասել արիւննահեղ վախճանի: Բայց Անեազ Ստոթթովի միայն մի խօսքը հանդարանցրուց նրանց. Հասանին նա զօրավար նշանակեց Տաճկաց բոլոր սլորուծից յառաջատահ զնդին վերայ, և այսպէս մի վայրկենում Վուրի ասպատակաւորաց զնդապետին սև աչքերը սկսան փայլիլ շնորհակալ հպարտութեամբ և նորա հոգեկան ուրախութիւնը ցոլացած երևումէր իւր սևորակ զէմքին վերայ. և արհամարհանաց աչօք նայելով եղբօրը ասաց. “այժմ ցոյց կաամ քեզ, թէ՛ ես ո՛վ եմ , , , և զուրս եկաւ հաստատ մտադրած արժանանալ Անեազի բարերարութեանը կամ շնորհացը և արդարութեամբ 'ի կատար ածել իւրեան յանձնած պաշտօնը: Այնքերումը, երկբ յարձակմանց մէջ հրաշալի քաջութիւններ արաւ, սա, և ասպանձ-

նուրացութեամբ զինքն մասնեց թշնամիները հետապնշելոյն, յորում ինչպէս կտեսնենք սպանուեցաւ զնրակահար:

Թշնամեոյ շարժողութեան համար ստացած անգեկութեանցը նայելով, յայտնի էր, որ Սուրխայ-Խանը՝ լսելով Ռուսաց զօրքի մօտենալը, ՚ի շուր աշխատուէր արել Չիրակ բերդին վերայ, նա զօրքովը զնաց իւր տէրութիւնների մէջը և մտադրած լինելով սաստիկ ընդդիմակացութիւն ցոյց տալ, ամենայն Խանութիւններէց էլ ընդհանուր զօրք հաւաքեց, որ իրան օգնութիւն հասցնող ապառ Եղկիների հասարակութեանը հետ ՚ի միասին, մինչև 20,000 հօդի էին:

Սուրխայ-Խանը ամրացրուց իւր խանութեան մէջ բոլորովին անմատչելի տեղում զանուող Խօզրեկ զիւղը: Յունիսի 5-ին մեր զօրքը զուրս դալով սկսան մի նեղ կիրճով զնալ զէպի Ղազիզուճուխը: Քարուա և դժուարակոն սարերն՝ իւրեանց ճեղքուածներովը, համարեն թէ ստիպումէին թնդանօթները և ծանրոցները մարդկանց շալակին տանել: Բայց զօրքն յաղթելով այդ ամէն արդիւքներին, ամսի 10-ին առաւօտանց մտաւ Չիրակը: Սարի զաղաթին վերայ շինած այս փոքր ամրոցն, որ նորերումն զիմազրաւ էր լինում ընդ նաբնակների յարձակմունքներին, Լքցուեցաւ Ռուսաց ինժեներներովը և սկսաւ պահպանուիլ երեք թնդանօթներով ընդ հովանաւորութեամբ հարիւր մարդոյ: Իսկ զիշերը Ռուսաց պարկազունդն (аванпостъ) արդէն զանվումէր թշնամեոյ երկրումը՝ Չիրակից 3 վերստ դէնը: Եսլան-Խանի հեծելազօրքին և բոլոր թնդանօթաձիգ զօրքի կէսն էլ զօրազունդը պահպանումէին զօրաց թեւերի անակնկալ յարձակմունքիցը: Եւ զօրազունդը հաստատ չիմանալով թրջնամեոյ դրութիւնը, րանակեցաւ այս տեղ մինչև ամսի

12-ն: Ռայց միւս օրը խօզրեկը՝ որ 26 վերստ հեռու էր, պէտք է թատրօն դառնար պատերազմական հորժուղութեանց, ուրանօր առաջուան պատերազմումը ոչ ոք չէր մտել և որն՝ ինչպէս թաթարաց զունդն պատմումէր, պէտք է շատ ամուր բանակավայր լինէր:

Անեազ Մատաթովը, Ահհէնբուրկը պաշարողութեան մէջ թողով՝ Չիրախու պօստին մօտ, ինքն Յունիսի 12-ին լուսանալիս՝ որ մի մառախլապատ օր էր, խաղաց իւր զօրքովը դէպի խօզրեկ դիւղը: Այս ժամանակը, ինչպէս երկու դերեվարեալ Ահիլիներ ցոյց տուին, թշնամեց բոլոր այրուածին գտնվումէր բանակիցը մի քիչ հեռու Սուրխայ-խանի որդեոց մէկի առաջնորդութեան ներքոյ, իսկ Սուրխայ-խանը ինքն բոլոր զօրքովը բռնած ունէր խօզրեկի առաջին շինած բոլոր շարադաս ամրոցներն, զորս պահպանումէին ընտիր հետեակաց զօրքն: Չիրախից խօզրեկ տանող ճանապարհը ընկած էր Աովխասու սարերիցը բաժանեալ երկու ճիւղերի միջում, յորոց ձախակողմեանն քանի առաջ է գնում՝ ցածանումէ, բայց աջակողմեանն՝ որ քիչ դիւրամատոյց էր, ձգվումէ մինչև խօզրեկի նոյն խակ բարձրութիւնները:

Մինչև այդ դիւղը դեռ եօթն վերստ չգնացած, առաւօտեան 6-րդ ժամին, երբ որ մառախուղը դէս ու դէն ցրուեցաւ, զօրագունդն պարզ տեսնումէր այն բարձրութեանց վերայ թշնամեց ձխաւորների խումբերը, յորոց մէջ ծփծփումէին դրօշակներ: Անեազ Մատաթովն ինքն անձամբ անձին նկատելով թշնամեց բանակավայրը, մտադրեց տիրել նրան: Սուրխայ-խանը բռնած ունելով այն սարերի դազաթն, որոց ստորոտովն պէտք է բոլոր զօրագունդն գնային, կարող էր հեշտութեամբ արգելու մեր զօրքի ընթացքը: Ուստի զօրագնդի ընթացքը այդ

կիրճովն ապահովացնելոյ համար կամ թշնամւոյ զօրաց մեծ մասը հեռացնելոյ համար, որ կարող էին օգնու թիւն հասցնել Խօզրիկին, Կնեազը հրամայեց Մայիօր Զասան-Մղին, որ թաթարաց ձիաւոր զօրքիցը մի մասն առնէ և ճեղքելով մտնէ անպատճառ թշնամւոյ զօրաց ձախ թիւն, և նրան ձեռքէ ցրուելով այն սարերի երկարութեամբը: Թաթարաց ձիաւոր զօրքը զարմանալի արագութեամբ հասան այդ սարերը, բայց հանդիպեցան մեծ կրակի թշնամւոյ հեծելազօրքիցը, որ բազմաթիւ լինելով ընդդէմ կացան առաջին երկու յարձակմանցը: Իսկ երրորդ անգամ յարձակուելով մեր զօրքը մտան թշնամւոյ խուճերի մէջ, որք այս վստահ գործողութիւնը տեսնելով, ստիպուեցան փախչիլ: Բայց այս միջոցումը Զասան-Մղան մի մահացուցիչ վերք ստացաւ, որով և նորա զօրքը մեծ շփոթութեան մէջ անկան: Ուստի թշնամին էլ նորից տաքանալով, յարձակմունք արաւ և Ղուբբջւոց մէկ մասը յետ դարձցրուց: Կնեազ Մատաթովը՝ տեսնելով մեր զօրքի շփոթութիւնը, ինքն թռաւ պատերազմի տեղը, որոյ ներկայութեամբն էլ Մսիացիք օգևորուած սաստկաբար դիմեցին թշնամեաց վերայ, և հեռացնելով նրանց բանակաւայրիցը՝ ցիրուցան արին շրջակայ լեռանց մէջ:

Սուրխայ-խանի ուղարկած երեք արկղ վառօղի ճայթմունքը փչացրուց բոլորովին Ղազիղումուխու հեռեակ զօրքը: Բայց այս միջոցումը Մայիօր Մարտիննիկօն՝ պատուէր ստացած լինելով շուտով յօգնութիւն հասնել ձիաւոր զօրքին, Մշառանի գնդիցը երեք բոտ առնելով, խաղաց թշնամւոյ ուղղաձիգ զօրաց ձախ թիւն կպած առաջին ամրոցի վերայ և սլաքների հարուածով առաւ զայն ու ամբացաւ նորա մէջ, այնպէս՝ որ թշնամին էլ ուժ չունենալով վերստին

տիրել առաջին բանահավայրին, ստիպուեցաւ քաշուիլ դէպի երկրորդ ամրոցն: Ըյս միջոցումն զօրագունդն հասաւ Խօզրեկայ առաջին եղեալ դաշտավայրը: Անեազ Մատաթովը՝ սպասելով վերջապահի և Թաթարի այրուծիոյ միաւորութեանը, այնպէս կարգադրեց, որ երեք կալօննայով յարձակուին ամուր Խօզրեկ գիւղին վերայ և Եսլան-Խանին հրամայեց, որ Թաթարաց այրուծին վերառած շրջան տալով զնայ դէպի Աիւլուլի գիւղը, այն մտքովը, որ կորէ թշնամեոյ Ղազիզումուսի ձանապարհը: Բոլոր երեք կալօննաներն էլ հրացաններ արձակելով մօտեցան դէպի ամրոցներն, խկ թնդանօթածիգ զօրքը՝ մի ժամ միջոցում յաջող ներդործութիւն անելով, կարողացաւ մեծամեծ վնասներ տալ պատնիշների մէջ, զկնի որոյ և ուրն աղաղակելով, բոլոր երեք կալօննաներն էլ սկսան հարուած տալ հրացանի սլաքներով: Ըյս յարձակումների ժամանակը Անեազ Մատաթովը այնքան մօտացել էր թշնամեոյն, որ զնդակները նորա շուրջն էին թափվում, և երբ նրան 'ե զուր ինդրումէին, որ հեռանայ և չ'ենթարկուի այն յայտնի վտանդին, նա պատասխանումէր. «եթէ ես այն տեղ չ'լինեմ, ո՞վ կառնէ Խօզրեկը,»:

Սազինով քաջ Պօտպօլկովսիկը՝ որ կառավարումէր Եւշառանու մի բատալիօնը, առաջինն յարձակուեց պատնիշի վերայ և վերաւորուեցաւ, ինչպէս և Մայիօր Ան-ձալէնը: Բայց կալօննաները 'ի միասին զիմելով թափուեցան թշնամեաց մէջ և արտաքս վանելով զնոսա ամենայն ամրոցներէցը, քշած տարին մինչև իւրեանց մղկիթն: Ըյս տեղ նոքա ուզումէին մի յուսահատ ընդդիմութիւն ցոյց տալ, Բայց Ուուսը մի կարճ միջոցում տիրեցին մղկիթին էլ, և աշտաբակին վերայ հաստատեցին Եւշառանու զնդին զբոշակը, որ հռչա-

կումէր Խօզընկայ առումն: Թշնամին փախչումէր, բայց Ռուսք ձերբակալ առնելով այն ծածուկ ճանապարհները, որովք Սուրխայ-Խանի բանակին հետ հաղորդութիւն ունէին, յարձակուեցան այն բանակին վերայ էլ և տիրելով նրան, հետապնդեցին փախստական թշնամւոյն:

Լեւնաբնակները ամենայն կողմից ճնշուած գոլով և տննելով, որ հեռացել են Ղազիզումուխու ճանապարհէն, հարկադրեալ սկսան յետ դառնալ այն դառիվայր կիրճովն, որ թնդանօթաձիգ զօրաց հրաձգութեան տակ լինելով, մեծ վնաս հասցրուց նրանց, յորոց գերի վարեցան 603 մարդ և մինչև 1,500 մարդ սպանուեցան, ՚ի թիւս որոց կային Ավարի Ամբէնդարի եղբորորդին և 12 մարդ Ղազիզումուխու երևելի ցեղերիցը: Իսկ մեր կողմիցը սպանուեցան. Ասլան-Խանի եղբայր՝ Մայխօր ասան-Աղան, 17 մարդ ստորին աստիճանի և թաթարաց ձիաւորներէցը 44 մարդ. վիրաւորուած էին՝ երկու Շտար-օֆիցիրներ, 81 մարդ ստորին աստիճանի, և թաթարաց ձիաւորներէցը 61 հոգի: Թշնամւոյ բոլոր բանակը, Սուրխայ-Խանի վրանը, աւելի քան 2 հազար հրացաններ, և 11 զրօշակ, որոց միջիցն մէկն պատկանումէր Սուրխային, և միւսը նորա որդի Նուխին, յաղթողների ձեռքն անցան:

Այս միջոցումը Խօզընկի բնակիչները՝ որ զանազան կորչերի կամ այրերի մէջ թաղ էին կացել, կամաց կամաց դուրս գալով երևումէին և տննելով Ռուսաց հեզութիւնն ու քաղցրութիւնը, նոքա յետ դառան վերստին իրանց տները: Այրաւորեալ լեւնաբնակներն կամ ուղարկվումէին իւրեանց կանանց մօտ կամ յանձնումէին Մօլլաններին՝ Ռուսաց բժիշկներից մէկի վերահայեցողութեան ներքոյ: Այս զիշերին յայտնուեցաւ

ազատութիւն գերեկարեակներն, յորոյ ամէն մէկը հան-
գիստ զնաց իւր տունը:

Այս ամէն հանդամանքը բոլորովին համոզեց Ղա-
զիզումնուխու բնակիչներին, որ պատերազմը՝ ոչ թէ
նրանց հետ է եղել, այլ նրանց ուխտազրուժ հարստա-
հարողին հետ:

Սուրխայ-Խանը՝ կէս ղիշերուայ մօտ, պատերազմի
գաշտիցը փակաւ ղէպի Ղազիզումնուխու քաղաքական
դռները, մի քանի Վուքերներով և հաւատարիմ կողմնա-
կիցներով: Վայց նորակրած հարուած համբաւը իւրեանից
առաջ էր հասել, վասն որոյ և նա գտաւ քաղաքի
դռները փակած: Վաղաքի զլխաւորները բերդի պա-
տերի վերայ դուրս գալով, ժողովրդի անուամբը խոր-
հուրդ տուին նրան հեռանալ, եթէ չէ ուզում, որ
իրեւ թշնամի ընդունուի: Ահա այսպէս վերջացաւ
այդ Խանի իշխանութիւնը, որ իւրեանից յետոյ թողեց
միայն անսահման ինքնակամութեան յիշատակ:

Ղազիզումնուխումը սահմանուեցաւ ժամանակաւոր կա-
ռավարութիւն քաղաքի Գլխաւորներիցը, որ՝ համա-
ձայն ընդհանուր ժողովրդեան կամացը, յայտնեցին, որ
Սուրխայ Խանը զրկուած է իւր տէրութիւնիցը, և
տեսնելով, որ էլ ուժ չունին ընդդիմութիւն ցոյց տալ,
Ալան-Խանին մօտ երեք զլխաւորներ ուղարկեցին, որ
նորա միջնորդութեամբը խաղաղութիւն խնդրեն ու
յայտնեն իւրեանց հնազանդութիւնը Ռուսաց Տէրու-
թեանը:

Ռուսաց զօրագունդը, Խօզրեկի միջումը դօրեղ զօրք
թողլով հանդերձ երեք թնդանօթներով, ամսի 14-ին
դուրս եկաւ ղէպի Ղազիզումնուխը, և ճանապարհը
դեաքի ու սարերի միջով լինելով, այնքան դժուար
էր, որ զինուորները պարտաոր էին թնդանօթները ու

հրացան նիւթերի արկղները իւրեանց շալակին տանել :
Սանորոյ Անհաղ Մատաթովը ստիպուած գորով գորագն-
դիցը թողել մի բատալիօն՝ հանդերձ 8 թնդանօթներով ,
ինքն մնացած 4 թնդանօթներովն և երկու բատալիօններով
խազաց դէպի Ղազիղուձուխը , որոյ Ղախաւորները կա-
մենալով , որ Ուուսաց գօրքը շուտով գան , շրջակայ
զիւղօրէից բնակիչներին հրամայեցին , որ զիշերը ուղ-
ղայնն ճանապարհները , և միւս օրը օգնն Ուուսաց
հեռեակ գօրքին՝ քարշէլ թնդանօթները և ուրիշ ծան-
քոցքները : Ինակիչները շատ զարմանումէին , տեսնելով
մէր թնդանօթների հաստատումն անիւների վերայ (ա-
փօրէն) և երկար սայլերը , (օցքա) որ պարզ ապացոյց էր ,
թէ սրանից առաջ՝ այդ կողմուձը այդպիսի բաներ չէին տե-
սիլ , բայց նոցա մօտ գանուած թնդանօթները , որ եր-
բեմն խլել էին պարսիկներիցը Ղազիղուձուխու սահ-
մաններումը , բերուած էին սահնակների վերայ : Չօրքը
Ղազիղուձուխին մօտենալով , անցան Ղօյսու գետը ,
որ ընկած էր մի խոր լիւնաձորի միջով և ունէր
միակամար ու չափազանց նեղ քարէ կամուրջ : Քա-
ղաքիցը 10 վերստ հեռու , Անհաղ Մատաթովի առաջնէին
դուրս եկել հացիւ և աղով բոլոր Ղախաւորներիցը և 8
Մահալների հասարակութիւնիցը ընտրեալ պատգամաւոր-
ները : Իսկ քաղաքը մանելիս , բերդի բանալիքը բերին
նորա առաջը՝ դրած մի սկուտեղի վերայ : Այս բերդումը
առուած է 7 թնդանօթ , 3 պղնձեայ ճօրտէք և Նա-
դիր-Շահի երկու չուզունի թնդանօթները :

Անհաղ Մատաթովը դէպի քաղաքի Ղախաւորներն
մի ճառ խօսեց նոցա լիզուով , յորում յայանց ԱՂԱԻՐ-
ՍԸՆԻՐ ԱՇՅՍԵՐ բարեխորհուրդ զիտաւորուիլը և
թէ նորա գօրքն եկել են Ղազիղուձուխը յատուկ նորա

Համար, որ վերնախնամ տնտնութիւնիցը սահմանեալ նոր Խան կարգին ժողովրդի բարօրութեան համար, որք ուրախութեան աղաղակներ արձակելով հաստատումէին, թէ ինչպէս քաղցը է թուում նրանց այս արեւելեան ճառը և թէ ինչպէս հաճելի է նրանց նորա առաջարկեալ փոփոխումն: Եսլան-Խանը հռչակեցաւ իշխող Ղազիղումնուսին և նորա կառավարութիւնը իւր ձեռքի տակն առաւ: Հատ վաղուց արդէն ոչ մի օտար զօրք չէր երևեցած երբէք այդ նահանգի մէջ: Պարսիկներն անգամ, որ շարունակաբար աիրումէին Սովկասու հարաւային մասումը, չկարողացան նուաճել Ղազիղումնուսու քաջ ցեղն: Ռուսաց այս տեղ մնալն Ղալսաււորներին տարահուսանաց մէջ էր բերում, թէ և Կնեալ Սատաթովի խաղաղութեան վերաբերեալ ասած խօսքերը՝ բերանից բերան անցնելով, հասել էին մինչև այն գաւառի ծայրն էլ: Օրագունդը քաղաքը մտնելուց 24 ժամ յետոյ, Ղազիղումնուսու մնացեալ զօրքն թողին իւրեանց զէնքը և բոլոր բնակիչները սկսան սարերիցն ու ձորերիցը խումբ խումբ թափվել քաղաքը՝ իւրեանց նոր Խանը ճանաչելոյ համար:

Եյն օրը՝ յորում Եսլանը Ղազիղումնուսու Խանութեան վերայ հանդիսուոր ամբարձումն ստացաւ, առաւօտեան 10 ժամիցը սկսած, բաց էին մզկիթի զըռները, ուրանօր մտաւ Եսլան-Խանը շրջագատուած բազմաթիւ և փայլուն ուղիկցօք մզկիթի մէջ տեղը զրած էր Ղուրանը մի թմբկի (ծարածան) վերայ, յորոյ վերայ և հաստատուած էր Եւշառանու գնդի 2-րդ բատալիօնի զրօշակը: Ղազիղումնուսու բոլոր 8 Մահալների Ղալսաււորները, որք հրաւիրուած էին ներկայանալ Խանի այս ամբարձման հանդիսին, մէկ մէկ գալով գնումէին իւրեանց աջ ձեռքն Ղուրանի վերայ և

երդիում հաւատարմութեամբ հպատակել **ԿԵՅՍԵՐՆ**
ամենայն Ռուսաց և հնազանգիլ **Եսլան-Խանին** :

Եւշառանու գնդին բօաբ գրօշակին մօտ էր, իսկ
Ռուսաց մնացեալ գօրքը հրացանները ուսին՝ կանդնած
էին քաղաքի պատերիցը քիչ հեռու : **Ե**,յս հանդիսի
վերջանալուց յետոյ, **Եսլան-Խանը** դուրս եկաւ
պատի գլուխը կարմիր հագուստով, զոր **Խանն-**
ըը հագնումէին այսպիսի հանգիսաւոր դիպուածնե-
րում, և շէ թնգանօթներ արձակուեցան, որոց ձայ-
ները՝ սարերի մէջ որոտալով, շնորհաւորումէին ժողո-
վրդեան աղաղակների հետ ՚ի միասին նոր **Խանի** իշ-
խանութիւնը : **Ի**րիկունը բոլոր քաղաքը լուսաւորուե-
ցաւ հանդիսաւոր հրախուռութեամբ :

Կնեազ **Մատթիոյ**ը ներկայ շ՛գանուեցաւ **Խանի** աւ-
բարձման այս հանդիսումը, այն մտքովը՝ որ ցոյց տայ,
թէ՛ ամէնը ժողովրդեան յօժար կամքովն է եղել՝ առանց
որ և իցէ օտար ներգործութեան : **Բ**այց **Եսլան-Խանը**
բաղմամբիւ ուղեկիցներով գնաց շուտով **Կնեազի** մօտ,
որ ընդունեց նրան՝ մինչև իւր վրանի մուտքը նորս
առաջը դուրս գալով : **Եսլան** խանը իւր խօսակցու-
թեան մէջ յայտնեց պարզաբար իւր նոր տէրութեան
կարողութիւնը, նորա զինուորական միջոցները և այն
հնարքները, զորս մտադրել է նա ՚ի գործ գնել ժողո-
վրդեան բարեկարգուէր համար : **Ս**րանից յետոյ յայտ-
նեց իւր կամքը, որ ուզումէ շուտով պայմաններ դնէ՛
Ռուսաց Տէրութիւնիցը նշանակեալ **Ղազիդումնու-**
խու Խանութեան զբրաց համար և հարկին համար,
զոր այս նահանգը պէտք է հատուցանէր **ԿԵՅՍԵՐՈՒ-**
ԹԵՆՆԵՐ, ընդ սմին յարելով և այս խնդիրքը, որ շու-

տով Հանէ այս Խանութիւնիցը Ռուսաց զօրքը, ասե-
լով. որ Տէրութիւնը կարող է յուսալ Ղազիզու-
մուխու ժողովրդոց աննկնդութեան և հաւատարմու-
թեան վերայ: Եյս խօսակցութիւնը, որ եղև համա-
րեան թէ բոլոր Ղախաւորների ներկայութիւնումը, նոցա
վերայ շատ ազդու ներգործութիւն արաւ: Եւլան. Խա-
նը՝ փոխանակ Սուրխայի խտասիրա հարստահարու-
թեանցը՝ չափաւոր հարկ նշանակելով լինէն զրաւեց
բոլոր Ղազիզումուխեցոց սիրտն:

Անկազ Մատաթովը պատասխանեց, որ Ռուսաց զօր-
քը դուրս կ'զան Խանութիւնիցը, եթէ բնակիչները շու-
տով հաւատարիմ երաշխաւորներ առաջադրեն, որ էլ
իւրեանց կողմիցը թշնամական գործողութիւններ չ'լի-
նին, և երբ որ Եւլան. Խանը հաւատացրուց, որ ինքն
երաշխաւոր է այդ մասին, էն ժամանակը Անկազ Մա-
տաթովն էլ յայտնեց Ղազիզումուխու Ղախաւորներին,
որ ինքը՝ քաջ զիտելով նոր Խանի բարի դիտաւորու-
թիւնը, նոցա հաւատարմութեան համար զրաւ չ'է
պահանջում և կ'հրամայէ զօրքին դուրս դալ նոցա
նահանգիցը, եթէ միայն զիւղականները գան շուտով
երդուիլ:

Անկազ Մատաթովը տեսնելով, որ ինչ որ վերա-
բերվում է կապեալիցիային, ամէնը լիովին կատարուել է,
զօրագնդին հրամայեց դուրս գալ: Եւ այսպէս ամի
19-ին իրիկունը Ռուսաց բանակը վեր առուաւ այնտե-
ղից, և Եւլան. Խանը իւր հանդիսականօքը ուղեկից
դառաւ զօրացքորք դուրս գալով Ղազիզումուխիցը՝
չորս վերստ հեռու բանակեցան:

Անկազ Մատաթովը ճանապարհին զանազան տեղերի
բոլոր Ղախաւորներին էլ երդումն առաւ, որ հաւատար-
մութեամբ ծառայեն Ղայսերն ամենայն Ռուսաց: Սոցա

Թուումն էր և Ահուշեցոց դատաւորը, (գաաի) որոյ միջնորդութեամբը Սուրկինու բնակիչները՝ զարհուրած Ղաղիղումուսու նուաձեկովն, թողութիւն խնդրեցին, Աննազն էլ հրամայեց նրանց, որ նոքա իւրեան ներկայանան Խօզրեկումը, ընդ որս եկան և Ղարազինցիք՝ նոյնպէս խոնարհուած: Նոքա ամէնքն էլ երզուեցին հաւատարիմ մնալ, և պարտաւորուիլ չափաւոր հարկ հատուցանել Ռուսաց Տէրութեանը: Արանից յետոյ հետեակ բասալիօնները զնացին իւրեանց առաջին բնակարանները, իսկ Թաթարաց զօրքը բաժանուեցան դէպի իւրեանց Խանութիւններն ու նահանգները. և Ալան Խանը անվրդով տէր դարձաւ Ղաղիղումուսին և հաւատարիմ հպատակ մնաց Ռուսաց ԹԱԳԱԼԻՈՒՐԻՆ:

Եւ այսպէս երկու շաբթուայ մէջ վերջացաւ Ղաղիղումուսու պատերազմը, որ կարծուէին, թէ՛ երկու ամիս կ'շարունակուէր և Արվկասեան Արպուսի քաջ զօրաց մեծ մասն կ'կորցնէր, կամ շատ նեղութիւններ և սաստիկ պատերազմ կ'լինէր այնպիսի ժողովրդեան հետ, որ յայտնի են իւրեանց քաջութեամբը և որոց տեղը հէնց բնութիւնիցն է ամուր: Ոչ թէ միայն նորա պատերազմական յանդգնութիւնն և զօրափարութեան հմտութիւնն էր, որ հասցրին այսքան անակնունելի յառաջադիմութիւնները, այլ և առ խռովարարներն ունեցած նորա սաստիկութիւնը և առ յաղթուածները ցոյց տուած քաղցրութիւնն ու մեծահոգութիւնը, նորա անխաբ զգաստութիւնը և ՚ի վերջ ամենայնի նորա ազնիւ ու ամենեւին չ'այլայլուող հաւատարմութիւնը, այս ամէնը հեշտացնումէին յաղթութիւնը, հաստատումէին արած նուաձմունքները, և շիջուցանումէին դադունի թշնամութեան հոբը, որ Ասիացոցոց մէջ համարեան

Թէ անանցանելի էր, այն Ասիացւոց՝ որ ոչ ՚ի վաղուց
Աւրոպայի թագաւորութեաններքոյ էին: Ղազիղու մուկը
նուաճելոյ համար, Անեաղ Մատաթովը պարզե ստա-
ցաւ Ս. Ալլադիմիրի ասպետական նշանը՝ 2-րդ կար-
գի: (16)

Գլխաւոր-հրամանատար Գններալ Աբմելովը այս յե-
տագայ պատուէրը տուաւ. «Ո՛վ քաջ զօրականք, ա-
ռաւել ևս պատժելով հակառակորդներին, հարկաւոր
էր մեր զրօշակները բարձրացնել Աովկասու սարերի
գլխին վերայ և յաղթութեամբ մանել Ղազիղու մուկու
Խանութիւնք: Աստահ լինելով ձեր քաջութեամբը,
ես ձեզ հրաման տուի, և դուք պատժեցիք զարհու-
րելի հարուածով այն քաջագօր թշնամոյն, որ յա-
մարտութեամբ պահպանուած էր ամուր տեղերում և
մարտիոցներում: Փախաւ Սուրխայ-Խանը և նորա աւ-
րութիւնները մտին ընդ հպատակութիւն Սեւծի ՏԵՆՈՒՍ
մերոյ: Դադստանումն էլ մեզ հակառակ ժողովուրդ
չկայ,»:

«Ո՛վ քաջ զօրականք, կ'յայտենեմ ևս Այսերն Ձեր
քաջութեան դործոց համար, նա էլ է իմանում զօ-
րականաց նեղութիւնները և վտանգները,»:

Անեաղ Մատաթովը յետ դառնալով այս պատերազմ-
ներիցը, որովք բոլորովն նուաճուեցաւ Հիւսիսային
Դադստանն, պարապվումէր բարեկարգելով իրան կա-
ռավարութեանը յանձնեալ Խանութիւնները, որոց վե-
րայ՝ մանաւանդ այս միջոցումը, մեծ վերահայեցողու-
թիւն պէտք է լինէր, որովհետեւ Խաները փախել էին
Պարսկաստան. Շիրվանու Խանը՝ 1820 թուումն, Ղա-
րաբագինը՝ 1822 թուումն: Եւ նոցա թողեալ Խանու-
թիւններն, որ Անդր-Աովկասեան նահազների մէջ ամե-
նիցն առաւել բաղմամարդ և հարուստն են, մտին Ուուսայ

Տէրութեան խնամքի տակն: Այլ և պէտք էր ընտելացուցանել խոնարհութիւնը այս ժողովրդեան մէջ, որ թէ և շատ դժուար էր, որովհետեւ սոքա բնաւ քաղաքական բարեկարգութիւն չ'էին տեսած, այսու ամենայնիւ Անեաղ Մատաթովը յաղթեց ամէն արգելքներին իւր խոհեմամիտ կարգադրութիւններովը և միշտ աշխատումէր վարուիլ Աղէքսանդր Ս. Այսյսեր Ռարձրագոյն հրովարտական հրամայեալ կամքին համաձայն, ուրանօր 'ի միջե այլոց ասուածէ և այս. «Գլուղացւոց հետ լաւ վարուելոյ եղանակը ցոյց է տալիս բարեկարգ կառավարութեան գեղեցիկ օրինակը՝ ընդդէմ ինքնակամ Ասիացւոց տէրութեանը, և բնակիչների սիրտն առաւել է մօտեցնում դէպի այն թագաւորուն, որ պատրաստ է միշտ բարութիւն անել իւր հպատակներին,,:

Այս երեք խանութեանց ամէն մէկունն էլ սահմանուեցան շուտով Գաւառական դատարաններ կամ դիւաններ, որոց մէջ արդարագատութիւնն պիտէ պահպանելոյ համար ներկայ էր գտնվում Անեաղ Մատաթովն ինքն՝ իբրև նահանգական Գլխաւոր: Գործերը շուտ վերջացնէն, զանգատները շուտով և արդարագատութեամբ քննէն, (վասն զի ամէն մարդ կարող էր ազատութեամբ մտնել նորա մօտ և ասել իւր գանգատը) հաստատ համոզեցին ժողովրդեանը, որ նորա վիճակը սկսվումէ բարւոքիլ Ռուսաց կառավարութեան ներքոյ:

Ամէն ժամանակ այդ խանութիւնները ծաղկեցան և վայելեցին կատարեալ հանգստութիւն ու ներքին ապահովութիւն, այնպէս որ՝ 'ի գործ էին զնում այս առածը:

Թէ՛ «Անը կարող է ապահով ման գալ Ղարաբա-
զու՛մը , գլխին ոսկի դրած,, (*):

Աճառականութիւնը և արուեստը ծագկեցնելոյ
համար, Անեազ Մատաթովը հարկաւոր համարեց պա-
ռապուիլ ճանապարհները լաւացնելով . ուստի 1823
Թուականին սկսեցին բարւոքիլ ճանապարհը՝ Ասիերա-
նից մինչև Շուշի բերդը և այնտեղից էլ համարեան Թէ-
մինչև Ախ-Օղլանը: Շուշի տանող ճանապարհը՝ ազա-
ռաժուա ժայռերի միջով լինելով , չափազանց դժուար
էր, այնպէս որ՝ հինգ վերստ կարծես կլեէջներով էին
աարձրանում, այն էլ դժուարակոխ ու քարուա ժայ-
ռերի վրայով և ապա ձիով հասնում այն ճանապարհը :
Իսկ 1825 թուումն նորա բնակիչները այդ ճանապարհը
բոլորովին բարւոքեցին Անեազ Մատաթովի անձնական
տեսչութեամբն՝ առանց որ և իցէ օգնութեան Տէ-
ռութիւնիցը, այնպէս որ՝ այն ժամանակիցը սկսած, մեր
գօրքը տանումեն ազատ իւրեանց զանազան ծանրոցը-
ները սայլերով և վաճառականութիւնն էլ ազատ-
ուել է առևտուրը ճնշող դժուարութիւններիցը:

Ինչ սին Անեազ Մատաթովը՝ Արմօլովի կարգա-
դրութեանը նայելով, հօդ էր տանում և մի ուրիշ
առարկայի վերայ, որ ոչ սակաւ հարկաւորութիւն ու-
նէր: Ղաղախներն՝ որ Քանձակ (Елисаветополь) քա-
ղաքիցը մինչև Շուշույ գառնիվերն ընկած մեծ ճա-
նապարհի վերայ եղած պօստերն ունէին, շատ անգամ
մեծ թուով գոհ էին դառնում օղի փասսակար ներ-
գործութեանը և տօթագին ցածուցներումն զանուող
ջրերի վատութեանն . և բաց յայսմանէ զարնան ժամա-

(*) Ինչպէս պատմումեն, տեղոյս հարուա ժողովուրդն Խաների
ժամանակը, նոցա երկուղեցը՝ աշխատումէին ծածկել իրանց
հարստութիւնը:

նակը գեաերը իւրեանց ափերիցը դուրս դալով մեծա-
մեծ խոչընդոտներ էին առաջադրում ճանապարհին:
Ուստի այս ամէն դժուարութեանց առաջն առնելոյ
համար, մի նոր ճանապարհ բացին սարերի ստորոտովն՝
Պանձակից 20 վերսա սկսած մինչև Շուշոյ նոյն խկ
զառ 'ի վերն: Այս տարածութեան մէջ Անեազ Մա-
տաթովն ինքն անձամբ անձին այնպիսի տեղեր ընտրեց,
որ շատ առողջարար էին և յարմարաւոր Պազախաց
պօստերին ու փոստայի իջեաններին (станция) համար:
Սոցա մօտ էլ Անեազ Մատաթովը համենումէր՝ մի քա-
նի զիւղականաց բնակութիւն քցել, այն մտքովն՝ որ
ճանապարհորդները կարողանան նրանցից ստանալ իւր-
եանց կարիքն, որովհետև Պանձակիցը մինչև Շուշի
ճանապարհորդներին համար մի ապաստանի տեղ չ'կար:
Այս սրանով էլ չ'բաւականացաւ, այլ յօժարեցրուց ևս
Շուշիցի Հայրին շէնել երեք քարէ կամուրջ յե-
տագայ գեաերին վերայ, որք են՝ Քիւրաք-չայ, Թար-
թար և Խաչէն-գեար. բայց այս սկսուած գործերը թե-
րակատար մնացին՝ 1826 թուականին 'ի Պարսկաց
յանկարծ բորբոքեալ պատերազմի պատճառաւն:

Անեազ Մատաթովի գործունէութիւնն երևումէր այն
ամէն բանի մէջ, ինչ որ վերաբերումէր Տէրութեան
օգտին և ժողովրդի բարեկաւութեանը: Տեսնական մասն
առանձնապէս իւր վերայ դարձցրուց նորա ուշադրուիլը,
այնպէս որ՝ նորա կառավարութեան ժամանակը առաւել
բազմացած և յառաջ էր դնացած շիրամ պահելոյ եղանակը
այգիներինմէջ, որ Շիրվանու և Շաքուայ զաւառներումն
մեծ կ'ամուտ է հասցնում Տէրութեանը: Անեազ
Մատաթովն իմանալով, որ այս երկրի մարդիկը՝ թէ-
պէտ և աշխատասէր են, այլ բնականաբար սէր

չունին նորամուտ բաներ ընդունելոյ, ընդունին իմանալով
և՛ որ միայն մի երևելի անձին՝ մանաւանդ զլիսաւորի
օրինակը կարող է նրանց յօժարեցնել այդ բանին, ջանք
էր անում համոզել բնակիչներին, որ բազմացնեն և
մշակեն երկրագործութեան ամէն ձիւղերը: Այս նպա-
տակաւը նա՛ իւր սեպհական կայքումը, որ Ղարաբա-
ղումն էր, ՚ի գործ զրաւ իւր առաջին փորձերը. այն է՝
Բուրբոն կղզիցը բամբակի սերմեր բերել տալով սկսեց
ցանել, որ լաւ էլ յաջողեցաւ, բաց յայսմանէ նա աշ-
խատումէր ձիոց երամակի (իւլի) պահպանողուէր համար,
յորոց Ղարաբաղինը շատ անուանի են բոլոր Անգլո-
Պոլկասեան կողմումն, նա և Պարսկաստանումը:
1823 թուումն սկսուեցաւ Ռուսաստանի սահմանների
ձիշտ նշանակումն Պարսկաստանի հետ՝ Ալեյստանու
պայմաններին վերայ հիմնուելով: Այս բանի համար եր-
կու կողմիցն էլ նշանակուեցան լիակատար իրաւունք
ունեցող կօմիսարներ, որոց մէջ երկպառակութիւն բնկ-
նելով, Անեազ Սատաթովը Գիներալ Արմօլովի հրա-
մանաւը գնաց Աբբաս Սիրզի մօտ, խօսել այդ երկպա-
ռակութեանց առաջն առնելոյ համար: Աբբաս Սիրզան
էլ՝ Անեազին այդ առարկային համար արած առաջար
կութեանը, համաձայնուեցաւ:

Անեազ Սատաթովը՝ շրջապատուած փայլուն հան-
դիսականներով և բազմաթիւ ձիււորներով՝ որ բազ-
կացած էին երկը խանութեց զլիսաւոր ցեղերիցը, նշանա-
կեալ օրը երևեցաւ Խուրապիրինի կամրջի մօտ: Չիււոր-
ների հարուստ հագուստը, թանկազին գէնքը, փայլա-
հասակ ձիանքը, պատուական զարգը, սոյ ամէնը՝ միա-
ցած Ազերաց 42-րդ գնդի և թնդանօթաձիգ չորաց
գեղեցիկ դասակարգեալ շարքերին հետ, մի փայլուն տե-
սարան էին ներկայացնում: Ինչ որ կարելի էր, ամէնը

ի գործ զրուաւ, որ այս հանգէան յաշտաբուստ էլ առաւել շքեղութիւն ստանայ, որն շատ գմայլեցնող է Պարսկաց և միւս արեւելեան ազգերին: Աամենալով, Պարսկաց դռնէ մի քիչ տեղեկութիւն տալ մեր զինուորական բարեկարգութեան համար, Անկաղը հրամայեց զօրքին՝ ՚ի ներկայուէ նոցա զուրս գալ ՚ի հանգէս և իրանց պատերազմական կրթութիւնն անել:

Աբբաս Միրզան իւր որդեովքը և արքունի սպասաւորներովք մի առանձին բաւականութեամբ եօին նայում Ռուսաց զինուորների արագ ու կանոնաւոր շարժողութեանց վերայ: Օհնուորական նուագարանների ձայնը, ձիարշաւառնիլը՝ (ձիքշին) որշատ սիրելի էր տեղոյս ժողովրդեան համար, և վերջապէս արուեստական հուր (Ֆրշանգ—Фюерверк) վառելն, այս ամէնը՝ զբաւումէին Պարսկաց սիրաբ զէպի իրանց: Մատաթովը՝ Պարսկաստանի ժառանգիցը մեծ պատիւ և սէր ընդունելով, ջանք էր անում անքակ հաստատել երկու Տէրուէց մէջ բարի յարաբերութիւններ, գործունեայ հնարքներ էր ՚ի գործ դնում, որ սահմանամերձ թափառական ժողովրդեան ասպատակութիւններն իսպառ վերացնէ ու փոխադարձ սէր կամ միաբանութիւն հաստատէ, և այս ամէնն էլ յաջողուեցաւ: Այս ժամանակիցը սկսած՝ նա շատ անգամ բարեազրեր էր ստանում Աբբաս-Միրզիցը: յորոց մէին թարգմանելով Պարսկերէնից դնումէնք այս տեղ հետաքրքիրների համար:

“Գերաստիճան, բարձրապաշտօն, մեծարգի, քաջ, կորովամիտ, անուանի, զարդ Քրիստոնէական իշխանաց, Պայծառափայլ Գններալ Անկաղ Մատաթովին յայտնումէնք, որ Նորին Պայծառափայլութեան օրինաւոր նամակը մեզ հասաւ Բարձրաստիճան Ահնջում Բեկի ձեռօքը և նորա միջի ձիշտ պարունակութիւնն՝ սկզբ

կիցը մինչև վերջը, յայտնի եղև մեր բարեհաճ՝ մտացը: Ղշմարի՛տ եմ ասում, Չեր սէրը, առ մեզ ունեցած հաւատարմութիւնն, արդարութիւնը և մեծարանքը կրկին հաստատուեցան և առիթ դառան մեզ համար ՚ի նորոյ ունենալ անկեղծ սէր և անչափ հաւատարմութիւն: Թէպէտ Չեր բարի դիտաւորութիւնը և գեղեցիկ հաւատարմութիւնը մեր բարեսէր մաքին յայտնի էին պարզ արեգակի պէս, բայց այժմ Չերդ Պայծառափայլութեան բարեկամութիւնը և ցանկուցիչ սէրն առաւել ևս պարզուեցաւ, յաղագս որչ և մեր պարզ մտաց առ Չեզ ունեցած ապաւինութիւնը կատարեալ եղև բոլորովին: Չերդ պայծառափայլութեան ուղարկած չորս բաղէն հասան մեզ, որոց և շատ հաւանեցան:

“ Այժմ, մեք այժմ Արասխ դեաի եզրներումը որսորդութեամբ պարապուկողով, միշտ յիշումենք մեր անցեալ տարուայ միմեանց պատահելն այս եզրների վերայ, յորում նկատեցինք Չեր մէջ գոլոսանական վարվողութիւններ և գեղեցիկ որակութիւններ, և այժմ ցանկանումենք էլի մի այդպիսի դիպուածի, մասնաւանդ նորա համար, որ՝ այն ժամանակիցը մինչև այժմ մեք տեսնումենք, որ Չեր ջիւմեռանդութիւնը երկու Թաղաւորութեանց գործերումն էլ ակներև առաւել և առաւել բազմանումէ: Իմանալով ձեր գեղեցիկ ձիւրքը և կատարեալ նրբամտութիւնն, մեք հաւաստի ենք, որ Դուք իսկապէս հասկացաք և գնահատեցիք մեր առ Չեզ ունեցած սէրն և շնորհքն: ”

“ Այժմ էլ, որովհետև Չերդ վերոյիշեալ Բարձրաստութեանութիւնն թոյլառութիւն ստացաւ յես դառնալ, մեր առ Չեզ ՚ի սրտէ ունեցած սէրն դրու-

Թիւն է պահանջում: Վիտելով մեր բարեհաճու-
թիւնը, կարող էք դառնալ առ մեզ Ձեր խնդիրք-
ներովը և կամեցողութիւններովը, անշուշտ հաւա-
տացած լինելով՝ որ ուրախութեամբ կ'կատարենք
դայնս,:



Պարսիկք թափումեն Ռուսաց Տէրութեան մէջ .— Եամբու-
րի յաղթութիւնը .— Գանձակու աղատութիւն .— Եուշեղ շեր-
դի պաշարման բառնայն .— Պարսկաց հարուածը Գանձակի մօտ .—
Ղարաբաղու յստակումն 'ի թշնամեաց .— Պատերազմաչու 'ի Մեկու-
կիւն .— Գարնան կամպանիու պատրաստութիւնն .— Կնեալ Մատա-
թովի պատերազմաչուն .— Խուդապերինի կամրջն մօտ եղած
պատերազմը .— 'ի Տփլիս վերադառնալն :



Ռուսաստանի և Պարսկաստանի մէջ երկարատև
պատերազմը 1813 թուին վերջացած էր Աիւլստանու
ղաշնադրութեանց վերայ հիմնուելով, և խաղաղութիւնը՝
կարծես, հաստատուել էր ընդ երկար ժամանակի Ռոպ-
հետե այն ժամանակից սկսած երկու Տէրութեանց բա-
րեկամական և խաղաղ յայտնի յարաբերութիւնները
բարօքութիւն էին խոստանում այն մերձասահման կող-
մին : Դ վազուց մոռացեալ արուեստները և պատե-
րազմի հետ անմիբան առետուրը՝ այն հանդիսա-
բնակիչներին համար, նոր ազբիւրներ բացան հարստու-
թեան . բայց արտաքին ձեռով նկատողներին համար
գաղտնի և աննկատիլի եղանակաւ արհաւիրք էին պատ-
րաստվում : Թողլ և հպարտ Պարսկաստանը չէր մո-
ռացել իւր հարուածները և դեռ իւր կուրուէ մէջ լե-
նելով, սկսաւ մտածել նրանց վերայ՝ իբրև թէ եղեալ
լինէին նոքա ատելութեան պատճառաւ, և ոչ թէ իբրև
մի դաս՝ որ տուել էր նրանց Ռուսաստանի զերազանց
դօրութիւնն :

Թշնամութեան խոր թաղած սերմը կամաց կամաց զուրս էր գալիս և յարմար միջոցների էր սպասում, որ բացուի: Միայն երբեմնակի երևելով նոցա չարահամութիւնն՝ Ասիական զազանի նննգութեան միջոցով, այն կողմի գլխաւորներին միտքն էր բերում կարևոր զգուշութիւն:

Բայց երկու Տէրութեանց միջի եղևալ արտաքին հաշտութիւնն կարելի էր դեռ երկար շարունակուէր, մանաւանդ որ Ռուսաստանը ամենեւին պատերազմելոյ կամք չ'ունէր, և չ'էր էլ ուզիլ, եթէ նորա քսակումը բաց չ'անէին շուտով երկու անձինք՝ որ թէպէտ յարտաքուստ միմեանց հակառակ էին, բայց 'ի ներքուստ ներգործումէին համաձայն իրերաց: Այդ անձանց առաջինն էր Ալահար-Խանը, որ նոյն ժամանակի թագաւոր՝ Ֆաթ-Ալի-Շահին փեսայն և գլխաւոր Վախարարն (Министръ) էր, շատ խորամանկ, ինքնակամ և չափազանց արծաթասէր. նա իչ թէ շարժուած էր հայրենասիրութից կամ Ռուսաստանի դէմ թշնամութիւն ունենալուց, այլ նա ցանկանումէր պատերազմի՝ միայն այն մասին, որ Շահին հեռացնէ այն կարծիքիցը, որ արդէն իմացել էր նորա յանցաւոր գործողութիւնները: Արկրորդ անձն, որ երևելի է և պատմութեան մէջ տեղ ունի բռնած, Պարսկաց զահի ժառանգն էր, թ' Շահի որդի Աբբաս-Միրզան: 'Նորա կամքը՝ որ էր Ռուսաց հասուցանել իւր անյաջողութիւնները, այն յոյսը՝ որ կամենումէր նա գործովոյց տալ իւրեան այն կանոնաւաւոր զօրքի գերազանցութիւնը, որն կարգադրուած էր ընդդէմ հօրը կամքին և ժողովրդի քրթննջանացը, այն հպարտութիւնը՝ որ նա ստացել էր Տաճիկներին դէմ ունեցած յաղթուրը և ամենիցն առաւելայն ծուռ դատողութիւնը՝ զոր ունէր նա Ռուսաց այն միջոցի:

քաղաքական զրուծեան համար, այս ամէնը՝ ստի-
պումէին նրան մի վստահ յարձակմունք անել: Եւ այս-
պէս, երբ խորին խաղաղութիւն էր՝ Պարսիկները ՚ի
ծածուկ մտածել, զձուել և պատրաստուել էին պա-
տերազմ տալ, միայն թէ յարմար ժամանակի էին սպա-
սուում և մի բարեպառնայ պատճառի: Բայց նոցա սպասելն
էլ երկար չՔաշեց:

Ալիւստանու դաշնադրութեան նայելով, Չայունդուր
և Ղապանու Մահալների մի մասն՝ հանդերձ Չայուն-
դուր և Ղապան զետերին ձախ կողմումն ընկած ամէն
հողերովը, Ռուսաստանին էր պատկանում, և հաշ-
վումէր Ղարաբաղու նահանգին մէջ, բայց Մեղրու,
Ղապանու և Երասխ զետերի միջին տարածութիւնը
դեռ մէծի տակ և անսահման էին մնացել: Վասն որոյ
այս հողերը առիթ դառան պատերազմելոյ, չնայելով՝ որ
Ռուսաց Ղրան գործընդէր կարող է մերժել զայն: Անկազ
Մենչիկովը զլիաւոր Դեսպան նշանակեցաւ Պարսկաց
Դուռն գնալոյ համար, որ մէկ քանի ամիս Տիբիսուումը
մնալով, 1826 թուականին Մայիսի սկզբումը ճանա-
պարհ անկաւ դէպի Դէհրան:

Պարսկաստանը ընդդէմ դաշնադրութեանը՝ վերոյիշեալ
հողերը ձերբակալ առնելով, ստիպեց զեշխանութիւնն
Արփկասու՝ զօրք ուղարկել առ ՚ի նկատել Լըրիվան նա-
հանգի Հիւսիսային մասումը գտնուող Սեան (ԴՈՒՅԱ)
լե՛ծը շրջապատող լեռները: Դեռ սորա համբաւը Պարս-
կաստանի դուռն չհասած, Ռուսաց Այսերոււմ Գլխաւոր
Դեսպան Անկազ Մենչիկովը, բռնուած էր արդէն Դէհ-
րանումը՝ որ Շահի աթոռանիստ քաղաքն է: Բայց
մինչև մէկ քանի ժամանակ՝ նա կարողացաւ ազատ դուրս
գալ Դէհրանիցը, միայն թէ յետ դառնալոյ ժամանակը՝
Լըրիվան մտնելով, նորից բռնուեցաւ Օդոսսոսի շ-ին: Եւ

բաս-Միրզան իւր հօրը շարժելով դէպի մի այնպիսի
փարփողութիւն, որ շատ ընդդէմ էր ժողովրդի իրա-
ւանցը և բոլորովին ոչնչացող խաղաղութեան համար
սահմանուած պայմանների սրբութիւնը, զգաց՝ որ այս
փարփողութեան ամօթը կարող է միայն ծածկուիլ շուա-
փոյթ և փայլուն յառաջադիմութիւններով: Անսորոյ ամառն
1826 թուականին նա զլիսաւոր առաջնորդ շառնարով
գօրաց վերայ, յանկարծ մտաւ Ռուսաց սահմանները:
Նորա անձնական առաջնորդուն ներքոյ եղած գօրա-
գունդը յարձակուեց Ղարաբաղու վերայ, իսկ միւսը՝
Լչիվանու Սարգար (փոխարքայ) շուսէյին. Խանի գօ-
րափարուքն յարձակուեց Տամբախու վիճակին և Շուրակէլ
ղաւառին վերայ: Երբաս-Միրզան ջարդելով Եգերաց
42-րդ զնդի բատալիօնը՝ որ Ղարաբաղու Աիւրէս
գիւղումն էր բանակած, յարձակուեց Անիազ Մատա-
թովին պատկանեալ Չանախչի գիւղին վերայ և քարու-
քանդ անելով զայն, վաղեց շուտով դէպի Շուշի
բերդն, սաստիկ պաշարեց զայն, և իւր առաջաւոր գօրքն
էլ ուղարկեց առնուլ զՎանձակն:

Եյս միջոցումը Անիազ Մատաթովը գնացել էր Արմ-
կասու հանքային (տաք) ջրերն, իւր առողջութիւնը վե-
րանորոգելոյ համար, որ խանգարուել էր պատերազ-
մական նեղութիւններով, վէրքերով և իւր կառավարուն
ներքոյ եղած նահանգների տօթազին կղիմայովը: Եյս
տեղ նա մի այնպիսի հրաման ստացաւ՝ յորում, Պարսկաց
արշաւանքի պատճառաւը, Արաստանի գլխաւոր կառա-
վարիչն գրել էր նրան՝ շուտով Տփլիսի հասնել: Մատա-
թովը՝ մոռացած իւր հիւանդութիւնը և այն վիշաք, զոր
կրումէր նա ՚ի պատճառս իւր հայրենիքի վերայ արած
յարձակմանը, անյապաղ ճանապարհ ընկաւ փոստայիւ,

արաղուք անցկացաւ ձիով Արվկասու գառ ՚ի վեր տեղերն
և երկու օրուայ մէջ թողեց այն ջրերը ուժտաւ Տփլիս,
ուրանօր Օգոստոսի 10-ին հրաման ստացաւ իւր կա-
ռավարութեան ներքոյ ընդունել 9 բօտ հեռեակ՝ հան-
դերձ 6 թնդանօթներով, որ արդէն զնուակին դէպի
Աղսթափա գետի վերայ եղած Ղազախու վիճակն,
և այն տեղ իւր ձեռքի տակն առնուլ պօղպօղկով-
նիկ Վրաֆ Սիմօնիչի զօրագունդն՝ որ բաղկացած էր
մի բառալիօն Արաստանու Վրենազեր գնդիցը, մի բա-
ռալիօն Երվանու հեռեակ գնդիցը, հանդերձ թեթևըն-
թաց թնդանօթաձիգ զօրքի 8 թնդանօթներովն և մի
քանի Ղազախներով :

Այս զօրագունդը նշանակելոյ զլիաւոր նպատակն
նրա մէջ էր կայանում, որ Ղազախու վիճակի
բնակիչներին չ'թողին ապստամբիլ, որում նրանց ու-
ղումէին յօժարեցնել Պարսիկները դանազան ցած մի-
ջոցներով, և այն աւազակութեանց առաջն առնուն, որ
Վանձակու նահանգի և Էամաղիլու վիճակի
բնակիչներին մեծ շիտթուութեան մէջ էին քցել արդէն :
Այս զօրքի շարժողութիւն Վաններալ Արմօլովը կարևոր
համարեց և այն մասին, որ սրանով հանգստութիւն
հատուցանէ Արաստանի բնակիչներին, որք անցեալնն-
բումը Պարսկաց յարձակմունքիցը դարհուրելի ձախոր-
դութիւնք էին կրել և այս ներկայ արշաւանաց ժամանակը
բոլորովին յուսահատուել : Բայց մինչև Արվկասուց անկա-
լեալ զօրքի հասնին, Արմօլովը չ'էր ուզում ոչ մի
զօրձողութիւն անել, մինչև որ թշնամին ինքը չ'դառ-
նայ առիթ այդ մասին, որով և ձմարիա յառաջա-
դիմութիւն լինէր : Ուստի և նա՝ Անկազ Սատաթո-
վին այսպիսի հրաման տուաւ՝ որ՝ եթէ թշնամին Ղա-
րաբաղիցը անթիւ զօրքով գայ և իւր զօրքը զժուար

զրուեման մէջ ձգէ, միւսնոյն ժամանակը դորձ ունենայ
Լչրիվանու Սարգարին բոլոր զօրացը հետ, — յիս զառ-
նայ Բօրչալուի վիճակն, թողլով իւր առաջին
Վարմիր կամուրջը: Իսկ եթէ թշնամին մեծ զօր-
քով չ'յարձակուի իւր վերայ, այն ժամանակը հրա-
մայուած էր նրան մնալ և քննել Ղիլիճանու կիրճն
և իւր շարժողութիւն անկ միայն զօրացմէի մասամբն, այն-
պէս որ՝ եթէ հարկը ստիպէ, կարողանայնա կրկին միտ-
նալ: «Վանչեցէք Չեղ մօտ Ըղալարնեիցը բարեմիտնե-
րին, ասումէ Ղաներալ Արմօլուը Կնեազ Մատթո-
վի տուած հրամանին մէջ, և համոզեցէք նրանց, որ
պարտաւոր են իրանց ՏԼԻՒՆ հաւատարիմ հպա-
տակ մնալ: Ես մէկ քիչ հաստատ համբաւ ունիմ,
որ նոքա բանակցութիւն են անում Լչրիվանու սարդա-
րին հետ և թողիլ են թշնամւոյն զալ անցնել Ղիլի-
ճանու կիրճն, որ նշան է նենդութեան, եթէ ոչ՝ թշնա-
մին այն տեղ պէտք է ստանար իւր կորուստն: Եթէ
մի այնպիսի զիպուած լինի, որ Չ'րդ Պայծառափայ-
լութիւնն հաղորդակցութիւն ունենաք Նուխոյ հետ,
էն ժամանակը յայանեցէք նորա բնակիչներին, հրատա-
րակելով՝ որ կ'ամ հալածեն շուտով այն տեղից խորա-
մանկ Սպիւմ-Խանի մարդկանցը, կ'ամ իւրեանց արիւնը
տան 'ի փոխարէն այն զղուելի նենդուեն, յայտնեցէք և
որ միայն այդ թափառականներին հալածելովը կարող
են նոքա ստանալ թողութիւն: Վարելի է, որ նոքա
չ'ցանկանան կատարել այս, բայց շատ կարելին այս է,
որ այս պատուէրը չ'կատարելոյ համար նշանակեալ
պատժի երկիւղեցը՝ նոցա մէջ երկպառակութիւն կ'ընկ-
նի, յորմէ և օտարականն վտանգ կ'ունենայ:

« Ըշխառեցէք Չ'րդ Պայծառափայլութիւն, այդ
վիճակումը Չ'ր հրամանատարութեան ներքոյ եղած

գօրքին պաշար հասուցանել. և երբ որ Ղազախուս
բնակիչները սարերիցը իջնելով դան իւրեանց բնակա-
րաննելը (առ որ ինչքան կարելի է, հարկաւոր է նրանց
յորդորել), էն ժամանակը նրանցից մարդիկ նշանակէ՞ք
նամակներ տանել, բերելոյ համար: Այս հաստատոյցս
ունենալով, որ Չերգ Պայծառափայլուն մեծ հսկողութի
ունի, շարունակումէ Արմօլովը, չեմ կարողանում կրկնել
Չիզ, որ՝ զգուշութիւնը հարկաւոր է, որ՝ ինչքան էլ
թշնամին երկչոտ երեւի, այսու ամենայնիւ չ'պէտք է
արհամարհել նրան, որ՝ պատերազմի յաջողութիւնն
ապահովացնելոյ համար, աւելի օգտակար է թշնամոյն
ընդդիմանալ բոլոր գօրքովն՝ քան թէ՛ փառասիրութիւ-
նից ստիպուած, քիչ գօրքով մեծ գօրութեան առաջը
դուրս դալ և փասնդի ենթարկուիլ, :

1826 թուումն Օգոստոսի 4-ին, Տիփսիսից երկու
բառալիօն գօրք դուրս գալով զնացին մի լայն ճանա-
պարհաւ դէպի Ղանձակ: «Իմանումէինք, զրումէ ա-
կանատեսներից մէկը, որ Պարսիկներն արդէն մեր սահ-
մաններումն են, իմանումէինք, որ շուտով պէտք է պա-
տահներ նրանց զերազանց զօրութեանն: Օկնուորները՝
շուտ դուրս գալոյ պատճառաւ, վեր էին առել իւրեանց
հետ միայն 10 օրուայ պաշար, այն էլ՝ պաքսիմատ
(сырары). նոցա դէմքի վերայ նկատելի էր տխրու-
թիւն՝ լուռ զնումէին նոքա իւրեանց ճանապարհը և
չէին լսվում պատերազմի պատրաստուած Ռուսաց սո-
վորական ուրախ երգերը և ազատ խօսակցութիւններն:
Արջապէս երեք օրից յետոյ, մեք հասանք Սարմիր
կամուրջը և այն տեղ կանգ առանք փոքր ինչ հանգստա-
նալոյ համար: Այս միջոցումը յանկարծ մի ձիաւոր
եկաւ՝ այս հրամանը բերած. որ էլ յառաջ չ'խաղանք
մինչև Անեալ Սատաթովի դալն, որն մեղ վերայ գօրա-

վոր է նշանակուած: Ես չեմ կարող նկարագրիլ մեր ուրախութիւնը, շարունակումէ ականատեսը: Այս հրամանը յայանի եղև նոյնժամայն և բոլոր ստորին աստիճանաւորներին, 1:

“Փառք Աստուծոյ, աղաղակումէին զինուորները, մեք արժանացանք լինիլ նորա հրամանատարութեան ներքոյ, 1: Միւս օրը կէս զիշերիցն երկու ժամ անցած՝ Կնեազն հասաւ մեզ մօտ. մինչև այս՝ մեր բատալիօնները դասաւորուած էին լոտ լոտ՝ նորա առաջը դուրս դալոյ համար, և բատալիօնի աւագ հրամանատարն առաջարկեց նրան մէկ տեղեկագիր զօրքի զբութեան համար: Կնեազը ման եկաւ բոլոր լոտերն՝ բարեկով նրանց, և զինուորներն էլ ուրախ էին աղաղակում, 1: “Ո՛վ քաջ զօրականք, ասաց Կնեազը, զխեմես՝ որ ուտակոյ միս (ГОРЯДУША) չ’ունիք:—Ղշմարիտ այդպէս է, Չերզ Պայծառափայլութիւն:—Ահա, ո՛վ քաջեր՝ Գուք Ռուսաց զօրականք, ես ձեզ ճանաչումեմ. ահա կ’գնանք մեք, կ’ջարդենք Պարսկաց և ապա Կունենանք ամէն բան:—Ուրախ եմք մեռանիլ Չերզ Պայծառափայլութեան հրամանատարութեանն ներքոյ և պատրաստ եմք կատարիլ Չիր ամէն պատուէրները Չերմեռանդ սրտիւ, 1: միաբան աղաղակեցին բոլոր զօրականքն:

Կնեազ Մատաթովի Ազգախու վիճակը շուտ հասնելն զօրեղ և օգտակար տպաւորութիւն ունեցաւ նորա բնակիչներին վերայ: Այնքն՝ առանց բացառութեան նորա առաջը դուրս եկան և մեծ ուրախութեամբ բարեկեցին Գաներալին, ասելով՝ որ շատ ուրախ են նորա անութեամբն, որում յոյս չ’ունէին նոքա. սրանից յետոյ ձայն եղև, որ Կնեազ Մատաթովը յետ է կանչուած ի Ռուսաստան, ուրանօր և պէտք է միշտ մնայ: Աս՝ նրանց ամէնքին էլ սէր ցոյց տալով,

խոստացաւ, որ նոքաւ կ'պաշտպանուին **ՏԵՆՈՒՆ ԿԸՅ-ՍԵՐ** զօրքովը: Այնն որոյ և նոքա՝ որ թախառաւան կենումէին սարերի վերայ, Մատաթովին խօսքին կատարեալ հաւատ ընծայելով, վիր եկան այն տեղեց և սկսան պարապուել երկրագործութեամբ, որ հարկաւոր էր անպատճառ թէ իրանց և թէ Ռուսաց զօրքին: Այս տեղ ամէն մէկն ուզումէր իւր ջերմեռանդութիւնն ցոյց տալ, այնպէս որ՝ զլիսաւոր Աղալարներն, բնակիչներինցը գունդ կազմելով, միացան Ռուսաց հետ՝ իւրեանց հաւատակից Պարսիկները կոտորելոյ համար: Օգոստոսի 20-ին Կնեազ Մատաթովը տեղեկացաւ, որ Արաստանի թագաւորագն Աղէքսանդրը՝ 2,000 Պարսից զօրք է ժողովել և իւր մօտ եղած թաթարներովը Շամքորի սարերը պաշարած խռովեցնումէ այն տեղե բնակիչներին, և միտք ունի զիշերը յարձակուել իւր զօրքի վրէանցնել Նուխուց գաւառն: Եւ որովհետեւ այդ գաւառի առնելովն իրստական հետեանքներ պէտք է լինէին, ուստի Կնեազ Մատաթովը՝ այդ հետեանքների առաջն առնելոյ համար, մտադրեց ունայնացուցանել նորա այդ չար միտքն: Ուստի երկու բատալիօն հետեակ զօրք առնելով հանդերձ 4 թնդանօթով, խաղաց մի և նոյն դիշերը դէպի վերոյիշեալ սարերն և 30 վերստից աւելի ճանապարհ գնալով, լուսարացին հասաւ թշնամուոյն. և զօրքին մի քիչ հանգստուի տալուց յետոյ, նոցա ընթացքը ուղղեց դէպի թագաւորագն Աղէքսանդրըն, որ Օշակամ դետի մօտ էր: Այլաց ձիաւորներն և զազախները պատերազմ բացան, բայց մեր թնդանօթների կրակը ստիպեց թագաւորազնին փախել շուտով: Նորա զօրագունդն բարձրացան մերձակայ սարերի վերայ, որոց գազաթիցը թագաւորագնի մերձաւոր մարդիկը աղաղակումէին և յորդորում Կնեազ

Մատաթովի մօտ լինող Ալբացի Անեպներին, որ ղէպի իրանց հրացանութիւն չանեն և ճանաչեն իւրեանց եղևալ Թագաւորին: Բայց բոլոր Ալբացիքը միարան ձայնիւ այսպէս աղաղակեցին. «մէք էլ ոչինչ չենք ուզում, բայց միայն մեր գլխները զօհել Ռուսաց ԱՇՅՍՆՏ համար,»: Երկու ժամից յետոյ թշնամոյ զօրագունդն ցրիւ եկաւ, և որովհետև Ռուսաց զօրքն նրանց հետապնդումէին, վասն որոյ սկսան խառն ՚ի խուռն փախչիլ ղէպի Պանձակ: Արանից յետոյ Անեպը Մատաթովը յետ դառաւ իւր բանակը, որ գտնուեալը Եղսթափա գետի մօտ եղած Խանլախլար գիւղի մօտ, ուրանօր նա Արմօլովի ուրիշ հրամանացը սպասելով պարապուեալ զօրքին համար պաշար նախապատրաստելով: «Շնորհակալ եմ ձեզանից, սիրելի Անեպ Ալբացիանոս Գրիգորեան, զրեց Պանեպալ Արմօլովը Օգոստոսի 2-ին, որ հալածեցիք այն անպիտաններին, և զրանից ես լաւ հետեանքների եմ սպասում: Եւ Սարտար է, միայն թէ արդարեւ փախած լինի նա Սոյեղդուլաղիցը: Բայց ձեր առաջին դեռ մէկ Սարտար էլ կայ, որ պէտքէ հալածէք Պանձակիցը: Ինչպէս երեւեայումեմ, Խանը իւր թագաւորութիւնը երկարատեւ չ'է կարող շարունակել, և պէտքէ հալածել այդ խաբեբային: Սիրելի Անեպ, թնդանօթաձիգ օփիցերներին հրամայեցէք, որ իւրեանց զործեաց պատրաստութիւններն լաւ պահպանեն և ունայնաբար հրացանութիւն չ'անեն: Գժուար է ձեզ վառօղ հասցնել և կապարեայ գնտակ, վրացի զօրքին համար կարող էք բառայիօններիցը պատրօններ վեր առնել, բայց էլ լինի թէ՛ յանկարծ շատ շատ բաժանէք: Օկից լացէք, որ Ալբացիքը Պանձակի մէջ կարողաւորութեամբ չ'պարապուին, մանաւանդ որովհետև մերկ են բոլորովին և շատ զարհուրելի»:

Պահպանեցէ՛ք նրանց ձեռքիցը ըստ մեծի մասին Հայե-
րին, վասն զի նորա ոչ մէկին զանազանուի չ'են դնում :
Չեմ ուշացնիլ ուղարկիլ և մնացեալ զօրքն, որ նշանակուած
են ուրիշ գործողութեանց համար : Եւ յիմ շտապաւ պարկ
եմ պատրաստիլ ապլիս, վասն զի թնդանօթածիղ զօրքը պէտք
է երեւիլ դեր (բօւս) խաղայ : Բաւական պատրօններ
կան, կ'շտացնեմ և թնդանօթածիղ զօրաց պատրաս-
տութիւններն : Իմացրէ՛ք իմ ընկերներին, որ ես նրանցից
այնպիսի քաջագործութիւններ եմ պահանջում, որ ար-
ժանի չինին Աովկասեան քաջ կօրսոսին : Բարեւա մնաս,
Սիրելի՛ Անեալ, Եստուած յաջողութիւն պարգևէ քեզ :
Բայց այս միջոցումը Ենդր-Աովկասեան կողմի դրուին
ժամէ՛ի ժամ առաւել դժուարանումք : Երբ ըր բերդը
սաստիկ պաշարուած էր Եբբաս-Սիրդի զօրքովն, ուրա-
նօր Գնդապետ Բէյուտը հազիւ թէ կարողացաւ
մտնիլ Ազերաց 42-րդ գնդի 6 բօտովն, որոյ գլխաւոր
բնակարանն (Штабъ — квартира) շանախի
զիւղումն էր : Գանձակի բոլոր նահանգը Պարսկաց
ձեռքի տակն էր, Արաստանի ու Տաճկաց զաւառների
միջում եղեալ ամէն հաղորդակցութիւնները ընդհա-
տեալ էին, մերձակայ Գերմանացւոց դաղթականու-
թիւններն աւերիլ էր թշնամին և բնակիչները դերիվա-
րիլ : Բաց յայսմանէ Էրիվանու Սարդարն՝ 5 բաւա-
լիօն հետեակ զօրքով և 8,000 ձիաւորներով, միայն
մի յարմար միջոցի էր սպասում, յորում կարողանայ
միանալ Եբբաս-Սիրդին հետ և իմասին յարձակո-
ղական շարժողութիւններ սկսիլ : Նորա երկուսն էլ ամե-
նայն կերպիւ աշխատումէին բնակիչներին ապստամբե-
ցնել՝ ի Ռուսաց, այնպէս որ՝ արհաւիրք ասես, պարգե-
ներ, զանազան խոստմունք, Փանատիկոսութիւն, ա-
մէն բան էլ ՚ի գործ դրուեցան այս մասին : Եւ Արա-

յիքն անգամ յիշելով 1795 թուի դժբաղդ անցքը և Պարսկաց Շահ Աղա Մահմատ-խանի զազանարարոյութիւնը, որ այրեց Տփլիսը և 70,000 գերդաստան գերի տարաւ, հաւատ էին ընծայում այն անտեղի համբաւներին, որ հռչակել էին թշնամեաց գործակալները, (агентъ) և մէկ քանիսն էլ երկիւղեցը իւրեանց կայքը թաղել էին զեանի տակ:

Որովհետև գործերն այսպիսի դրուէմէջ լինելով, կորստական հեռեանքներ էինդ ուշակեում և սարսափեցնում այն կողմը՝ որոյ բնակիչներն էլ թշնամեոյ հաւատակիցներ էին, վասն որոյ անշուշտ հարկաւոր էր անել մի վստահ յարձակումն և շուտով ՚ի գործ դնել մի քանի հնարագիտութիւններ: Գններալ Արմօլովը թշնամեոյ շարժողութեանց համար համբաւ ունենալով, Կնեազ Մատաթովին այնպիսի վճիռ տուաւ, որ 10 օրուան պաշար պատրաստելով, իւր զօրագնդովն գնայ դէպի Գանձակ՝ յարձակողական գործողութիւնք անելոյ համար:

“Եւ կարգադրութեանց մէջ ամենեւին մի բան չ'փոխես, գրումէ Գններալ Արմօլովը (Օգոստոսի 28-ին), գնա, Աստուած քեզ հետ: Չգոյշ կաց Գանձակումը, և եթէ յիրաւի Աբբաս-Ղաջարը զալոյ լինի, դու աշխատի՛ր օր յառաջ իմանալ, և միշտ պատրաստ լի յառաջ խաղալ: Ընթիւ գօրքի բազմութեան դէմ պատերազմ չ'անես: Մեզ հարկաւոր է աներկբայիւ յառաջդիմութիւն, և այլպիսին անտարակոյս կունենաս դու քո բոլոր գօրքովն, և ես տալիս եմ քեզ դեռ մի բատալիօն և թնդանօթաձիգ զօրք, և էն ժամանակը ոչ թէ դուք կսպասէք Ղաջարներին, այլ և կարող էք նրանց պտըրտել:

“Մովսէսը ՚ի գործ չէր գնում ընդերսդս (յետադար-

ձուլիւն զօրաց ձայնիւ թմբկի) բառը, այլ և անուանու-
մէր գայն գրօսանք կամ գուարձուլիւն (упоряка):
Եւ դձու, ամենասիրելի՛ Անեազ, երբոր գօրուլիւն չու-
նենաք, ձեմեցէ՛ք, ամենեկին ամօթ չէ: Սիրելի՛ Անեազ,
եթէ թշնամւոյ ձիււոր զօրքի ցրուելն Տայուզումը ներ-
գործուլիւն է ունեցել, ես յուսամ, որ եթէ Պար-
սիկներին և օտարական Խանին Պանձակիցը հալածենք,
մեզ համար էլ մեծ օգուտ կրերէ: Ես շատ սպասու-
մեմ համբաւ ստանալ Բէյուտիցը (*), բայց չեմ սա-
նում, վասն որոյ շատ երկիւղ եմ տանում, որ չլինի
թէ՛ խարուած լինի նա: Սիթէ՞ այդքան մարդկերանցիցը
ոչ ոք չի գնում, որ մենք ոչինչ չենք իմանում: Բա-
րեւեւ մնաք, սիրելի՛ Անեազ, Եստուած յաջողուլիւն
պարգեւէ ձեզ, որում ես յուսամ,,:

Եյն ամբողջ կողմը ազատելոյ և Պարսկաց կատա-
ղուլիւնը սանձահարելոյ համար, ուրիշ մի հնարք չկար,
բացի միայն մի գտահազ և յանկարծ յաղթուլիւն առ-
նել: Ուստի Սեպտեմբերի առաջինին Անեազ Մատա-
թօզը Հերսօնի և Արաց գնդերիցը մէկ մէկ բատալիօն
առնելով, Ազերաց 41-րդ գնդիցը երկու բօս և չորս
էլ թեթեւ թնդանօթներ, Եզրթափա գետիցը յառաջ
խաղաց դէպի թշնամին, որ գնումէր Շամաադիլու վե-
ձակն:

Պարսիկները Ուուսաց զօրքի դուրս գալն իմացած
լինելով, ամենայն տեսակ զգուշուլիւններ էլ ՚ի զործ-
դրին, որ Ուուսաց շարժողութեան համար մանրամաս-
նաբար տեղեկուլիւններ ունենան, վասն որոյ և Սեպ-
տեմբերի 2-ին դէպի Օակամու վիճակն առաջաւոր

(*) Բէյուտ գնդապետը գտնվում էր Էուզի բերդումը, գոր պաշտպան էին Պարսիկները:

գօրք ուղարկեցին, որ բազկացած էին միայն ձեռուոր-
ներից և գտնվումէին Մամատ-Օսման-Խանի և
Օւլարա-Խանի առաջնորդութեան ներքոյ: Նոքա
տեսնելով Ռուսաց զօրքը, երկու մասն բաժանուեցան
և սկսան շտապաւ յետ դառնալ՝ մէկ մասն Օւլարա
Խանի հետ քնաց դէպի Օտկամու սարերը, բայց միւս
մասն մեծ ճանապարհովը քնաց դէպի Շամքօրը: Բայց
միեւնոյն այս օրումը Կնեաշ Մատաթովի գորագունդն
առանց հրացանութեան առան թշնամեոյ բանակավայրն
և զիշերը բանակեցան Օտկամու վիճակին մօտ՝ մեծ
ճանապարհին վերայ: Այդիւն՝ ամսի 3-ին, զօրքը 17
վերստ ճանապարհ զնայով տեսան 'ի հեռուստ, որ
Օւլարա-Խանը ազատուած մեր յարձակմունքիցը, վա-
ղումէ դէպ 'ի Շամքօրը: Այն մեծ ճանապարհիցը մի
քիչ հեռու, յառաջապահ զօրքն՝ որ բազկացած էին
150 զազակներից և ուղարկուած փրանկերներիցը, գտին
թշնամեոյ ձեռուր զօրքը, որ Մամատ-Օսման-Խա-
նի առաջնորդութեան ներքոյ էին, և հրացանութիւն
սկսան, որն՝ քանի Շամքօրին մօտենումէին, այնքան
էլ սաստկանումէր: Ղազախները՝ որ օգնական ունէին և
Ղազախու բնակիչներիցը կազմած զօրքն, հալածե-
ցին զթշնամին մինչև Շամքօրն, որ թուով տասնա-
պատիկ իրանցից առաւել էր: Այս պատերազմի մէջ
Պարսկաց կողմիցը սպանուեցան 60 մարդ, 'ի թիւս
որոց գտնվումէին և Իրզա-Խանը ու Միրզա-Խանը:

Շամքօրին մօտենալով 'ի հեռուստ տեսնվումէր մի
գեղեցիկ և շատ բարձր սիւն, որ շատ հինուց էր և
այս կողմումն եղեալ ամէն փոփոխութեանց մէջ միայն
այդ էր մնացել անշարժ և կայուն՝ այս երբեմն բազ-
մամարդ եղած քաղաքի աւերակների մէջ: Այս սիւնի
գաղաթը հասնումէին երկու պտուտակաձև ել և էջնե-

րով : Քաղաքիցը մի քիչ հեռու կար մի կործանուած քարէ կաճուրջ երեք կամարի, որոց դիպչելով Շամքոր դետի փրփրալից ջրերը անցնումէն զոռալով : Այս սիւնի շինութեան վերայ գանազան մթին աւանդեալ տեղեկութիւններ կան . մէկ քանիսն ասումէն, որ Պոմպէտի ժամանակիցն է, մի քանիսն էլ վերաբերումէն Սնծին Աղէքսանդրի դարերուն, որոց դրամներիցն էլ գտնվումէն Շամքորի աւերակներումը :

Ամէն բանով էլ կարելի էր հաստատել, որ թշնամին իւր կրած վնասները տեսնելով Ռուսաց ընդդիմութիւն չէր ցոյց տալ Շամքորի մօտ, և կ'սօսանար դէպի Գանձակն, որպէս զի նորա պաշարումն էլ առաւել սաստկացնէ : Բայց ընդ հակառակն՝ Պարսիկները Շամքոր դետն անցնելով, նորա աջ կողմին կանգնել էին պատերազմական կարգաւ, և հետեակ ու թնդանօթածիզ գորքը դասակարգել ամուր շինուած մարտկոցներում, իսկ զօրաց թւերն էլ շրջապատել էին հեծկազօրքով, այնպէս որ՝ մի շատ ամուր ուղղածիզ զօրագունդ էին կազմել, որոյ երկարութիւնն երկու վերստ էր :

Պարսկաց զօրքն՝ որ դասաւորուած էին այս բանակավայրումն ընդ զօրավարութեամբ Արբաս-Սիրդին մեծ որդւոյ Սահմատ-Սիրդին և Շահին փեսայ՝ Ամիր-Խան-Սարտարին, որ և նորա արմիային վերայ Գլխաւոր-հրամանատար էր, բազկացած էին 2,000 ճամբադներից, Շահի ընտիր գվարդիայիցը՝ որ նոր էին եկել Ղարաբաղիցը, 8,000 ձիաւոր Քիւրդերից, Շահսկանցիներից և յայլոց, հանդերձ 4 թնդանօթաներով և ուղտերի վերայ բռնած փալիօնթներով և Շամտաղիլու Թաթարները խռովող՝ բազմաթիւ խումբերիցը : Այս զօրքի մէջ գտնվումէին նոյնպէս ուրիշ

երեւելի Խաներ էլ, ինչպէս և Քիւրդերի Ատլրուզ
Ըլի-Խանը: Անհազ Մատաթովը՝ իւր զօրքը դասաւո-
րելով երեք կարէի մէջ, յորս խառնուած էին և
Թնդանօթաձիգ զօրքը, կէս վերստ առաջ զնայ և նկա-
տելով Թշնամեոյ բանակաւայրը, Թնդանօթաձիգ զօրքին
հրամայեց յառաջ խաղալ, որ զուրս եկաւ նոյն ժա-
մայն կարէիցը: Անեազը երկու բատարէա շինեց, ամէն
մէկը չորս Թնդանօթներով, յորոց մէկին հրամայեց
իւր զօրծողութիւնն ուղղել դէպի Թշնամեոյ կեդրոնը,
բայց միւսին՝ դէպի ձախ Թէն, ուրանօր բազմաթիւ
ձիաւորք կային, Ղազախներին էլ զրաւ աջ Թէնն վե-
րայ, բայց Աւրաց և Թաթար ձիաւորներին էլ ձախ
Թէնն վերայ:

Թշնամին վճռած լինելով սաստիկ ընդդիմուի ցոյց
տալ, զուրս եկաւ Ռուսաց զօրքի դէմ, որք սաստիկ
հրացանութիւն արին Թնդանօթներով: Պարսկաց հե-
տեակները անստան ղիմազբաւ եղէն Ռուսաց Թնդա-
նօթաձիգների ուղղահայեաց արձակմանն, իսկ ձիաւոր-
ները սաստիկ հարուած ստանալով մեծ շփոթութեան
մէջ անկան: Անհազ Մատաթովը տեսնելով նոցա շփո-
թութիւնը, ինքն առաջ ընկաւ և զօրքին էլ հրամայեց
իւր ետեիցը դալ ու հետապնդիլ Թշնամեոյն: Օջո-
քը ոգևորուած իւրեանց առաջնորդի աներկիւղութեամբը
ուրան և համարձակ առաջ էին գնում, ամենեւին
չ'մտածելով, որ Թշնամեոյ զօրքն բազմաթիւ են, նորա
բանակաւայրը ամուր է և նորա ամրոցները մեծ օգուտ-
ներ կարող են հասցնել նրան, հէնց միայն նոցա յաղ-
թուն վերայ ունեցած վստահութիւնն խրախուսուակը ամէն-
քին: Բատալիօնները՝ յիշելով Ռուսաց սլաքների հրա-
շաղործութիւն, վստահութեամբ յառաջ էին գնում, ա-
ռանց հրացանութեան: և ուրն աղաղակելով, աղեղներ էին

քցումնոցա թնդանօթների և զնդակների դէմ, իսկ ձիաւոր զօրքն, սաստիկ յարձակմունք սկսան թշնամւոյ զօրաց թեւերին վերայ: Այս միջոցումը, կրբ որ Ռուսաց զօրքի անհաւատալի քաջագործութիւնն վրդովել էր արդէն Պարսիկներին, յանկարծ մեր կալօնաների քամակին սաստիկ փոշիններ վերկացան: Վարաւանք երկու շարքով կամաց կամաց մօտենումէր Անազ Մատաթովի կարգադրութիւնն, որ քաջ զիտէր, թէ այսպիսի տեսքն որպիսի ազդու ներգործութիւն կունենայ Ասիական թշնամւոյ երկչոտ երեւակայութեանն վերայ: Չարհուրանքը պատեց բոլոր Պարսիկներին: Մահմա-Սիրզան առաջինն՝ ի փախուստ դարձաւ, հետեակները զոհալով զազակներին (որք հետապնդումէին նրանց նիզակներով) և Վրաց ու Ազգախու ձիաւորներին: Շահի զվարդիան՝ որ բազկացած էր քաջ Ճամբագներիցը, խորտակուեցաւ բուրբովին, ձիաւորները ու հետեակները ցանսցիր եղին ճանապարհի երկու կողմերումն էլ, յուսարով այն տեղ փրկութիւն գտնել. բայց Ռուսաց հիծելազօրքը որոնումէին թշնամւոյն ամենայն տեղ և դտածին չէին խնայում այնպէս որ՝ ճանապարհը՝ 7 փրստ տարածութեամբ, ծածկուած էր զիակներով: Այսպիսի փայլուն յաղթութեանը աւար դարձան թշնամւոյ երկու բանակը՝ որ լիքն էին ուտելիքէն պաշարներով, մէկ թնդանօթ, 12 փալիօնթ հանդերձ ուղտերովն, մէկ քանի արկիներ լի հրացանութեան գործիքներով և մօտ 2,000 հրացաններ, բաց յայսմանէ գտնուեցաւ երկու թնդանօթ, որ սաստիկ փախստեան ժամանակը թըշնամին յետ էր թողել: Այս պատերազմի մէջ անկաւ Պարսից զօրքի զխաւոր հրամանատարն՝ այն է Շահին փեսայ Ամիր-Խան-Սարգարը, որ փրաւորուել էր զազակների նիզակաւն, անկան և երկու զխաւոր զօրա-

պետք՝ Իրգա-Խանը և Միրգա-Խանը, սպանուել էին 2,000-ից առաւել Ղաւմբազներ և ձիաւորներ, իսկ զերեկարեցան 100 Ղաւմբազներ և Շահի Թնդանօթաձիգ զօրքն:

Գերեվարելոց թիւը շատ կլինէր, եթէ մեր ձիաւորները բաղմաթիւ լինէին, բայց նոքա բաղկացած էին միայն 800 մարդից, մեր կողմիցն էլ քնասը շատ քիչ էր:

Եյս հարուածը և Պարսկաց Գնդապետների քաջազուններից մէկի, այն է Եմիր-Խան-Սարգարի մահը Սահմատ-Միրզին հանդերձ իւր զօրքովը այնպիսի շփոթութեան մէջ քցեցին, որ նորա զօրքը ոչ թէ միայն չէին համարձակվում կանգնել Գանձակի մօտ և մեզ ընդդիմանալ, այլ և իւրեանց փախչելոյ ժամանակը դիպչում էլ չէին քաղսքին և մօտոյն էին փախչում:

Կնեազ Մատաթովը հետապնդեց թշնամոյն զազախներով և երկու թեթե թնդանօթներով, բայց այս տեղ արաղընթացութիւն էր հարկաւոր՝ թէ Պարսկաց կրկիւզը շատացնելոյ համար և թէ Քրիստոնեաները ազատելոյ համար՝ Կազար-Ելի-խանի անգութ խտրութիւններիցը, որին Երբաս-Միրզան 1500 Մարաղեցի Մարվազներ տալով, թողել էր այն տեղ՝ Գանձակը պաշարողութեան մէջ պահպանելոյ համար: Բայց որովհետև իրիկունը մօտացել էր, և զօրքն էլ առաւօտից սկսած անդադար դործողուէ կամ շարժողուէ մէջ լինելով, նեղացած էին, (վասն զի այն օրն 50 վերստից առաւել ճանապարհ էին գնացել), ուստի Կնեազ Մատաթովը պէտք է ժամանակ տար նրանց իւրեանց ուժն ստանալոյ համար, և այսպէս հրամայեց հեծելազօրքին՝ որ սպասեն հետեակներին: Արբ որ նոքա մօտեցան, էն

ժամանակը Մատթթովը ուրախ դուրս եկաւ նոցա առաջը
և բոլոր գօրքերը մանգալով, բարեկեց զինուորներին
յաղթանակաւ. «Պէ՛հք, ո՛վ Ռուսաց գօրականք, ա-
սոււնք Կնեայը, իմացէ՛ք, որ ես ձեզ հետ լինելով
երբէք չեմ յաղթուիլ, մեք Պարսիկներին ո՛չ թէ միայն
այս տեղ, այլ և ամէն տեղ կ'ջարդենք,» — «Ու-
րախութեամբ կ'աշխատինք, Չնրդ Պայծառափայ-
լութիւն», պատասխանեցին զինուորները: Արանից
յետոյ Կնեայը հրամայեց նրանց ամէն մէկին մէկ բա-
ժակ օղի տալ ընթրիքից առաջ և մէկն էլ դուրս դա-
լուց առաջ, և երկու ժամ հանգստանալուց յետոյ
կրկին պատրաստուիլ հետապնդել թշնամուոյն: Այս
դիշերին կալօնաններն սկսան յառաջ խաղալ. Կնեայն
էլ՝ մի գունդ զազախներով, յորում կային 200 մարդ
երկու թեթև թնդանօթներով, գնաց գէպի Ղանձակը,
մտածելով՝ հասնել այն տեղ թշնամուոյն և յանկարծ
յարձակուիլ նորա վերայ: Բայց նա 10 վերստ գնալով
պատահեց քաղաքի բնակիչներին որք յայտնեցին, թէ՛
Նաղար-Ալի-Խանը՝ լսելով Պարսկաց Շամքորի մօտ
կրած հարուածը, այնպիսի շտապաւ է փախել, որ չէ՛
կարողացել վազանելիւր ժողոված պաշարները որով և ՚ի
կատար ածել իւր բարբարոսութիւնն Բրիտանոնեաների
վերայ: Թշնամին թողել էր նոյնպէս յաղթողն կամքին
Պարսկաստանի մէջ գլխաւոր հոգևորական անձինքնե-
րիցը մէկին, այն է՝ Խամալ իւսէյինին, որ յայտնի Ֆա-
նախիկոս լինելով, քաջալերու մեր Պարսկաց, հաւատա-
ցնելով նրանց, որ իւր աղօթքովը Ռուսաց թնդանօթ-
ների գնդակները և կարտէչները չ'են կարող նրանց վնաս
հասցնել: Մատթթովը շատ ափսոսաց, որ չ'կարողացաւ
հասնիլ փախստականներին, և էլ հարկաւոր չ'համա-
բերով յառաջ խաղալը, սպասեց այն տեղ հետևակ

գօրքին, որոց քիչ էլ հանգստուի տալուց յետոյ, սկսաւ յառաջ դնալ և Սեպտեմբերի 4-ին՝ արեգակը ծագելիս, Գանձակի մօտ երեւեցաւ: Եւրոպուրդը՝ իւրեանց առաջնորդ ունենալով վսեմաշուք զգեստաւորուած հոգեորաներին զուրս եկաւ նորա առաջը, որպէս իւր ազատողի առաջը՝ դոհուլթեան արտասուենքներով և ուրախութեան աղաղակներով: Վալճնաները կանգնեցան պատշաճաւոր կարգաւ և հոգեորականքը մաղթանք (молебны) կատարեցին շնորհակալութեամբ, որ Ուուսաց աղոթ դալով իրանց ազատեցին թշնամուցը. բնակիչները գօրքին համար բերին՝ հաց, աղ, պտուղներ և ուրախութիւնիցը փաթաթովումէին զօրսփարի ծնկները: Լ՛մէն բան՝ մինչև այս արտում ուխաւար եղած Գանձակի մէջ, կենդանուի ստացան, պտղաւէտ այգիների մէջ հնչվումէին զանազան ցնծութեան երգեր, և կրկնվումանդադար. «Ղօջւնիս (քաջ) Մատաթով, (կեցցէ՛ Մատաթով): (18):

Իւրդի մէջ գտան մի շտեմարան, որոյ մէջ՝ ինչպէս վիպումեն, գտնվումէր մօտ 200 փութ (пугъ) վառօղ, մինչև 2,500 զնդակ և զբանատ և 11 արկղ կարտեչի զնդակներ, մօտ 500 զբանատի խողովակներ, մինչև 100 փութ արձիճ, 4 արկղ հրացանի պատրոններ, կէս արկղ հրացանի գայլախաղ, (кремень) կարտեչներից շինած զանազան արկղների բերաններ, բաց յայսմանէ 1,500 չեպիբա ցորեան և 100 չեպիբա գարի:

Անկաղ Մատաթովը Գններալ Արմօլովին յայանելով Շամբորու պատերազմի ամենայն հանդամանքները, սրանով է վերջացնում իւր յայտարարութիւնը. « և այսպէս մեր Այսեր քաջ զօրականքը կատարեցին Ձերդ Գերազանցութեան հրամանն՝ զնալքիչ

գորքով և յաղթել այն թշնամւոյն, որ հինգ անգամ առաւել էր թուով ,: (19)

Անկեղծ պաշարել այն թշնամւոյն, որ ունէր անհամեմատ բազմաթիւ գորք, որ զանվումէր ամուր բահակափայրում, որ հստարտացած էր մէկ քանի յառաջադիմութիւններով և որ չէր կորցրել դեռ այն ուժգնութիւնը, որոյ հետ առ հասարակ սկսվումէ յարձակողական պատերազմը, Սատաթոյն՝ այսպէս ասելի միասին ժողովեց իւր ամէն փայլուն պատերազմական ընդունակութիւնները: Կա գզալով, որ իւրեանից էին կանուած աղատել այն կողմն ձախորդութիւնից և ճանաչել տալ, թէ Ռուսաց զէնքն ինչ յարգանք ունի, ամենին չ'թողեց անցնել այս բողբոջի հարկաւոր եղած օգուտներն: Կա՛ ինչպէս որ հմուտ գնդապետ էր, ունենալով նորա յարմար ճարտարութիւններն, այնպէս էլ իւր զօրագնդի առաջին զինուորն ինքն էր: Ամէն տեղ պատերազմի սաստիկ ժամանակը, այն յանդուզն յարձակման միջոցին, կանգնած լինելով նա Փրօնտի առաջին՝ հանդարտութեամբ հրաման էր տալիս և իւր ձեռքն էր ուղղում թեղանօթը, սառնասիրտ և միանգամայն սուր լինելով նա՛ իւր զօրականաց սիրտը վառումէր ջերմեռանդուր և իւր նշանակեալ յաղթութեան՝ ճանապարհաւն: Ետնում նրանց անսասան Արք որ թշնամիքը հրացանութիւն սկսան ըստ մեծի մասին դէպի Անեազ Սատաթոյն, նորա շրջապատողներն ասումէին նրան, թէ՛ «Շեղ տեսնելով, ուղղակի ձեղ են վերայ տալիս», բայց նա պատասխանումէր նրանց անտարբեր հողւով, թէ՛ «լաւ է, որ նոքա ինձ տեսնումեն, վասն զի էլ աւելի շուտ կ'փակւէին»: Կա՛ տեսնելով իւր զինուորներից մէկին, որ գլուխը յերկիր էր խոնարհում այն ժամանակը, երբ որ փայլեց նորա մօտ թշնամւոյ գնդակը, ասաց նրան ճաղ-

բերով. «Ինչի համար ես խոնարհվում (կռանում),
չե՞մ անանում, որ 6 գրուանքանոց գնդակ է,»

Համբորի յաղթութիւնը մեր ձեռքի տակ բերելով
Պանձակը, ցածացրուց թշնամուց ամբարտաւանու-
թիւնը, հանդարտեցրուց Արաստանի բնակչաց միտքը,
որք զողալով անանումէին Պարսկաց զրօշակները՝ մի
կողմից 160 վերստ հեռու Տիխիսից, և միւս կողմիցը
60 վերստ: Բայց այս յաղթութեան գլխաւոր հետե-
ւանքն այս էր, որ սորա պատճառաւ ազատուց և
Շուշին այն սաստիկ պաշարողութիւնիցը, որ Աբբաս-
Միրզան պաշարել էր իւր արմիայովն:

Աբբաս-Միրզան 47 օր պաշարելով Շուշի բերդը,
ի զուր աշխատուէր նուաձել զայն՝ իւր մօտ դնուող
Պաղղիացի և Խաւարցի ինժեներների ճարտարութեամբը,
ի գուր էր կարել տալիս պատերիցը մէկ հրացան ար-
ձակելոյ հեռաւորութեամբ փոսեր, աշտարակների
սահովը փհաններ (լաղում) տանում, և բերդի պա-
տերի միջովն խրամներ, ոչ մի բան էլ չկարողացաւ
վրդովել Ռուսաց այն սակաւաթիւ զօրացը, որոց հետ
սիրով միացած Հայերը, ըստ մեծի մասին Աննազ
Մատթոյի պատկանեալ զիւղի մարդկիք, ամէն տեղ
էլ յետ էին զարձցնում քաջութիւնամեաց յարձակ-
մանքները որ թուով 30 անգամ առաւել էին քան այն բեր-
դապահները, որ չունէին ոչ բաւական պաշար, ոչ էլ
հրացան զործիքներ՝ փն զի մնացել էր Չանախչումը՝
Եգերաց 47-րդ զնգի բնակարանումն: Աբբաս-Միրզան
անանելով, որ բերդապահները յամառ ընդդիմութիւն
են ցոյց տալիս և խնքն էլ ուժով չի կարող նուաձել,
Չանք էր անում թուլացնել նրանց՝ դիշներնրը անդա-
զար վրդովմանք և հրացանութիւններ անելով, որ բերդի
ընդարձակութեանը նայելով (որ մի քանի վերստ անը

շրջապատած է քաղաքն) բերդապահներին շատ նեղութիւն էր հասցնում, վերջապէս զրանում էլ յաջողութիւն չ'ունենալով, կամեցաւ նա զանազան խոստմունքներով խաբել բերդումը գտնուող շայերին և համոզել, որ հեռանան 'ի Ռուսաց, բայց այս առաջարկութեան մէջ էլ նա միայն տեսաւ միաբան և հաստատ ընդդիմութիւն: Աթէ այս սահմանակից բերդն Պարսից ձեռքն անցնէր, յայնժամ զրանից շատ քնասակար հեռեանքներ կունենայինք, վասն զի այդ բերդը նուաճկուց յետոյ, Աբբաս-Միրզան կարող էր առանց արգելքի յառաջ խաղալ դէպի Տիֆլիսը, և դեռ քաղաքը պաշտպանող զօրքը չ'միացած, ինքն կըհասնէր այն տեղ: Բայց Շուշույ միջի զործունէութիւն անսահման էր և միանգամայն անհաւատալի, ուրանօր զիշերները պատրաստումէին վառօդ և զնրակ ու ցիւրկին 'ի գործ դնում, կանայքն և ջահիլ աղջկունքն անգամ ցոյց էին տալիս իւրեանց քաջուիր և եռանդը՝ օգնելով պատնիշների վերայ դտնուող մարդկանցը, նրանց պարօններ հասցնելով: Մինչև այս էլ՝ շատ պատմութիւններ են լսուած Շուշուց վատահանուրացութեանն համար: Բէյուտ զնդապետը այսպիսի զարմանալի եղանակաւ պաշտպանելով այս բերդն, անմոռաց յիշատակ թողնց այն մարդկանց մտաց մէջ, որք զիտեն զնահատել Ռուսաց պատերազմական քաջազործութիւններն և զէնքերի զօրութիւնն:

Պատրաստ էին համարիւն թէ պատի տակով տարածականները և Աբբաս-Միրզան վճռել էր արդէն առնել Շուշի բերդը, բայց յանկարծ համբաւ ստանալով, որ իւր առաջուայ զօրքն Շամքորի մօտ սաստիկ հարուած են ստացել, ճարահատեալ ստիպուեցաւ Սեպտեմբերի

3-ին յետ դառնալ Շուշիցը: (20) Գնումէր նա սաստիկ արագութեամբ իւր գլխաւոր զօրքոյն Աննազ Սատաթովի դէմ, և շտապումէր իւր զօրքը 'ի միասին ժողովել թարթար դետի մօտ, ուրանօր և միացան նորա հետ Շահին միւս փեսայ Ալահար-Խանին Շամքորի մօտ յաղթուած զօրագունդն և կօրպունն, հանդերձ 800 ճամբագներով և 6 թնդանօթներով:

Աննազ Սատաթովը պատրաստ զօրով նրանց հանդիպել, այս շարժողութեան համար յայտնեց Ղաներալ Արմօրովին՝ առաջարկելով նրան, որ հարկաւոր է զօրքը շտապցնել. և մի և նոյն ժամանակը հրամայեց Արթափա դետի մօտ մնացած Արաց ու Խերսօնեան Գրենադեր գնդերի երկու բատալիօններին՝ որ մնացել էին այն տեղ Տփլիսու հետ հաղորդակցութիւն անելոյ համար, և Նիժեղորոզակից Գրակուն գնդին, որ շուտով գան հասնեն իւր մօտ: Իսկ ինքն այս միջոցումը, երբ որ պատրաստումէր իւր զօրքը մի գլխաւոր պատերազմի՝ որ ինչպէս ինքն կարծումէր, շատ հարկաւոր էր և անպաաճառ պէտք է լինէր, հրաման ստացաւ Ղաներալ-Աղիւտանտ-Պասկելիցը, որն Արաստան էր և եկել զօրքին մօտ, որ եթէ Աբբաս Միրզան կամենայ մօտենալ դէպի իրանց, նա՝ մինչև նր հասնելը, Պանձակի մէջ կարողանայ զիմազրաւ լինել: Պասկելիցը Սեպտեմբերի 11-ին հասաւ Պանձակը և բոլոր զօրաց վերայ էլ առաջնորդ դառաւ:

Այն զիշերը, յորում պէտք է լուսանար Սեպտեմբերի 13-ն, Պարսկաց բանակիցը երկու շայ եկան, յորոց մինը Աբբաս-Միրզի մօտ թարգման էր Ռուսաց լեզուի և մի ժամանակ ծառայութիւն էր արել Աննազ Սատաթովի տանը: Աորքա թախանձանօք խընդրումէին, որ թողնն իրանց՝ անձամբ գնալ նորա մօտ,

և գնալով յայտնեցին նրան, որ Պարսիկները իւրեանց բոլոր ծանրոցքը թողլով Տերեկ գետի միւս կողմին, անց են կացել արդէն Բիւրաքշայը և յառաջ են գալիս, այն մտքովը, որ յանկարծ շրջապատեն մեր զօրքը: Անհաջ Մատթթովը սրա համար յայտնեց իսկոյն Պեներալ-Ալիւտանա-Պասկիպիչին, որն ինչ հարկաւոր էր, հրամայեց: Չօրքը պատերազմական կարգաւ յառաջ խաղացին թշնամւոյն վերայ, որ 7 վերստ քաղաքիցը հեռու էր բանակ տուած: Պարսկաց զօրքը բաղկացած էին 15,000 հեռեակներէից, 20,000 ձիաւորներէից և առանց կարգի դասաւորեալ հեռեակներէից՝ հանդերձ 26 թնդանօթներով ընդ ղլխաւոր զօրաւարութեամբ Աբբաս-Միրզին, որոյ անընչմիջահատ կառավարութեան ներքոյ զանվուսէին Մահմադ-Միրզան և Ալաշար-Խանը: Իսկ պատրաստապահ զօրքը կառավարուեմբ Աբբաս-Միրզի երկրորդ որդին:

Մեր զօրքը բաղկացած էին միայն 6 բառալիօն հեռեակներէից, մէկ զունդ հեծելագօրքից, երկու զունդ զազակից՝ որ լրիւ զունդ չէին և թաթարաց ու Արաց ձիաւորներէիցը՝ հանդերձ 24 թնդանօթներով: Աթէ զօրաւարը փտաս համ յանդուզն չլինէր՝ տեսնելով, որ իւր զօրքը համեմատելով թշնամւոյն հետ շատ սակաւաթիւ է, սնոյրածառ ստիպուած կ'փախէր կռուից և կ'բաւականանար միայն պաշարողութեամբ: Բայց Պեներալ Ալիւտանա-Պասկիպիչը վճռեց պատերազմ տալ, միայն թէ՛ Անհաջ Մատթթովի ներկայութեամբն, որ լաւ էր աննաշուրմ ընդդիմակաց թշնամւոյն: Պորձառութիւններէից յայտնի է, որ Ասիացւոց ժողովրդի հետ պատերազմելոյ ժամանակը, ոչ թէ՛ զօրաց թիւը, այլ փտաս և յանդուզն յարձակմունքն է տալիս զերազանցութիւն, և որ թշնամւոյն մի քայլ յառաջ թողին նշանակուեմ

նրան ուժ և քաջասրտուի տալ, ուրեմն և նորա զօրքի բազմաթիւ լինելոյ ժամանակը՝ իւր անձը սաստիկ հարուածի ենթարկել: Ուսաց զօրքը գոսաւորուած էին այս կարգաւր: Ազերաց 41-րդ գնդի բառալիօնը՝ երկու կալօննա շինուած, մեր առաջին ուղղաձիգ զօրաց աջ թևն էր կազմում, 2 ղազախի գունդ էլ կպած էր նրան աջ կողմիցը, իսկ նորա (առաջին ուղղաձիգ զօրաց) կենդրոնումը գտնվումէին Սովկասեան Պրեննադեր բրիգադի՝ ընդ համարաւ № = 1-ջին բօաի 12 թնդանօթները, Շիրվանու հեռեակ գնդի բառալիօնն էլ մեր հեռեակի ձախ թևն էր կազմում և թափարի ու Արաց ձիււորները կպած էին նրանց աջ կողմիցը: Իսկ երկրորդ ուղղաձիգ զօրաց մէջ գտնվումէր Ղարաբինների 7-րդ գնդի բառալիօնը՝ որ երկու կալօննա շինուած, հարիւր սաստին հեռու կանգնած էր Ազերաց 41-րդ գնդի բառալիօնին հանդիպումը. աջ կողմումն զօրք էր կազմուած Ղարաբինների 7-րդ գնդի երկու բօաերիցը և երկու թևթև թնդանօթներից. Շիրվանու հեռեակ բառալիօնին դէմ ու դէմ գտնվումէր Արաստանի Պրեննադեր գնդի բառալիօնը՝ երկու կալօննա շինուած, որ իւր ձախ կողմիցն ունէր մի և նոյն գնդի երկու բօաիցը կազմած կարէան՝ հանդերձ 4 թևթև թնդանօթներով: Այս երկու առաջաւոր զօրաց վերայ էլ հրամանատարը Աննաղ Մատաթովն էր: Աիժեղորոգսից Պրակուն գունդը՝ ղիվիղիօն, ղիվիղիօն կանգնած էին ուղղաձիգ զօրաց հանդէպ, իսկ այս գնդի քամակին գտնվումէին Խերսօնեան Պրեննադեր գնդի բօաիցը և թնդանօթաձիգ զօրքի 6 թնդանօթներիցը բաղկացեալ պատրաստապահ զօրքն: Աննաղ Մատաթովը կամենալով պատերազմի օրը ամենակին մի փոքր ժամանակ էլ ՚ի գուր շի անցկացնել, առաւ իւր հեռ 10 թնդանօթ և Արաց Պրեննադեր

գնդի բատալիօնը ու սրբնթացարար յառաջ խաղալով,
իւր բանակը դրաւ մի շահաւէտ տեղում, և սկսեց
ստատիկ հրացանութիւն անել դէպի թշնամին: Սրան
հտեւիցը մնացած զօրքն էլ հասան: Պարսիկները՝ պատե-
լով Ռուսաց սահաւածիւ գօրքը մի սարսափելի կիսա-
շրջանակով, մեծ արագութիւն յառաջ գնացին: Նոցա դի-
տաւորուին այս էր, որ ամենայն մէկ սկզբում շուտ շուտ
յարձակմունք անելով մեզ վր, շրջապատեն զմեզ երկու
թեւիցն էլ, և ապա՝ այսպէս ասել, ճնշեն կամ ջարդեն
զմեզ իրանց բազմութեամբն: Ռուսաց զօրականքը, որ
սովոր էին պատերազմի և վտանգների, շատ հիացան
թշնամու բազմութիւ լինելոյն վերայ, բայց նոցա
զարմացուցին երկար չ'քաշեց: Նոցա զլիսաւոր զօրավա-
րի անվրդովութիւնն քաջալերումէր նրանց և առաջա-
ւոր գօրաց առաջնորդի ուրախ միամտութիւնը նոցա
համար զրաւ էր յաղթողութեան: Յարձակող
Պարսկաց կիսաշրջանակը խտանումէր նոցա արագ շար-
ժողութիւնիցը, իսկ Ռուսաց զօրագունդն անշարժ ու
անասան կանգնած էր: Կենազ Մատաթովը առաջին
ուղղածիւ գօրաց վերայ հրամանատար լինելով, լաւ
քննեց բոլոր գօրքը, կարգաւոր ձևով դասակարգեց հե-
տեակ գօրքերն, նոյնպէս և թնդանօթները, և ոչ թէ
միայն թնդանօթ արձակելոյ տեղերն էր ցոյց տալիս,
այլ իւր ձեռքովն անգամ լցնումէր թնդանօթները,
«ո՛վ քաջք, ասումէր նա զինուորներին, մի՛ խնայէք
թափել ձեր արիւնը թագաւորին համար,, զազախ-
նիրին մօտենալով՝ ասումէր. «մի ժամ էլ սպասեցէք,
թշնամին անձնատուր կ'լինի,, և հետեակին՝ որ նր հրա-
մանաւը, թողլով իւրեանց պարկերը (рабуа), անհամ-
բերութեամբ յառաջ էին մատչում, պահումէր սյս խօս-
քերովը. «կանգնիր, թող Պարսիկը մօտենայ. նա էլ

շատ դժուարութիւն կ'հեռանայ, Պարսիկները շատ մօտեցան
և Սարվազների 18 բատալիօնները դէպի մեր առաջաւոր
ուղղածիդ զօրքն գալով, սկսան անդադար հրացանու-
թիւն անել: Իսկ մեր զօրքը ոչ նրանց դէմ գործողու-
թիւն էին անում, և ոչ էլ իրանց տեղիցը շարժում,
այլ իւրեանց այն զօրավարին էին մտիկ տալիս, որ մեծ
յաղթունի արաւ Շամքորի մօտ: Թշնամին հրացած այդ
անշարժուն վերայ սկսաւ կամաց, կամաց յառաջ խա-
ղալ, բայց երբ որ հարիւր քայլի հեռաւորութիւն էր
մնացել, Կնեազ Սատաթովը հրաման սօնաւորով Գե-
ներալ-Լզդիւտանտ Պասկելիչիցը՝ աղաղակեց. «յառանջ,
ուրա», և այդ աղաղակը կրկնելով բոլոր ուղղածիդ
զօրքն յարձակուեցան իւրեանց սիրելի առաջնորդի ե-
տեկիցը: Շիրվանու, Արաստանի և Լզդիւրաց 41. ըդ-
գնդի բատալիօնները՝ պաշտպանուած գոլով այս շար-
ժողութեան ժամանակը Ղրահուն դիվիզիօնովն, յարձակ-
վումէին իրանց սլաքներովը և Պարսկաց բատալիօնների
միջովը ճանապարհ բանալով, ցան ու ցիր էին անում
ու խորտակում ինչ որ պատահումէր: Եւ այսպէս
Սարվազները ցրուած փախչումէին դէս ու դէն, և նոցա
թնդանօթածիդ զօրքն էլ՝ երկիւղ տանելով մեր հե-
տեակ զօրքի մօտենալուցը, փախան շտապաւ: «Արա-
նով մեք բոլորովին ոչնչացրինք թշնամեոյ միութիւնը»,
զրումէ Գեներալ-Լզդիւտանտ Պասկելիչը իւր յայտա-
բարութեան մէջ առ Գեներալն Լըմօլով:

Արովհետեւ այս ամէնը թշնամեոյ զօրաց կենդրոնի
մէջ էր պատահել, ուստի թեւերումն դասաւորեալ զօրքը՝
որ Լլասհար-Խանի իշխանութեան ներքոյ էին և բաղկա-
ցած էին Ղամբազ-Տախտիարի բաղմաթիւ հետեակնե-
րիցը, ու 12,000 ձիաւորներից, աշխատումէին շրջապատել

մեր զօրաց թւերը և կատարարք ընդդիմութիւն
էին ցոյց տալիս: Արանց այս դործողութիւնը արգելելոյ
համար, Ղաներալ-Աղիւտանդ Պասկեիչը պատրաս-
տապահ զօրքիցն մի բառալիօն ուղարկեց՝ որ Հերսո-
նեան Ղարենադեր զնդիցն էր, օքնական տալով նրան
Ղրաիունի դիվիզիօնն հանդերձ և թնդանօթներով:
Այս բառալիօնը յառաջ խաղալով ձախ թւումքն, յետ
դարձցրուց թշնամւոյն, որ ուղումէր յարձակուիլ մեր
աջ թիւին վերայ և սկսաւ հետապնդել նրան իւր ձիա-
ւորներովը: Ի՛նչոյ միւս թիւին ընդդէմ եղած պատե-
րագմը շարունակվումէր երկար, վասն զի թշնամին՝ մեր
ուղղաձիգ զօրքը պատելով, հալածեց զազախներին հա-
մարեան թէ մինչև Պանձաիը և իւր հետեակովը պա-
շարեց Հերսոնեան Ղարենադերի երկու բօան և Ղրա-
իուն գնդի դիվիզիօնն՝ երկու թնդանօթներով: Ղանե-
րալ-Աղիւտանդ Պասկեիչը տեսնելով, որ Պարսկաց զօր-
քի այս մասն անզգուշութեամբ հեռացել են իւրեանց
զլխաւոր զօրութիւնիցը, Ղարաբիների 7-րդ գնդին՝
4 բօտին՝ որ զեռ այս պատերազմի դործումն խառնուել
չէին, հրամայեց թշնամւոյ քամակն անցնել, որ էլ
նորա չկարողանան միանալ իւրեանց զլխաւոր զօրու-
թեանն հետ: Այս անջատեալ զօրաց հետապնդիլը յանձ-
նուած էր Անաղ Մատաթովին, որ մի էսկազրօն
Ղրաիունով և 4 թնդանօթներով սաստիկ հալածելով
ցիր ու ցան արաւ թշնամւոյ ձիաւորներին, այնպէս որ՝
նորա մէկ մասն խառն ՚ի խուռն փախան զէպի Աււրն,
իսկ միւսը զէպի այն սարերը, որ բաժանուածն Ուու-
սաց Տերութիւնները Պարսիկներիցը: Յետոյ Անաղը
ըրջապատեց 6 բառալիօն հետեակների մնացորդը, որ
ձախ թեւն էին բաղկացնում և ամրացած էին սարի վե-
րայ, և ապա 4 թնդանօթ պատրաստելով հրամայեց

կարտեզներ արձակել խաչաձև Սարգսիները թէ-
պէտ ամենայն կողմից շրջապատուած էին, բայց թաղ-
չելով իւրեանց հողարլուրներումը՝ երկար ժամանակ կա-
րողացան զիմանալ. և այն թարգմանը, որ ուղարկուած
էր նոցա մօտ՝ իմանալոյ համար, թէ՛ նոքա ուղումեն
անձնատուր լինել, յետ դառաւ բացասութեամբ: Բայց
Անհաղ Մատաթովը ինքն անձամբ անձին գնալով մօ-
տեցաւ նրանց և յայտնեց իւրեանց լեզուաւը, որ և թէ
կամենումեն անձնատուր լինել, պէտք է հէնց
այն րոպէին՝ ՚ի վայր ձգեն այն բլրիցը իւրեանց
ղէնքը: Պարսիկք էլ տեսնելով, որ զօրավարն ինքն է
առաջարկութիւն անում, և միանդամայն անօգուտ
և ՚ի զուր է իւրեանց ընդդիմութիւնն, 980 մարդ հան-
դերձ երկու զրօշակներով, երկու բառալիօնի հրա-
մանատարներով և եօթն օֆիցերներով զէնընկէց եղևն:

Այս միջոցումը Գններալ-Ազիւտանդ Պասկեփիչը
Արաց Գրենագեր գնդովն և երկու բառալիօն Շեր-
վանու գնդովն, 12 թնդանօթներով, Գրակուններով և
զազախներով հետասկսից թշնամուոյն այն մեծ ծանա-
պարհովն մինչև 12 վերստ դէպի Քիւրաքչայն, ուրա-
նօր ձերբակալ առնելով Պարսկաց թողած հարուստ
բանակն, մնաց այն տեղ: Իրիկունը շատ ուշ, Անհաղ
Մատաթովը առանց ձայնի յետ դառաւ իւր բերած
զերիներէն հետ, բոլորովին ծածկուած փոշոյ մէջ:
Գններալ Պասկեփիչը զրկեց նրան, շնորհակալութիւն
արաւ և լուսարացին հրաման տուաւ հետեիլ փախս-
տական թշնամուոյն:

Անհաղ Մատաթովը՝ առնելով իւրեան հետ երկու
բառալիօն, մի զուեդ զաղախ և 4 թնդանօթ, շտապաւ
գնաց ձիաւորներով թշնամուոյ կաքիցը և հալածեց
նրան 23 վերստ տեղ: Աբբաս-Միրզան լսելով այս հետա-

պնդութիւնը, մինչև այն աստիճան արագացրուց իւր փախուստը, որ հետեակին հրամայեց ձիաւորներին հետ 'ի միասին հեծնուլ 'ի ձի, այնպէս որ՝ մէկ ձիի վերայ երկու մարդ կար, և Սեպտեմբերի 15-ին ինքն, իսկ 17-ին իւր խորտակեալ արմիան անցան Արասիս (Արաքս) գետը, և 18-ին մի թշնամի էլ չ'մնաց Ղարաբաղումը: Աբրահամ-Սիրզան սակաւաթիւ զօրքով փախաւ դէպի Գաւրէժ, իսկ Պարսկաց անկանոն զօրքը փախչումէին դէպի Ռուսաց սահմանամերձ նահանգները և ամէն տեղ երկիրը քցում, որովհետև փախստականներին ետեւիցն այնպիսի արագութեամբ էին գնում, որ նոքա ճանապարհին էին թողում իւրեանց ամէն ծանրոցքները, բեռները և ջորիները: Դժուար է երեւակայել, թէ այս բազմաթիւ արմիայի այսպիսի շուտ և փտահուլ թեամբ փչացնեն, որպիսի զօրեղ ազդեցութիւն ունեցաւ Պարսկաց վերայ և մեր հպատակներին վերայ: Ոչ թէ միայն Գանձակի և Վրաստանի մէջ, այլ և Պարսկաստանումն անգամ շարադրուեցան զանազան երգեր 'ի պատիւ յաղթողաց, որոց քաջագործութիւնները՝ անբաժան գոլով Կնեազ Մատաթովի անուան հետ, վառումէին բանաստեղծնեկի երեւակայութիւնը: Ռուսաց քաջ զօրքը նրանց երեւումէր իբրև մի սարսափելի և կործանիչ ուրուական ոգի (Фантомъ), որն յանկարծ ամէն տեղ երևալով հակառակորդին մեծ հարուած էր հասցնում: (*)

Կնեազ Մատաթովը Ղարաբաղ մտնելով, իմացաւ՝ որ Մէհթի-Ղուլի-Խանը Շահսեփանցուոց հետ ջանք էր անում մեր բոլոր թափառական ազգերն սահմանի միւս կողմն անցուցանել: Այս բանն արգելելոյ համար,

(*) Սեպտեմբերի 28-ին Կնեազ Մատաթովը իւր գերազանց քաջութեամբ համար Պեկնեալ Լէյտենանտ գառաւ:

նա նոյն ժամայն ամէն զիւղերի մէջ էլ հրատարակել տուաւ, թէ Պարսիկք ինչպէս անհաւատարիմ մարդիկ են և ըստ ամենայնի յորդորումէր բնակիչներին մնալ թագաւորական զիւղացիք և յետ դառնալ իւրեանց ձմերային բնակութիւնները ու պարապուիլ տնտեսական կեանքով: Արանով էլ չ'բաւականացած նա՝ օգտակար համարեց ՚ի դերև հանել Պարսիկներիցը նորա մահուան համար հրատարակած սուտ համբաւները և կամենալով ցոյց տալ, որ նա ըստ առաջնոյն նրանց վերայ գլխաւոր է, իւր դօքէիցը 50 զազախ տաւա Խաչէն գետիցը և շտապեց գնալ Շուշի բերդը: Բերդիցը չորս վերստ հեռի նորան առաջը դուրս եկաւ Գնդապետ Րէյուար հանդերձ հոգեւորականօք և բոլոր ժողովրդականօքը: Անեազն վեր եկաւ ձիիցը և սիրտը բոլորովին զթաշարժած դողով, սկսաւ գնալ հետիոտս. իսկ քաղաքի պարիսպներիցը բարեւումէին նորա գայուստը թրնդանօթների շառաջմամբը: Արբ որ քաղաքը մտաւ, այնպիսի յարգանօք ընդունուեցաւ նա՝ հանդերձ դինուորական նուազարանների ուրախացուցիչ ձայներովն, որ միայն յաղթողաց կ'վայելէր: Անայքը և հրեխայքը նորա առաջն էին դուրս գալիս շտապաւ և օրհնումէին իրանց ազատողներին անպիսի երկարատև պաշարման ձախորդութիւններիցը և սովալլուկ մահիցը: Առտուել էին ամէնքը Անեազ Մատաթովի շուրջը, որ այդպիսի ընդունելութեան վերայ այնքան զթաշարժել էր՝ մինչև որ սկսաւ հայրենական ուրախութիւնիցն արտասուել, և շնորհակալութիւն արաւ բնակիչներիցը նոցա առ իւրեանց ՏԼԻՄ ունեցած հաւատարմութեանը, անձնատուր լինելոյն և քաջութեանը համար, զորս ցոյց տուին նոքա Շուշոյ բերդի պաշարողութեան ժամանակը:

Շուշւոյ սաշտպանողութիւնը ապացոյց եղև, որ այն նպատակը՝ որով Տէրութիւնը Կնեազ Մատաթովին հրյանձնել Ղարաբաղու նահանգի սահմանամերձ կոյքը, բոլորովին կատարուեցաւ: Նա իւր կայքումը ամենայն հնարքներ ՚ի գործ դրաւ, որ բնակիչների սիրտը կապէ Ռուսաց Տէրութեան հետ և կատարեալպէս յաջողութիւն ունեցաւ այդ գործումը: Պարսկաց արշաւանքի ժամանակը, Ղարաբաղու բոլոր նահանգներումը միայն նորա զիւղացիքը մնացին Ռուսաց հաւատարիմ: Նոքա թողլով իւրեանց տները և կայքը, մտան բերդը և զէնք առնելով սաշտպանեցին զայն Ռուսաց հետ: Սոքա 600 հատ արջառ ազատելով, բերին մացրին բերդը և տուին Ռուսաց զօրքին, որ նրանցով կիրակրովին: Եյս տեղ նա հաստատ տեղեկացաւ, որ իւրեան պատկանեալ Չանանչի զիւղը այրուած է մինչև ՚ի հիմն, ընդ նմին և իւր տունը ու Նգերաց 42-րդ զնդի բնակարանն: Պարսիկները փչացրել էին ամէն բան՝ ինչ որ է՛ի ն կարողացել իւրեանց հետ տանել, բաց յայդմանէ այրել էին 6 մերձակայ զիւղեր էլ, որք էլի Կնեազին էին պատկանում և ոչնչացրել էին բոլոր որթերն ու այգիները: Եյնպէս որ Շուշի բերդիցը մէ քանի որ շարունակ երևումէր հրդեհի կարմրափայլ բոցը Կնեազ Մատաթովը համբերութեամբ տարաւ իւր համար այդպիսի մեծ կորուստն:

Եյս միջոցումը Կնեազ Մատաթովի համոզելովը, Թափառական ժողովուրդը յնա դառան իւրեանց բնակութիւններն և մինչև անգամ զէնք էլ բարձրացրին Մէյթի-Ղուլի-Խանին դէմ, որ աշխատումէր նրանց սահմանիցը դուրս քաշել դէպի ինքն: Կնեազ Մատաթովը կամենալով բնակիչներին պահել փանչելուց,

գաւառական դատաստան բացաւ և արքունի տնտեսութիւնը առաջին կարգը քցեց:

Եւ այսպէս պատերազմներից յետոյ, նա՛ զինուորանահանգական զլխաւորի պաշտօն ունենալով, պարտաւոր էր նոր աշխատութիւններ և հոգացողութիւններ անել: Ղարաբաղու նահանգը երկու ամիս շարունակ պաշարուած գտլով Երբաս-Միրզի 60 000 զօրքիցը, շատ նեղութիւն էր կրել, ուստի սովու առաջն առնելոյ համար, միւս տարին հարկաւոր էր ստիպել բնակիչներին երկիր դործել և վարուցան անել: Գլխաւոր դժուարութիւնները սորա մէջ էին կայանում, որ պէտք էր բաւականացնել ուտելիղինօք Գններալ-Աղիւտանդ Պասկևիչի տասն ու մէկ հազարի զօրագունդն, որ բանակ էր տուել Չէրիքենի մօտ և Կնեազ Մատաթովն էլ՝ ինչպէս հրաման էր ստացել, պէտք էր՝ զինի հալածելոյ Երբաս-Միրզին մինչև Երասխը, եւր զօրքն էլ ուղարկել այն տեղ: Մատաթովը անխոնջ աշխատում էր բաւականութիւն հասուցանել քարուքանդ արած Ղարաբաղիցը, և իմանալով՝ որ Հաքուայ ու Հիրխանու գաւառներիցը կարելի է առատ բաւականութիւն հասուցանել, Գններալ-Աղիւտանդ Պասկևիչին խնդրեց, որ իւրեան սակաւաթիւ զօրք տայ, որ այս գաւառներէ մէջ թափուած Խաներին դուրս հալածէ, որք իւրեանց կատաղի բնաւորութիւններովը սաստիկ սարսափի մէջ պահած ունէին այն տեղի բնակիչներին. բաց յայտմանէ այս Խաները անգաղար ասպատակութիւններ էին տնում, նոյնպէս Արւր գետիցը սկսած Ղարաբաղու մերձակայ զիւղերին վերայ էլ: Գններալ Պասկևիչը չ՛համաձայնուեցաւ զօրք տալ. կարծելով, որ Պարսկաց Հահն ինքը՝ իւր զօրքը դուժարած ունենալով Երգավիլումը, կարող է մօաննալ դէպի Երաքսը: Բայց

այս գօրքը՝ Արքաւ-Միրզի հարուածն լսելով, փախել էին:

Թշնամւոյ միւս երեւելի հեծելազօրքն՝ Մնղրու շրջակայքու մը գտնուելով, հրաման ունէր ասպատակութիւններ անել և յափշտակել Ռուրկուրատ զեօի եզրներու մը գտնուող զիւղիբը: Կնեազ Մատաթովը՝ իւր հրամանատարութեան ներքոյ Ռուսաց զօրք չ'ունենալով, պարտաւոր էր միայն Ղարաբաղու հեծելազօրքովը պաշտպանել սահմանները: Մնեակ՝ առանց Ռուս ձիաւորի, ման զալով նա այս այլազգիների միջումը, կարողացաւ ազդել նրանց մէջ հաւատարմութիւն և յօժարեցնել, որ իւր կամքը կատարեն. հաւաքեց նա բնակիչներին և թշնամւոյն արշաւանքիցը ազատ պահպանելոյ համար, ուղարկեց նրանց Ան-Օղլանի այս կողմը: Եւ այսպէս սահմաններու մը պահպաններ դնելով, զինավառեալ բնակիչներիցը ձիաւորներ կարգելով և նոր հրամանատարութիւններ հռչակելով խողաղացրուց նա Ղարաբաղը: Այս միջոցումը Շիրվանու Խանը՝ բնակիչները կողոպտելով փախաւ Պարսկաստան, տանելով իւր հետ մի քանի բեռներ, իսկ Շիրվանցիք եկան Մատաթովին մօտ և յայանեցին, որ պատրաստ են կատարել նորան պահանջմունքները: Սրանով կարողացաւ Կնեազը այդ գաւառիցը պաշար բերել, որով և թեթեւացրուց Գններալ-Աղիւտանդ Պասկևիլիչի զօրաց ուտելիզէն բաւականութիւնն, որոց բանակն Օլորզօրի ձմերան բնակութիւններումն էր Արւր գետի մօտ, այս զօրքիցը տուին Կնեազ Մատաթովին մից ոտա Ղրացի դունդ, 4 թնդանօթ և Սօլչանովի զազախի դունդն՝ (յորում 100 ձիաւոր զազախից աւել չ'կային, փասն զի ամէն ձիանքը՝ Շուշույ պաշարողութեան ժամանակը քաղցածութիւնիցը կոտորուել

էին,) Արաքսի մօտովը դասաւորեալ ուղղաձիգ զօրացը պաշտպանելոյ համար թշնամեց ասպատակութիւններիցը:

Վեկտեմբեր ամսի պռաջիններու մը Կնեազ Մատաթովը կանչուեց Գնեներալ Արմօլովին մօտ, որ մի և նոյն ժամանակը Նուխեոյ գաւառն էր եկել մի առանձին խորհուրդ անելոյ համար, և այնտեղ մի ծածուկ հրաման ստացաւ, որ սկսէ էկսպեդիցիա անել զէպի Արաքսի միւս կողմն:

Հաստատ գիտելով, որ այն սաստիկ ձիւնը՝ որով ծածկած էին Նախիջևանու Խանուէ կողմի սարերը, կ'պահանջէ զմեզ թշնամեց այնտեղ ցոյց տուած ամբողջութեաններէ, Կնեազ Մատաթովը ժողովեց իւր զօրագունը Ա. Օղլանի մօտ և սկսաւ յառաջ խաղալ զէպի Արաքսը: Նա Ագերաց 42-րդ գնդի մէկ բաժնի մը հրամայեց Ղարաբաղու մարդկանց խմբին հետ, (որ բաղկացած էր Հայ հեռակազմներից և թաթար ձիաւորներից) իւրեանց բանակը դնել այս գետի մօտ Խուզապերինի կամրջիցը բարձր և ջանք անել իւրեանց կողմն անցուցանել մի քանի թափառականներ, ի թիւս որոց գանվումէին և մեր գիւղերիցը տաբած մարդիկներ, կամ թէ ջանք անել հեռու հալածել նրանց այն եզրներիցը, որ էլ աւազակութիւն չ'լինի:

Վեկտեմբերի 28-ին Կնեազ Մատաթովը միանալով ճափաղիցը եկած Միշչենկօ Գնդապետին հետ, անցկացաւ Արասի գետը այն ցուրտ ժամանակը մինչև զօտին ջրի մէջ լինելով, և իւր զօրքի ընթացքը ուղղեց զէպի Մամբուր գետը՝ Ղէրսուրտի կիրճովն, ուրանօր թափա-

ռական կենումէին Շահսեփանցիք, Աջաղիբցիք և ուրիշ ազգեր, որ մեր սահմաններումը ասպատակութիւններ և աւագակութիւն շատ էին անում: Սորա յանկարծ տեսնելով մեր գորքը, սաստիկ շփոթուե միջ անկան Ղարաբաղցիք և Շիրվանցիք իւրեանց օղնայան ունենալով շայիրին, ուղղակի յարձակուեցան նիսանց վերայ և իլեցին նրանցից մինչև 20,000 ոչխար, բազմաթիւ ուղտեր, ձիաներ, անասուններ և ուրիշ կայք: Սրանից յետոյ, 500 զերդաս ոռն՝ որ անց էին կացել այս անգ Ղարաբաղու և Շիրվանու խանութիւններիցը զանազան հանդամանքների փոփոխութեան պատճառաւ, կողոպտուած գոյով ու բոլորովին զրկուած իւրեանց առաջուան տեղը յետ զառնալոյ միջոցներիցը փախան դէպի Ռուսաց գորագունդն:

Աննազ Մատաթովը Շահսեփանցեաց ընդդէմ պատերազմելոյ համար, Միշկինու նահանգը յարմար տեսնելով, օգտակար համարեց այս համբաւը հռչակել, որ՝ նա մտադիր է գնալ դէպի Թալիշու խանութիւնը: Եւսն անդ զանուած Շահսեփանցիք խարուելով այս համբաւիցը չուղեցին, որ Ռուսք յարձակուին իւրեանց թափառականներին վերայ, ուստի և ակամայ կատարեցին Ռուսաց Գններալի պահանջողութիւնները: Մեր գորքը շտապաւ գնում էին դէպի պատերազմելոյ համար ընարեալ տեղը: Եւ կամենալով թշնամեոյն անդգուշութեան պատճառաւ կատարելուպէս շահուիլ, Աննազ Մատաթովը Ղարաբաղու և Շիրվանու այրուծիովն և շայ հեռակներովն սրբութեամբար յարձակուեց թշնամեոյն վերայ և փախցրուց նրան: Եւս անդ իլեցին թշնամուցը 2,000 ուղտ, 10,000 արջառ և 60,000 ոչխար: Սրանից յետոյ Աննազ Մատաթովը գնաց Լոսի քաղաքը, ուրանօրնու

րա առաջը դուրս դալով Միշկինու նահանգի զինա-
ւորը իւր եղբոր հետ սկսեցին խնդրել նրան, որ խնայէ
և պաշտպանէ իրանց: Եւ այսպէս մեր զինուց յաջո-
ղութիւնն նրանց մոլորութեան մէջ քցեց, և նոքա
վազուձէին ցոյց տալ իւրեանց հնազանդութիւնը ամ-
բողջ նահանգին հետ 'ի միասին երդուելով, որ հաւա-
տարիմ հպատակ կ'մնան **ԿՇՅՍԵՐՆ Ռուսաց**, և
Կնեազ Մատաթովն թէպէտ խկապէս հաւատ չէր րն-
ծայումնց երդման հաւատարմութեանն, այսու ամե-
նայնիւ ընդունեց նա այն երդումն շատ ուրախութեամբ,
յուսալով՝ որ օգտակար ներգործութիւն կունենայ
դրացի ժողովրդներին վերայ: Կնեազն ինչքան իւր զօ-
րագնդին արջառ էր հարկաւոր, այն վեր առնելով,
մնացեալ աւարն էլ՝ զորս խելէին այս զխալուածումը,
տուաւ **Ղարաբաղցւոյ** և **Շիրվանցւոյ**, պատճառն որ
սոքա առաւել էին գործակից եղել այս յառաջադիմու-
թեան ժամանակը և ոչինչ չէին ստացել թաղաւորա-
կան դանձարանիցը:

Ռուսաց այս անակնունելի յարձակման համբուն և
Շահսկանցւոյ դէմ ուննեցած յառաջադիմութիւնների
համբաւը մինչև **ձաղարն** հասնելով, սարսափ քցեց
այն ամէն տարածութեանց մէջ՝ որք ընկած էին մեր
զօրքի մէջ անգիցը սկսած մինչև **ձաղարն**, այնպէս որ
այնտեղ զանուած **Լյիւր-Օզա** - **Օէյփուփուլուկ**
Միրզան իւր կանայքը դուրս բերեց շուտով **Գաւրիթուց**:
Լոռի քաղաքումը պատգամաւորք եկան **Կնեազ Մա-**
տաթովին մօտ **Շաղաղու** ժողովրդեան զխաւօրներիցը
յայտնելով, որ պատրաստ են կատարել նորա կսմբը.
և իմացրին **Կնեազին**, որ **Մրրաս-Մերզի** ժողովեալ
կանոնաւոր զօրքը ցրուել են աների մէջ:

Կնեազ Մատաթովը կամենալով **Ղարաբաղցւոյ**

և Շիրվանցւոց թափառականներին ժամանակ տալ, որ 'ի միասին հաւաքուին ու յետ դառնան մեր սահմանները, Եռումը թողցց մի բատալիօն հետեակ, 600 զազախ՝ հանդերձ մի քօտ Դօնեան զազախ թնդանօթածիգ զօրքովը: Իսկ ինքն Եռուվարի 5-ին իւր զօրազնդովն անց կացաւ Նասիր-Աբբատ զիւղը, որ դանվումէ Հազարու ճանապարհին վերայ: Նասիր-Աբբատումը Ղարաղաղու Խանուլթիան զլխաւորները եկան Կնեաղին մօտ, յորմէ և սիրով ընդունուեցան:

Եռուվարի 6-ին՝ Տն Այ մկրտութիան հանդիսաւոր օրն, Պարսկաց տէրութիւններումը կատարուեցաւ մեր եկեղեցւոյ սուրբ արարողութիւնն հանդերձ թնդանօթաների շառաչման ձայներովն և Փրկչի խաչն էլ ընկղմեցաւ Հազարու դետումը:

Մի և նոյն օրը Կնեաղ Մատաթովը Խորօմուլթ զիւղը հասնելով, այն անդ թողցց հետեակ ու թնդանօթածիգ զօրքը, իսկ ինքն այրուծիովն հասաւ մինչև Ահմատ-Ֆէկլի զիւղը, ուրանօր նորա առաջը զուրս եկաւ Ղարաղաղի մէջ մեծ յարգանք ունեցող՝ Ղարախանլուի-Խանի որդին՝ Գլխաւորներին հետ 'ի միասին: Սա յայտնեց Կնեաղին, որ Հազարումը և նորա մերձակայ զիւղերումը Աբբատ-Միրզի հրամանովը այրուած են պաշարների և ձիոց համար պատրաստեալ խոտերի համբարները և փչացրած են բամբակի ու ուրիշ բոյսերի բոլոր պաշարները. և ինքն էլ պատրաստուել է արդէն Գաւրիժից դուրս հանել իւր պալատը այն ժամանակը, երբ որ Կնեաղ Մատաթովը Մնչկի-նիցը գնայ դէպի նորա մայրաքաղաքը:

Ամսի 7-ին չնայելով, որ ճանապարհները համարեան թէ անանցանելի են, Կնեաղ Մատաթովը շարունակեց իւր ընթացքը և բանակը Հազարից 17 վերստ հեռու դնելով՝ 200 զազախ ուղարկեց, որ գնան տեսնեն այդ

քաղաքը: Այս տեղ նորա մօտ եկան Հաղարու բնակիչներինցը ընտրեալ պատգամաւորքը խնդրելով, որ իննայէ իւրեանց, Կնեալն էլ խոստացաւ կատարել նոցա խնդիրքը յանուն **ՏԵՆՈՒՆ ԿԵՅՍԵՐԻ Ռուսաց** հպատակները, որ ցրուած էին Ղարաղաղու Խանութեան մէջ 'ի միասին հաւաքուեցան, և Կնեաղը 1827 թուումն Յունկարից ինչտ զառաւդէպի Ռուսաստանի սահմանները, ու սկսաւ իւր ճանապարհորդութիւնը անկէ փոքր հեռաւորութիւնով այն մտքովը՝ որ զօրքին չ'նեղացնէ: Մուղանու անապատովը եկաւ դէպի Արաքսը և կանգ առաւ Արիբուլաղի մօտ, որտեղից և Գնդապետին Միշչենկօն իւր զօրքովը գնաց Ղաւաղի մօտ եղած առաջուայ բանակը: Այս էկսպեդիցիան՝ ինչպէս տեսնումենք, եղև տարուայ սաստիկ ցուրտ ժամանակը՝ այն էլ Պարսկաստանի սահմաններումը, և միայն Կնեաղ Սատթովի զօրքը կառավարելոյ համար ունեցած հասկացողութիւնն և նոցա վերայ անխոնջ հոգատարութիւնն պահպանեց նրանց մեծամեծ կորսաներից: Ամէն բանի մէջ բաւականութիւն ունենալով, զօրքը սիրով մերթումէին այն խոչընդոտ արդելքները, որ պատահումէին ճանապարհներին և յաղթող էին գտնվում հէնց միայն իւրեանց երեւոյմն: Այս տեղ Ռուսաց զօրքինցը միայն փչացան չորս հասարակ զինուոր և երկու զազախ: Մանաւանդ դժուար էր Սաղբատ սարի անցքը, ընդ որ համարեալ թէ հիացած մնացին բոլոր բնակիչները, վասն զի հէնց մօտ մի արշին բարձրութեամբ ձիւն էր կուտած և սաստիկ հողմախառն ցրտութիւնն հասնումէր մինչև 19 աստիճան (градус):

Այս էկսպեդիցիան հետեւեալ օգուտներն հասցրուց. Պարսկաց տէրութեան ու նոցա դրացի ուխտադրուած ժողովրդեան մէջ սաստիկ ահ անկաւ, Պարսիկներինցը

միւս տարուայ կամպանիուն համար պատրաստեալ ա-
հագին պաշարներն և ձիոց խոտահամբարն բոլորովին
փչացրուեցան, Ռուսաց հպատակներն ազատուեցան և
կարող էին յետ դառնալ Ռուսաստանի սահմաններն,
Էասնիվանցոց՝ որ (սահմանամերձ գլխաւոր յափշտա-
կիչներէն,) ձեռքիցը իւրած 2,000 ուղտերը 'ի գործ դրուե-
ցան պաշար բերելոյ համար 1827 թուականին կամպա-
նիունն (*) և վերջապէս մանրամասն տեղեկութիւններ
հաւաքուեցան ոչ թէ միայն այս կողմին համար, այլ և
ընդհանրապէս Պարսկաստանի ներքին զրութեան հա-
մար էլ, զորս հաղորդեց Կնեազ Մատաթովը Գրաֆ
Վիբլին, որ այն ժամանակը զանփուկեր Տիխխումը:

1827 թուին Մարտի 17-ին, Գնեւրալ Երմոլովը Կը-
նեազ Մատաթովին հրամանատար կարգեց մի առանձին
զօրազնդի վերայ, որով պարտ էր իւր գործողութիւնը
սկսել ձախ թևումն առաջակայ զարնան պատերազմազնա-
ցութեանն մէջ: Եյս զօրազունդն բաղկացած էր 4
բաժախօններից, 24 թնդանօթներից, 3 զազախի զնդից
և թաթար ձիաւորներից՝ և այնպէս էր կարգադրած,
որ այս ամէն զօրքն Եպրիլի 3-ին հաւաքուին Եւ-Օը-
լանի շրջակայքը: Կնեազ Մատաթովը նշանակեալ ժա-
մանակին իսկութեամբ 'ի կատար ածելով իւրանից կա-
խեալ ամէն պատրաստութիւնները, Պարսկաց այս կամ-
պանիունն՝ որ զարնան ժամանակն էր, առաջինն ինքն
սկսաւ յարձակողական գործողութիւններ, այնպէս որ՝

(*) Եւր որ Ռուսաց զօրազունդն եկան Վախիջեան, էն ժամո-
նակը բոլոր բաւականութիւնն Պարսկազնդն էին բերում
ուղտերով:

գեռ ևս իւր մօտ չէին հասել ակնկալեալ զօրքն, այն է՝ Եգիբրաց 41-րդ զունդն և կարաւաններն: Իսկ Լաւրիլի 16-ին, Կնեազ Մատաթովը յառաջ խաղաց Չերեքենիցը և 18-ին հասաւ Խուլդապերինի կամուրջը, ուրանօր՝ չնայելով Պարսկաց հրացանութեանը, շինեցին մի կամրջի ամրոց: Անց առաջին օրը Լաւրաքսի ձախ եզրն յստակուեց թշնամուցը, բայց միւս օրն աջ կողմն էլ յստակուեց: Պարսկաց 5 հազարի զօրագունդը հեռացան. այս միջոցումը զեռի ջրերը շատանալով ճանապարհորդութիւնը խիստ դժուարացրել էին, որովհետեւ Խուլդապերինի կամուրջն էլ կործանել էին Պարսիկները, այնպէս որ՝ միայն կիսաւեր կամարներն էին մնացել, այն էլ՝ միայն զեռի եզրները մօտ և մի հնարք չ'կար կամուրջ շինելոյ համար: Բայց չնայելով սրան, մեր զօրքը ճանապարհի ընթացքը հեշտացրին իւրեանց անխոնջ աշխատութեամբը և արդէն պատրաստ էին յառաջ խաղալ, միայն թէ այս տեղ վերջացան Կնեազ Մատաթովի պատերազմական զործողութիւնքն Պարսկաց հետ: Ասան զի Լաւրիլի 22-ին նա հրաման ըստացաւ Կօրպուսի շրամանատար Քաներալ-Աղիւտանդ Պասկեվիչիցը, որ իւր զօրագունդը յանձնէ Քաներալ-Մայիօր-Պանկրատովին:

Կնեազ Մատաթովի իւր զօրադնդի հետ բաժանուելին շատ սրտաշարժ էր և միանգամայն հաստատուէր, թէ՛ օֆիցերները և զինուորները որպիսի սիրով էին կապուեած նորա հետ: Եւ էլ իւր կայքումը չ'մնալով, վերջին անգամը նայ՝ իւր հայրենիքի վր տալով հրաժարական որջոյի, և ապա մտաւ ՚ի Տփլիս, ուրանօր հինգ ամիս անգործ մնալուց յետոյ, որ իւր համար շատ ծանր էր, վերջապէս հրաման ստացաւ զնալ դէպի Ախտերդոզ:

Տաճկաստանի պատերազմը 1828 թուումն. — Ղուենայ գետն անցնելն. — Աիրսով բերդի առումն. — Կողմնական զորադնդի հրամանատար լինելն և Աիրսովիցը մինչև Բաղարջիդա գնալն ու յառաջագահ գործողութիւնն Ղուզկունի մօտ: Պրովոզու զորաց հրամանատար լինելն և Տաճկաց փախուստն Օդեսսոսի 28-ին. — Պատերազմական գործողութեանց վախճանն 1828 թուականին. — Կնեազ Մատաթովի Ղլխաւոր նշանակուիլն Ղուսարի 3-րդ դիվիզիային վերայ. — Ղիվիզիայի բաղկանալն. — Ղուենայ անցնելն և Ղայուրիումը զորադնդի վերայ հրամանատար լինելն. — Պատերազմաչու դէպի Ղօղուջա. — Կորթ միանալը զխաւոր արմիային հետ. — Ղուլեվու պատերազմն, Մայիսի 3-ին հեծելազօրքի պատերազմական գործողութիւնն և ամրոցների առումն. — Բաշի-Փաշայի հետ տեսութիւնն. — Շումլի մօտ եղած հետազօտութիւններն. — Կնեազ Մատաթովի մահն. — Թաղումն:

1828 թուումն Ապրիլի 14-ին ԲԱՐՁՐԱՅՈՅՆ Սանիֆեստով յայտնուած էր Օտտօմանու Տէրութեան հետ պատերազմը: Կնեազ Մատաթովը խնդրեց ‘Նորին ԲԱՐՁՐՈՒԹԻԻՆԻՅԻՅԻՅԻՅՐ’ հաղորդակից լինել այն արմիայի գործողութեանց հետ, որ գտնվումէր Ղաներալ-Ֆելդմարշալ Ղրաֆ Սխահնշաէյնին զօրավարութեան ներքոյ, և հաւանուի ստանալով Մայիսի 16-ին մտաւ նա նորա զխաւոր բնակարանը, որ Բրախիով բերդի մօտ էր և իւր կամքին համաձայն, նա նշանակուեցաւ Ղաներալ Տուրքիվիչի հետեակ զօրաց 3-րդ Պորպուսումն: Այս կօրպուսն, որ այն ժամանակը Ռուսաստանիցը գալիս էր ուղղակի Սատունովից վր, պէտք է

առաջինն անցկենար Գուճայ գետն և միայն մի կարճ միջոց մնալ Ռօլիրադումը (Խամայիլի մօտ), որ նորին ԲԱՐՉՐՈՒԹԻՒՆՆ վերահայեցողուհի (СМОТРЕ) անէ։ Մայիսի 27-ին լուսաբացին սկսուեցաւ Սատունովի մօտովն Գուճայ գետի երևելի անցքն, ընդ անձնական առաջ նորդուք **ՏՆԸՌՆ ԿԸՅՍԵՐ**։ Կնեալ Սատաթովը նոր մտած լինելով այս կորպուսին մէջ, զեռ հաստատ հրաման չ'ունէր, բայց հէնց ինքն անձամբ անձին հաղորդակից էր լինում թէ՛ այս անցքի կարգադրութեանց մէջ, թէ՛ նոյն խկ պատերազմումը, կատարելով **ԿԸՅՍԵՐ** հրամանները, բաց յայսմանէ երկու անգամ էլ Ուսուաց զօրքի հետ 'ի միասին նաւակ (ЛОДКА) նստած անց կացաւ նա Տաճկաստանի եզրը, թշնամոյ բոլոր բատարէանների հրացանուէ տակը լինելով։ Եւ այն քից ու Տաճկաստանի եզրը նուաճելից յետոյ, Կնեալ Սատաթովն ինքն Կայսրիցը հէնց հրաման ստանալով դանուեցաւ Իսաղչու բերդի պաշարողութիւնումը, յօրում Կնեալի Տաճկաց լեզուագիտութիւնն և նոցա բնաւորութեանց վերայ ունեցած տեղիութիւնն մեծ օգուտ հասցրին այստեղ, այնպէս որ՝ բերդը՝ էլ չ'սպասելով պաշարման, անձնատուր եղև միայն Կնեալի ունեցած Տաճկական պերճախօտ-թէանք։ Կնեալ Սատաթովը Յունիսի 4-ին իւրեան յանձնեալ զօրաբնորովը, (որ բաղկացած էր Եզերաց 17 և 18-րդ գնդերի բատալիօնիցը՝ հանդերձ թնդանօթաձիգ զօրքի № 3 թիթե րօտովն, 3 էսկադրօններից, Բուդի 2 գնդերիցը և Իմեկանովի զազախի գնդիցը) պաշարեց Վիրսով բերդը։ Տաճիկները իւրեանց առաջին տեսնելով մօտ երկու հազար մարդ, որ բաւական տարածութիւն էին բռնած, շատ անդամ յարձակմունք էին անում և թէպէտ

միշտ էլ մեծ կորուստ ստանալով յետ էին փախչում, բայց բնաւ չէին ուզում անձնատուր լինել:

Անհազր ինքն Ասիացւոց լաւ ճանաչելով, սկսեց խորամանկութիւն ՚ի գործ դնել, որ հարկաւոր է նոցա հետ պատերազմելիս: Ամենալով ցոյց տալ, որ իբր թէ իւր մօտ նոր զօրք է եկել օգնութեան համար, նա՛ տեղի զիրքին նայելով, որն օգուտ էր իւր համար, հրամայեց զօրազնգին՝ որ շուտ շուտ յարտաքուստ փոխն իւրեանց ձեր և վարուին իբրև բերդապահ, իսկ ինքը նոցա հետ խօսակցութիւն անելով՝ Թարգմանի պաշտօն էր կատարում: Անհազր չխարուհեց իւր այս ձեռնարկութեան մէջ, և Յունիսի 11-ին Արքայութեան անձնատուր եղև դաշնագրութեամբ: Բերդապահ զօրքը, որ բազկացած էին 1,900 մարդ կանոնաւոր զօրքից, ազատութիւն ստացան զինավառեալ դնալ Արղիստրիան: Բնակիչներն էլ չէին ուզում շահուիլ այդ հրամանովը և դաշնադրուէ ժամանակը յայտնեցին, որ՝ մտադիր չեն դնալ բերդապահներին հետ, վասն զի հարկաւոր չեն համարում պատերազմել: Այս ժամանակիցն արդէն Տաճկաստանի բնակիչների մէջ սկսաւ հաւատարմութիւն մտնել զէպի Առուսաց զօրքն, որոյ սկզբնապատճառն եղև Անհազ Մատաթովն ինչպէս այս տեղ, այնպէս էլ սրանից առաջ Անգր-Աովկասեան կողմումն: Այս յաղթունն աւար եղին. 14 դրօշակ, 92 թնդանօթ, 6 մօրտիր, 50,000 գնդակ և 3,500 փութ վառօդ լաց յոյսմանէ բերդումը զանուեցաւ և մեծ քանակութեամբ պաշար: (29)

Աւերորդ չենք համարում բովանդակել այս տեղ Անհազ Մատաթովի նամակիցը մի հատուած. «Աս նամակ եմ գրել քեզ Առուսայի մօտիցը այն տեղով անցնելոյ ժամանակը և նրանից յետոյ մի յարմար մի-

ջոց չ'իմ ունեցել զբաղրութեան, որովհետև Գունայն անցնելից յետոյ, ես հրաման ստացայ Խազգու բերդը պաշարիլ: Աս կատարելի իմ յանձնարարութիւնս յաջորութեամբ, և բերդն անձնատուր եղև: Ինձ թաղաւորն ինքն էր անձամբ անձին զործի գնում, շատ բաւական եղև Աս ինձանից, և ապա յառաջապահ տալով ուղարկեցին ինձ այս տեղ: Աս նուաճեցի այս բերդն և ահա ուղարկուեմ բանալիքն ու զբոշակները: Առել եմ 90 թնդանօթ և ուրիշ շատ զործիքներ: Յունիսի 11. 'ի բ. Աիրսով: ,,

Այս միջոցումը 3-րդ հետևակ կորպուսն հասաւ մինչև Ղարաու և այն տեղ կանգ առաւ սպասելով բոլոր արմիայի առաջուց սահմանեալ շարժողութեց կատարմանն: Անեազ Մատթիովը հրաման ստացաւ կառավարել 3-րդ կորպուսի աջ թևն, որոյ համար և Աիրսով բերդիցը ուղղակի ճանապարհ ընկաւ Չերնօխօզովն դէպի Բոսսիկատ և իւր բանակը գնելով նա այն ճանապարհին վերայ, որ Այնարջու միջովն տանումէր դէպի Սիդիսարիան, սկսաւ պաշտպանել այն ամէն տարածութիւր, որ ընկած է Գունայի, Ղուզկուն ամրոցի և Բաղարջիղու մեծ ճանապարհի միջումն: Այլ որ արմիան Ղարասուից գուրս եկաւ դէպի Բաղարջիղն, Անեազ Մատթիովն՝ շարունակաբար պահպանելով նորա աջ թևն, Յունիսի 24-ին անցաւ դէպի Ղուզկունը: Այս տեղ նա տեսաւ մօտ երկու հազար Տաճիկ հեծեկազօրը՝ որ Սիդիսարիայիցն էին դուրս եկել, յարձակուեց նրանց վերայ և կրկին յետ դարձցրուց դէպի Սիդիսարիայն: Յետոյ շարունակեց իւր ճանապարհը դէպի Բաղարջիղը, ուրանօր և Յունիսի 29-ին միացաւ զլիաւոր Արմիային հետ:

Այլ որ Արմիան Բաղարջիղիցը խաղումէր դէպի Եռւմ

լան, Կնեազ Մատաթովը գտնվումէր Ինժանտրիցը
Գններալ Րուզզեվիչի մօտ, որ հրամանատար էր 3-րդ
հետևակ կորպուսին: Շումլա բերդի պաշարողուն
համար Յուլիսի 8-ին եղեալ պատերազմումը, Ար-
նեազ Մատաթովին հրամանատար էր մի էշերն հետևակի
վր 3-րդ Արպուսի պատերազմի ընդհանուր կարգումը:

Յուլիսի 8-իցն յետոյ, Տաճիկներն էլ չ'էին համար-
ձակվում բերդիցը դուրս դալ, փասն որոյ և զխաւոր
հրամանատարն բազմաթիւ զօրքով առնելով Մարաշ
գիւղը և Լսկի-Մտամբօլ քաղաքը, սկսաւ ծնշել Շում-
լան շղթայակապ (ուղիղ դասաւորեալ) ամրոցներով և
մի և նոյն ժամանակը շարժական զօրագնդեր ու-
ղարկեց դէպի Րուշչուկայի Կողմը, որ էլ հաղորդակ-
ցուինսր չ'լինին Շումլի հետ: Կնեազ Մատաթովը մի
քանի անգամ հրամանատար դառաւ այրպիսի զօրագնդերի
վերայ, բայց թշնամին հէնց նոցա տեսնելիս էր փախ-
չում: Ե՛հա Կնեազի յատուկ խօսքերն այն տեղից. «Միք
այժմ Շումլի մօտ ենք, զրումէ նա, ես ջումայ ժամա-
նակը մանեմ զալիս Երքայական (пареградекии) ճանապար-
հովը և էլի յիս դառնում: Երբ որ Գլխարդիան դայ,
այն ժամանակը մեք որ և իցէ մի վճռողական բան կըս-
կանք և յուսամք, որ Շումլան առնենք: Օգոստոսի 2-
բանակ առ Շումլա,»:

Կնեազ Մատաթովը Օգոստոսի 3-ին հրամանատար
նշանակուեցաւ Պրօվօզումը մի առանձին զօրագնդի վր,
որ մինչև այն՝ Գններալ-Եղիւտանդ ԲէնկենդօրՖի
զօրավարութեան ներքոյ էր, և 5-ին մտաւ արդէն իւր-
եան նշանակեալ պաշտօնի մէջ: «Երկու օր սրանից ա-
ռաջ կկեւ նմ այս տեղ, զրումէ Կնեագր, կառավարել
այս զօրագունդն Արստանդին ԲէնկերզօրՖի փոխարէն:
Ես նրան շատ յուսահատեալ տեսի և շատ շփոթուած,

այնպէս որ նա իրիկունը ուշքի եկաւ և խիստ ուրախացաւ իմ զարուն վերայ. նա հարցրուց Արաստանիցը և ապա հրաժարական ողջոյն տալով բաժանուեց ինձանից ասկով՝ որ նա ամէն մէկ բուլէ սպասումէ իւր մահին: Ես ինչքան կարելի է յոյս էի տալիս նրան՝ միամտացնելով, որ շուտով կառողջանայ, բայց ամէնն 'ի զուր, վասն զի նա շատ ծանր էր և գիշերը վերստին սկսեց նորա ծանր հիւանդութիւնն (пароксизм), որ էլ չկարողանալով զիմանալ ուշաթափ եղև բոլորովին և գիշերը ժամը 11-ին վախճանուեց ու թողեց իւր երեկայքն որբ: Բայց որովհետև Լիւտերական չկար՝ Ոռուսաց քահանաներին կատարելաուի նորա թաղման կարգը, և արձիճի դազաղ շինել տալով յուղարկաւորեցի նորա մարմինը մեծ ճանապարհաւն դէպի Ղօղուջա զիւղաքաղաքն: Արեւի է հայրենակիցքը ցանկանան տանել նրան 'ի Ոռուսաստան: Իմ կարգադրութեանցս համար տեղեկագիր ուղարկեցի Ֆէլդմարշալին, :

Պրօփօղի քաղաքը գտնվումէ հէնց այն տեղ, որով մտնումենք դէպի Բալիանու քարանձաւն, և ինչպէս իւր տեղի գիրքը ցոյց է տալիս, այս լեռնագօտիների աղբիւրներէցը մէկն է: Պրօփօղու գօրադունդն Գլխաւոր Երմիայի գործողութիւններ էր սկսում Բուժաւ և Արնա բերդերին մօտ և բաղկացած էր Ալտերեան ու Պօլշայի հետեակ դնդերիցը, 2-րդ թեթև բօտի 12 թնդանօթներէցը, Բուզն ուլաների 3 էսկադրօններէցը ու Ստուպաչեվի զազախի գնդիցը: Բնդ ամէնն հազիւ թէ 2,000 հօգի լինէին պատերազմող, վասն զի փչացիւ էին շատերը Պրօփօղու ձորի ճնշող օդիցը պատճառեալ հիւանդութիւններէցը: Ուստի երբ որ Անագը հասաւ այն տեղ, նոյն ժամայն բոլոր զօրաց բանակն փոխեց

Մի այլ յարմարաւոր տեղ և հրամայեց այրիլ առաջինն :

Անեազ Մատաթովը սակաւաթիւ զօրքով պահպանելով այսկողմն, որ զօրավարուն կանոններին նայելով մեծ հարկաւորութի ունէր, և իւր մօտ գլխաւոր Շտարի օֆիցերներ չունենալով, ամ հնարք էլ ի գործ էր դնում, որ այս կողմին պաշարողական զրուծիւնն էլ առաւել բարւոքէ : Աւ թէ և նա անգաղար գործառնուեց մէջ էր, այսու ամիւ չ'նայելով սրան, նորա պատերազմական վառ-վառն բնութեան համար շատ ծանր էր թուում լսել պատերազմների թնդիւնները և հաղորդակից չ'լինել նրանց : Սասովոր էր հետապնդել թշնամւոյն արազընթաց դնդերով և առաջինն հանդիպել նրան պատերազմումն, իսկ այժմ պարտաւոր էր նա նստել ամրոցների պահպանողուն ներքոյ և անտարբեր հոգւով սպասել թշնամւոյն :

Նորա կեանքը Պրօփօզումը շատ զժուար էր անցնում տաքուն պատճառաւ, վասն որոյ և ինզրից գնալ զաշար, կամ դոնէ յարձակուիլ Օմար-Արիօն Փաշային վը, որ Պրօփօզիցը 20 վերստ հեռու բանակ էր տուած Աիօպրիկոյումը, բայց այս պատասխանն ստացաւ. “Չերդ պայծառափայլութեան ամսիս 8-իցը զրեալ նամակն ստանալով, զրուսէ Գաներալ-Լիլտանդ Աիսելիքը, պատիւ ունեցայ կարդալ Պ. Ֆէլդմարշալ և Գրաֆ Իվան Իվանովիչ Դիրիչին մօտ, և վճռահատութեան ժամանակը մերժումն ստացայ այն պատճառաւ, որ Չեղ յանձնեալ պօստն շատ հարկաւոր է, վասն որոյ և անկարելի է, որ զուք հեռանաք այն տեղից : Բայց ինչ որ վերաբերումէ Աիօպրիկիօյի Էկսպեդիցիային, այդ դեռ յետոյ պէտք է լինի, որոյ համար և զուք իւր ժամանակին պատշաճաւոր եղանակաւ զեկուցումն կրստանաք : Իսկ Չեղ յանձնեալ զօրագնդումն՝ Գլխաւոր Շտարի օֆիցերներ չունենալոյն համար, ևս հրա-

մայեցի Արմաշի գլխաւոր բնակարանին մօտ գտնուողնե-
րիցը ձեր հրամանաատարուն ներքոյ առնուլ : Արանից յե-
տոյ նա. 12 Օգոստոսի, 1828 ամի. բանակ առ Շումլա :

Այս միջոցումը Սե ծովու նաւատոր միզը պաշարեց
Վարնան ծովու կողմիցը, և այսպէս սկսուեցան պա-
շարման զործողութիւնները, միայն թէ Տաճիկները ան-
դադար յարձակմունքներ առնելով պաշարողներին շատ
արգելք էին դառնում, և թէպէտ միշտ էլ շատ մար-
դիկ կորցնելով յետ էին դառնում յաղթուած, այսու
ամենայնիւ էլի կովումէին կատաղաբար. Կնեազ Մնչ-
շիկովն էլ վիրաւորուեցաւ : Գրաֆ Աօրոնցովը դուրս
գալով Օրեսից, ինքն զօրավար դառաւ այս պաշարող
կորպուսին վերայ և Կնեազ Մատաթովին՝ որ առաջ
իւր զօրավարութեան ներքոյ էր եղել, յայտնեց այս նա-
մակաւն. «Ամենասիրելի՛ Կնեազ, Եստուած ինձ ու-
ղարկեց կրկին տեսնել մեր հին ծանօթ Տաճիկներին :
Թագաւորին այսպէս հաճոյ թուեցաւ, որ ինձ ուղարկէ
այս տեղ, որովհետեւ Կնեազ Մնչշիկովն վիրաւորուել
էր : Ես խիստ ուրախացայ, լսելով՝ որ դուք հրամանա-
տար էք Պրօյօղումն և խնդրումեմ խոնարհաբար, որ
դոնէ մի երկու տողով յայտնէք ինձ, թէ ինչ էք
անում այդ տեղ, և ինչ են անում Տաճիկները Այդո-
սի ճանապարհին վերայ և նոյն խի Բուրղասումն :
Այս տեղ մէք կամաց կամաց մօտենումներ դէպի
Թշնամին : Մեր ձախ թեւումն մէք արգէն սկսել
ներ բերել բրնձ-բատարէա, աջ թեւն էլ ամրացած է բա-
տարէաններով, բայց Վիմանիցը դէն՝ մէք բացի ձիա-
ւոր խումբը (развѣдѣ) ոչինչ չ'ունենէք և այն էլ լե-
հուուտ է : Մնամ յաւիտեան անձնատուր Չեղ
Ս. Աօրօնցով :

Բանակ առ Վարնա, 18 Օգոստոսի 1828 ամի,»

Այս միջոցումը Կնեազ Մատաթովի զրուծիւնը օր ըստ օրէ առաւել դժուարանումէր: Պրօփոզիցը 20 վերստ հեռու Օմար-Ալբիօնի 12 կօրպունն էր բանակ տուած և 25 վերստ հեռու Տաճիկների 2 հազարի զօրագունքըն: Տաճիկաստանի վատառողջ կղիման զարհուրելի ներգործութիւն արաւ Ռուսաց զինուորնէկին վերայ, որք սոփոր չէին այսպիսի յանկարծ փոփոխութեան, այն է՝ ցերեկուայ սաստիկ տաքութիւնիցը դէպի զիշերուայ ցրտութիւնն և Պրօփոզու զօրքը՝ թէպէտ և հէնց սակաւթիւ էին, բայց հիւանդութեան պատճառաւ օր ըստ օրէ էլ առաւել էին պահասում, այնպէս որ՝ մի օրուայ մէջ՝ մի և նոյն ժամանակում, մօտ 50 մարդ էր հիւանդանում: Բայց Կնեագն անդադար հսկողութի էր անում, ցիրեկն ու զիշերը ինքն էր քննում պօստերը և հիւանդութիւններից տկարացեալ զինուորներին ոգևորելոյ համար ու կամենալով ցոյց տալ թըշնամւոյն, որ նորա զօրքը չեն պահասում, նա շատ հետազօտութիւնը (поисекъ) էր անում, յորս Բալկանու շրջակայքը նորա միտքն էին բերում իւր հայրենեաց կողմն՝ փառաւոր Արաստանը. ահա թէ ինչ զրեց նա այն ժամանակը, կրք որ ամենայն կողմից վտանգը սարսափեցնումէր նրան: «Այս իմ զօրքովս գտնվումեմ Պրօփոզու մօտ դրած բանակումն: Ցերեկուայ աթաղին օդը և զիշերուայ խոնաւութիւն ինձ ստիպեցին շինել տալ ինձ համար տախտակներից բալխասնա (վերնատուն) (балхасн), որոյ չորս կողմը զամիշով (եղէդն) ծածկուած է և ունի ապակեայ լուսամտաներ, շինուած եննա և նախասենեակների ն համար դռներ և սանդուղքն (крылцо) շինուած են ամբողջան փոքր տան ձեով հանդերձ հովանցով, իսկ փոքր տունն ծածկուած է նուրբ տախտակներով (голтъ) այնպէս որ՝ անձրևը չկարողանայ բալխասնի մէջ թափուիլ: Միով բանիւ այգպիսի տունը, որ եթէ լինի Ռուսաստանի լաւ տեղերումը և նորա մօտ 20 դեսնատին հողշայնժամարդ իւր

կեանքը կարող է անցկացնել շատ հանգիստ և խաղաղ: Այս բանակիցը ես շատ անգամ իմ գործովս դուքս եմ գալիս հետադատութիւններանել գէպի Ռալֆանու սարերն, որ բոլորովին զմայլեցուցիչ տեղեր են: Այս սարերի ստորատունը շատ զիւղեր կան և բոլորն էլ խաղողի ու զանազան պրագարեր այդիներ ունին, որոց մօտոյն էլ հասումէն բազմաթիւ առիւններ. նոցա աները շինուած են յարտաբուստ շատ մաքուր և զեղեցիկ, շատուաններ (fontaine) կան ինչպէս ճանապարհներին վերայ նոյնպէս էլ զիւղերումը, շինութիւնները տաշած քարերից են, սարերը ծածկուած են մեծ անտառներով և թէպէտ այս զիւղերումը բնակիչ չ'կայ, վասն զի ամէնքն էլ զնացել են հեռու սարերը, բայց ինչպէս որ երևում է, նաքա շատ խտակ են ապրում և լաւ դիտեն՝ թէ հողը ինչպէս պէտք է ՚ի գործ դնեն, որ օգուտ ստանան, բնութիւնն էլ է նրանց շատ օգնում: Շատ բախշաներ կան, սեխ և ձմերուկներ, բայց ոչ սեխն է Սալեանու նման, ոչ խաղողը Պարաբազու նման, մեր այգիների մէջ առաւել մեծ և քաղցր են լինում: Այս շատ եմ գալիս գրասնուլ այս զմայլեցուցիչ տեղերումը և կրկին վերադառնում բանակն՝ իմ խրճիթը: Ահա, իմ բարեկամ, թէ ես ինչպէս եմ անցկացնում կեանքս: Ժամ է վերջացնել, շուտով կ'լուսանայ, պէտք է պարապուիմ լինում պաշտօնի. թըշնամին ինձանից հեռու չէ, երկու բանակ ունի՝ մէկումը կայ 12,000 մարդ և միւսումը 2,000, առաջինն 20 վերստ է հեռու, իսկ երկրորդը 25: Մ'անք բարեաւ,,:

Տաճիկները զգալով, որ Կնեաղ Մատաթովի բռնած պօսան մեծ հարկաւորութիւն ունէ, վճռեցին տիրել նորան: Պրօփոզին առանց իւր մէջ շինած ամրոցներին էլ մեծ օգուտ է առաջադրում յարձակողներին

պատճառն որ ամենայն կողմից շրջապատուած է բարձրութիւններով. մանաւանդ հարաւային կողմի բարձրութիւնը, որ Պրօզոլի բոլոր ամրոցներին վերայ էլ իշխող (բարձր) է կանգնած: Այլ որ Պրօզոլին 1829 թուումն տեսել է կանոնաւոր եզանակաւ ամրացած, նա չի կարող իմանալ, թէ Պրօզոլին 1828 թուումն մեր ինչպէս եմք առել և մի կերպով պահպանել զայն միայն փոքր հողաբլուրներով: Պրօփոզու տիրելոյ համար Տաճիկների նշանակեալ զօրագունդն՝ որ բաղկացած էր 6,000 մարդից, Շումլիցը դուրս գալով, Օգոստոսի 28-ին յարձակուեցաւ Պրօփոզու վերայ: Այս յարձակմունքը միացած էր մի և նոյն օրումն մի սաստիկ յարձակման հետ էլ՝ Շումլի մօտ, մեր արմիայի ձախ թեկն դէմ: «Տաճիկները այնպէս էին կարծում, որու մէջ Անկաղը, թէ՛ Օգոստոսի 28-ին առաւօտեան Դրդ ժամին կ'պաշարեն զիս երեք կողմիցնել, բայց ամենայն կողմից էլ մեծամեծ վնասներ կրելով փախան և շատ մարդիկ էլ կորցրին, իսկ մեր կողմի վնասը շատ քիչ եղև, այնպէս որ ընդ ամէնն 37 մարդ են, թէ սպանուածը և թէ վիրաւորուածը: Թէ և նոքա թուով 6,000 էին՝ որ երեք անդամ առաւել է քան իմ զօրագունդն, բայց այսու ամենայնիւ նոքա յաղթուեցան և շատ զէնք էլ մնաց մեր քաջ զօրականներին: Այս միւս օրը գնացի դէպի Բաղանու սարերը նրանց վերայ յարձակելոյ համար, բայց իջինը չ'դախ: Արքա քաշուել էին հեռու սարերը, ուստի և ես կրկին յետ դառայ Պրօփոզի՝ դէպի իմ բանակը,»:

Պրօզոլու քաջասիրտ պատերազմին համար այսպիսի չափաւոր հաշիւը մի տեղեկութիւն չի տալ ընթեր-

ցողներին նորա հետաքրքիր հանգամանքներին համար: Բայց այն մարդիկը, որ Կնիազ Մատաթովին կրած նեղութեանցը և վտանգներին մասնակից են եղել, իմանումեն՝ ինչպէս և շատ անգամ իւրեանց քաջագործութեանց վերայ խօսելիս պատմումեն, թէ՛ նա որպիսի հմուտք է ծածկել իրան կրած ույշալթած նեղութիւնների մեծ մասն և մինչև անգամ յաղթուած թշնամիների թիւը: Նորա արած գործողութիւնները իւր աչքին փոքր էին երևում, որովհետև նա մի ներքին համոզումն ունէր, որ կարող է նրանցից էլ աւելի մեծամեծ գործողութիւններ կատարիլ: Աւստի և մենք աւելացնենք այս յետադայ հանգամանքներն:

Պրօգրօփի քաղաքն մի ձոր ունի, որոյ երկարութիւնն մօտ 5 վերստ է և համարեն թէ այդ տարածութեանը կիսին չափ ընկած է քաղաքը, ձորի լայնութիւն կ'ընի 300 սաժէն, համարելով ձորը սահմանափակող ընդդիմահայեաց ժայռերի մէկ կատարիցը սկսած մինչև միւսն: Քաղաքը մանկից կամ դուրս գալոյ ժամանակը, ձորը բաժանուած (կարած) է երկու Ֆրօնա ձեռաց շինուած ամրոցներով, այնպէս որ քաղաքը զանվումէր բանակազայրի միջումն: արաւային ժայռերի վերայ դէպի Շումլի կողմն քաղաքիցը մի ճանապարհ է դուրս դալիսայնպէս դժուարակոհ ու բազմաշրջան, որով միայն հետեակները կարող են անցնել: Այդ ճանապարհիցը հենց որ դաշանես դուրս դալիս, այն տեղ 40 մարդի համար մի ամրոց էր շինած, որ համաձայն էր ոչ թէ պօստի հարկաւորուեն հետ, այլ գորազնդի թուլութեան հետ: Այս լեռնոտ ճանապարհի դառ ի վայրի մի՛ այն տեղումն, ուրանօր նա զանազան դժուարակոխ շրջաններ կազմելով մի փոքրիկ սարահարթ է առաջագրում, թաղցրած էր մի բաւալիօն գօրք, իբրև պաշտպան այն փոքր լեռնային

պօռտին: Հիւսիսայինայն ժայռերն էլ՝ որ դէպի Ալարնան էին մտիկ տալիս, անմատչելիէին թշնամեոյն համար, վնճի դաշտի կողմիցը նոքա շրջապատուած էին խորխորատներով, և քաղաքի հետ հաղորդակցութիւն էին անում մի փոքրիկ նեղուցով, որ քարի միջով էր տարած: Այս ժայռերի դադաթը պատկուած է Յունաց վանքի աւերակներովը, յորմէ մնացել են միայն դրսի կողմի երկու պատերը և մեծ կամարը, որոյ երեսը դէպի քաղաքն է դարձցրած և որն շինուած է ուղղահայեաց կտորի գերջին ծայրումը:

Օգոստոսի 27-ին իրիկունը ձիաւորաց խումբը յայտնեցին, որ թշնամին մօտենումէ Սսեադով գիւղի ճանապարհովն և որովհետև այն զիշերը չափազանց մթին էր, վասն որոյ և մանրամասնաբար տեղեկանայն անկարելի էր: Տաճիկներն զիշերն անցկացրին 5 վերստ հեռու Պրօզովիցը և լուսաբացին մօտեցան դէպի մեր բանակաժողոյրն: Թշնամեոյ մէկմասը տասն խումբ կազմած դասաւորուել էին մի թնդանթարձակելոյ հեռաւորութիցը դէն, դէպի Ռալզանը նայող մեր ամրացեալ Ֆրնեալին դէմ. մէկ ձիաւոր էլ Աւրուպացի ձեռով հազուած, մի քանի ձիաւոր Տաճիկ վեր առած բաժանուեց զօրաց շարքիցն և սկսաւ մօտենալ դէպի մեր ամրոցներն և քննողութեամբ նկատել զայնս զիտակաւ: Այս միջոցումը մեր զօրքը զրանատ քցեցին դէպի այս եկողներն և այնպէս յաջողեցաւ, որ բոլոր լրտես Տաճիկները սկրսան խառն 'ի խռռն և մեծաւ շտապաւ փախչել դէպի իւրեանց խմբերն: Բայց Տաճկաց զօրագնդի միւս մասն, բանակ էր տուած Շումլիցը դէպի Պրօփոզի տանող լիւնոտ ճանապարհի հանդիպումն: Տաճիկներն իւրեանց այրուձի զօրքն օւղարկեցին դէպի այն գերեզմանատունը, որ գտնվումէ Պրօզովի քարանձաւներից մէկի մուտքին մօտ:

Մեր կողմէր երկու բառալիօն հանգերձ 12 Թնդա-
նօթներով բռնած ունէին երկու ամրացեալ փրօնան էլ,
մէկ բառալիօնը պահպանումէր լեռնոտ ճանապարհները,
իսկ չորրորդը պատրաստապահ գանձումէր քաղաքուօր,
պատերազմի ենթարկուող երկք տեղերիցն էլ հաւասար
հեռաւորութեամբ: Ուլանները բռնած ունէին այն միակ
սարահարթն, որ մէկ քանի հարիւր քառակուսի սա-
ժէն ունէր և բանակափայրի միջումն էր, բայց նոցա
փլանկերները և դազանները՝ որովհետև հետեակ չ'կար,
պաշտպանումէին գերեզմանատան մուտքը, կողմնական
քարանձաւի մէջ:

Օրոտոտի 28-ին առաւօտեան 7 ժամին, Տաճիկները
երկք կողմիցն էլ ընդհանուր յարձակմունք սկսեցին:
Նոցա նետերը մեծաւ բազմութեամբ նստան ժայռերի
գաղաթներին վերայ և գնդակներն էլ առանց փնաս
հասուցանելոյ ցրուեցան նոյն իսկ Պրօզոփու մէջտեղը,
այնպէս որ մինչև անգամ մեր հիւանդանոցուօթ
էլ անփտանդ տեղ չ'կար: Անեալ Մատաթովը նստեց սար-
հարթումը մէկ կարպիտի (ковёрт) վերայ, ուլաններին մօտ.
իսկ մէկ քանի քայլ հեռու կանգնած էր նորա թամ-
բած պատերազմական ձին՝ Խանդան: Օխաձիղն ծխելով
(չուբուխ քաշելով) նա հանդարտութեամբ նկատու-
մէր, Թէ ինչպէս է սկսվում նոցա յարձակմունքն: Աէս
ժամից յետոյ Տաճիկներն իմանալով մեր բանակափայրի
թոյլ տեղը, այն է Շոււլի ճանապարհի դառ ՚ի վայրը,
իւրեանց մեծ զօրուիր գէպի այն տեղ սկսան դարձցնել:
Արբ որ յայտնի երեւց, որ այն կողմումն հրացանու-
թիւնն զօրեղանում է և յարձակողների աղաղակն շատ է
բարձրանում, այն ժամանակը Անեալ Մատաթովն ինքն
անձամբ անձին գնաց այն տեղ տեսնել պատերազմի ըն-
թացքը:

Թշնամեոյ բազմամբոս խումբերը շրջապատեցին մեր ամրացեալ պօսան, յորում կային 40 մարդ և մի օֆիցեր, և Թափուելով այն տեղ ու այն բատալիօնին մէջ՝ որ զրուած էր այն տեղ օդնահանութեան համար, երկու մասն էլ բողբոջին բաժանեցին միմեանցից: Այս տեղ Անկազ Մատթովը հարկաւոր համարելով հարդակցութիւն անել, որով և փրկել այն պօսան, հրամայեց պատրաստապահ զօրքին յառաջ խաղալ, բայց չ'կամենալով յանկարծ 'ի գործ դնել վերջին հնարքները, սկզբումը միայն հետամուտներին (ОХОТНИКЪ) նշանակեց դալդէպի մեր ամրոցը: Բայց մի քառորդ ժամից յետոյ հետամուտներէցը երկուսը վիրաւորեալ համբաւ բերին միւսերի կորստեան համար: Այս միջոցումը այն փոքր լեռնային ամրոցի հրացանուիը դազարեց, բայց Տաճիկների կատաղի ազդակները և նոցա խմբերի շարժողուիը ցոյց էին տալիս, որ մեր զօրքը դեռ զիմա'լարուք մնումեն, և յիրաւի զօրքի անջատեալ մասն իւրեանց ամէն պատրոնները Թափած ունենալով, մի քանի ժամ սլաքներով կռուեցան դաշնակաւոր Տաճիկներին հետ, որք այդ յանդուզն ընդդիմու իիցը զարմացած, մէկ քանի ըոպէրա դարեցան յարձակմունք անել, այն մտքովը՝ որ 'ի միասին հաւաքուին, բայց պօստի կառավարիչ օֆիցերն կամենալով օգուտ քաղել այս ահատ ժամանակուսն իւր ստորին օֆիցերներէից մէկին երկու հասարակ զինուոր տալով ուղարկեց, որ դնան մինչև այն ժայռերի ծայրն՝ որ հարիւր քայլ հեռու էին և աշխատեն մտնել Արօվոդու մէջն ու գորագնդին իմացնեն նոցա զրութիւնը: Աւարտուած մարդիկը բարեկամ յաջողութեամբ հասան մինչև ժայռերի ծայրը՝ համաւրեան Թէ Թշնամեոյն դիպչելով, բայց այն տեղ նոցա պատահեցան Տաճիկաց' որ նոյն իսկ Արօվոդու տակին նստած լինելով, զնդակահար անելով սպանեցին ստորին

(ԿՈՏՈՐՆ) օփիցերին մէկ զինուորի հետ: Արքորդ զինուորը վերաւորեալ կանգնած էր անդունդի ծայրումը և երբ որ մէկ քանի Տաճիկներ վազեցին դէպ 'ի նա մերկ (բայ) դաշոյններով: (АТАГАНЪ), նա չկամենալով թշնամոյ ձեռքն ընկնիլ, զինքն 'ի վայր ձգեց ժայռիցը, որոյ մարմինն էլ միւս օրը դտան:

Այս միջոցումը Անեազ Մատաթովը տեսնելով, որ արդէն հասելէ վճռողական ըոպէն, իւր բոլոր պատրաստապահ զօրքն էլ յառաջ տանելով՝ նորից պատերազմ բացաւ, յորում մեր ամբացեալ պօստն 5 ժամ մենակ դէմ կենալով Տաճիկաց զօրունն, ազատուեցաւ: Ահօրից մէկ ժամ անցկացած Տաճիկների մէջ բարձրացաւ վառեալ յարդի ծուխ, և այս նշանովը նոքա ամէն տեղ էլ յանկարծ յիտ էին դառնում, իրաւ՝ նորա համար, որ զիտէին՝ թէ էլ չեն կարող առնուլ Պրօվոզին:

Անեազ Մատաթովը թէպէտ և տեսաւ թշնամոյ այսպիսի անկարգութեամբ ցրուիլն, բայց նոյն ժամայն չկարողացաւ օգուտ քաղել այս միջոցումն և հետպնդել նրան, վասն զի մեր զօրագունդն էլ էր շատ թուլացել և եթէ նորա մի մասն մնացած լինէր ամբողջալ բանակավայրի մէջ, այն ժամանակը էլ ոչինչ չէր լինիլ, որ նրանով դաշտի մէջ երևայինք:

Անեազ Մատաթովը, Վեներալ-Մայիօր Ղեկնիկականութենին՝ որ սակաւաթիւ զօրքով զանախումէր Ղօլլուջումը, յայտնեց անյապաղ, որ գայ շուտով միանալ իւր հետ խորտակեալ թշնամոյն հետապնդելոյ համար: Ամսի 28-ին զիշերը Վեներալ Ղեկնիկականութենի զօրագունդը հասան այն տեղ և 29-ին արևն ծագելիս, Անեազ Մատաթովը զուրս եկաւ դէպի Ռալլանու սարերը որոնել թշնամոյն, բայց Տաճիկները փախել էին արդէն:

Այս պատերազմական դործիցը յետոյ Գլխաճ Ս. Թանցովը այսպէս է գրում Անեալին. «Ուրն, ամենասիրելի Անեալ, ես իմանումէի արդէն, որ Գաղսաանի Հերոսը Ռալիանումն էլ կ'լինի Հերոս: Չեր արած յաղթուիք առաւել նրանով է մեզ ախորժիկի և օգտակար, որ այդ կատարելապէս օգնումէ այն էկսպեդիցիային՝ որ՝ Եորին ԱՆՏՍԵՆՄԱՆՍ ԵՄԵՕՒՌՆԱՆՍՆԻՆՔՆ վճուեց իմանի միւս կողմումն, Ա արնան բոլորովն պաշարելոյ համար: Գննեալ Գօլօվինն առաւօտը շատ շուտ օգնումէ այն տեղ իւր հետ վեր առած մէկ բրիկադա Գլխարդիայի գօրք և մէկ բրիկադա դաշտումը պատերազմող գօրք (սօլօսօն): Բայց Մայիօր Բերհօլցը, կարելի է ասել Չեր հին ընկեր Ֆրանզը, չորս րօտ գօրքով բանակած լինելով երբևէն եղեալ Եկինփեվումն, ինչքան կարելի է շուտ շուտ գրապրօւթի կանէ Չեզ վերայ: Գօլօվինն էլ նայնպէս ըստ իւրում կարի Չեզ հետ հաղտորակցութիւն կունենայ: Ինչքան որ մէք շատ բաներ լսեմք Չեզ համար, այնքան առաւել լաւ է: Չեր օֆիցերին ես նաւակաւ ուղարկեցի Այսեր մօտ հանդերձ նոյն իսկ Չեր ուղարկած տեղեկագրովն, որովհետեւ գիտեմ ես թէ՛՝ Ա որպիսի անհամբերութեամբ սպասումէ համբաւ ունենալ Չեզանից, և թէ՛ Ա որքան պէտք է սուրախանայ Չեր արած յառաջագիմաւթեան վերայ:

Մնեք բարեաւ, սիրելի Անեալ, հաւատացէ՛ք, որ ես եմ ՚ի յաւիտեան անձնատուր Չեզ Մ. Ա օրօնցով: Բանակ առ Ա արնա 29-ն Օգոստոսի 1828 ամի, ,:

Բովանդակումենք այս տեղ Անեալ Մատաթովի երեք նամակը, յորոց ընթերցողը կարող է նշմարել թէ՛ նա որպիսի դործողութիւններ է արել Միպտեմբեր ամսումն:

“14-ն Սեպտեմբերի, բանակ ՚ի քաղաքն Պրօփոզու,»: Եւ իմ զօրազնդովն մեր ամէն զօրաց առաջին կանգնած եմ Բալկանու սարերին մօտ և շատ անգամ հետադօտուիներ եմ անում սարերի միջովը: Թշնամին ինձանից հեռու չէ և քիչ չինք պատահում միմեանց: Պիշերը նոքա վեր են կենում պաշարել ինձ, բայց չեն կարողանում. յուսամօզնականու թեամբն Աստուծոյ միշտ յաղթող զանուիլ նոցա վերայ: Եւ զիշերներ ես չեմ քնում և շորերս հազած ման եմ գալիս իմ բանակի մէջ: Ահա թէ մենք որպիսի կեանք եմք անցկացնում, և իրիկունները նուագերգուքը խաղումեն ինձ մօտ և իւրաքանչիւր զնդի մէջ երգիչները երգում, թշնամուոյն ենք սպասում, ահա մեր զինուորական կեանքը,»:

“15-ն Սեպտեմբերի, Պրօփոզի,»: Եւ կարծումեմ, որ Արնաննուաձնից յետոյ, կարելի է թագաւորը հրամայէ մեր զօրքին զնալ ձմերոցները և սպասել մինչև գարունքը: Եւ պէտք է խնդրեմ գալ Ս. Պետերբուրգ՝ մնալ այն տեղ քիչ ժամանակ և յետոյ զնալ Արաստան, զոնէ մի ամիս ժամանակի, որ տեսնեմ մեր կայքը, թէ ի՞նչ է մնացիլ Այժմ պատմեմ քեզ, որ փառք Այ ես քաջաւորջ եմ և իմ զօրազնդովս հանդերձ զանկումեմ Պրօփոզումը, շատ անգամ զնումեմ մանգալ (տանել) Բալկանու սարերն և յետ դառնում վերստին իմ բանակս, շատ ժամանակ չէ՛ որ ամբացրել եմ ես իմ բանակավայրս: Եւ պարտաւոր էի կոտորել մեծ պողատու ծառեր, թէպէտ և այս իմ կամքին ընդդէմ է.— վեզի չ'պէտք է ես այգիների ծառերը կոտորեմ և վնաս տամ աղքատներին,— բայց այսու ամիւ պարտաւոր էի կատարել այդ նորա համար, որ իմ թնդանօթածիղ զօրքը կարողանան պատերազմ տալ, երբ որ Տաճիկ-

ները պաշարին ինձ: Աթէ զու լինէիր այս անդ և տեսնէիր, թէ՛ ինչպէս էին կոտորում ծառերը, ճշմարիտ, որ լայց վիհնէիր, վասն զի շատ զեղեցիկ ծառեր էին,,:

“21-ն Սեպտեմբերի, բանակ առ Պրովորդի,,: ‘Նիկոլոյ’ Գիմիարիեվիչը Գուրնովն ինձանից 25 վերստ հեռու է գանվում, զէպի Այրնան տանող ծանապարհին վերայ՝ Լիմանու անցքումը Ըբքայորդի (որսուս) Նվիկնից Արտեմբերկսկուն հետ: ‘Նա մինչև հիմիկ էլ ինձ վերայ Գլխաւոր է: Ես այժմ ամենայն օր յայտարարութիւնք եմ գրում Գննեալ Ինչնկնդօրֆին, որ նա էլ ծանուցանէ ՏԵԼՈ՛Ս ԿԼՅՍԵՐ և Գլխաւոր հրամանատարին ու Ըբքայորդոյն՝ (Նվիկնից Արտեմբերկսկուն), որովհետև իմ գօրագունդն ամենայն զօրքից յառաջ է գանվում: Եանչներ ինձ գրումէ, որ Գրաֆ Գիրիչը և Գրաֆ Աօրոնցովը շատ բաւական են իմ կարդադրուիներիցս և իւրեանց բոլորովին ապահով են համարում իմ կողմիցս,,:

Արշապէս Սեպտեմբերի 29-ին Այրնա բերդը նուաճուեցաւ: ‘Ետագումեմ յայանկ Չիրդ Պայծառափայլունն, գրումէ Գրաֆ Գիրիչը, որ Օմար-Արիօն Փաշայի Տաճկական կօրսուսը՝ ոյն եկել էր այն մտքովը, որ օգնութիւն անէ Այրնա բերդին, լսելով՝ որ էրէկ մեք առել եմք բերդն, այժմ զիշերը ծածուկ փախել է շտապաւ զէպի Ղամշիղը: ‘Նորան հետապնդելոյ և Ղամշիղիցը հալածելոյ համար արգէն զօրք եւ ուղարկուել, բայց չկարծեմ թէ նոքա նրան հասնեն: Դեռ ճշմարիտն յայանի չէ, թէ թշնամին որ ծանապարհաւ է դնում, բայց շատ հաւանական է, որ նա կհնայ կամ զէպի Եուման, կամ զէպի Ըյոզսը: Այսն որոյ և Չիրդ Պայծառափայլութիւնը պէտք է աշխատէ էլ աւելի զգուշուի բանացնել և ամ հնարք

ի դործ դնել, որ եթէ Տաճիկները սկսն յարձակուիչք անել Չեր բռնած կողմին դէմ, զուք միշտ յետ զարձ-
ցնէք նրանց: Ինչ համբաւ որ ստանաք թշնամոյն
համար, խնդրեմ ծանուցանէք ինձ անյապաղ:— Պենն-
րալ- Եղիւտանդ Ղրաֆ Ղիբիչ: Կաւակն Փարիզ՝
որ ՚ի նաւակայանն Ալարնա. 30 Սեպտեմբերի, 1828
ամի,»:

Եյս նամակներէցն երևումէ որ՝ Սեպտեմբեր ամսումը
Պրովոզին՝ հանգերձ Եւրպայորդի Եւկենից Ա իրաեմբերկ-
սկուն կորպուսին հետ և Պեննրալ Բիսարովի զօրաց
հետ ՚ի միասին, պատասպարան եղին պաշարող Աօրպո-
սին Ալարնային մօտ՝ ընդդէմ Օմէր-Ալիօնին, որոյ նպա-
տակն էր ստիպել՝ բառնալ այդ պաշարումը: Անհաջ
Մատթովը՝ ինչպէս տեսումենք, չնայելով իւր զօրա-
քնդի քիչու թիւանը, կարողացաւ պահել Պրովոզին:
Բայց ափսոս, որ միւս լրիւ Պեննրալների զոծողու-
թիւններն սյնքան բարեյաջող չ'եղին: Միայն թէ Ալար-
նան անձնատուր եղև և Օմար-Ալիօնի օգնական կօր-
պուսը հռացաւ մեր զործողութեանց շրջանիցը:

Ճականբեր ամսի առաջիններումը Ալարնի Բերդապահ
զօրքը (гарнизонъ) անցկացան Պրովոզու միջովը, պապ-
ձառն որ բերդի անձնատուր լինելոյ ժամանակը՝ նրանց
ազատութիւն տուած էր յետ զառնել Բարկանու միւս
կողմը: Սկսուեց արդէն ցուրտ անձրևային եղանակ,
Տաճիկները այս երկարատև պաշարման ժամանակը, իւր-
եանց կեանքի կարիքների մէջ մեծ պակասութիւն ու-
նենալով, և բաց յայտմանէ զուրս զալով պատառո-
տած շորերի մէջ, չէին կարողանում տանել այս վատ
եղանակն և հէնց առաջին ճանապարհորդութիւնը
արդէն, մեր էին թափվում և մեռնում խումբ
խումբ:

Այն ժամանակը Կնեազ Մատաթովը ցոյց տուաւ, որ ինքն ինչքան քաջ է, այնքան էլ մարդասէր է. նա ինչքան կարող էր, նա՛մ կերպիւր օգնեց դժբաղդ Տաճիկներին. Կնեազը մի մասն զօրք ուղարկեց հաւաքել այն հիւանդներին, որ առանց խնամատարուէն խուռն բազմութիւն վերէին թափուած անապատումը և զիշերը պահապաններ դրաւ բանակիցը դուրս, այն է՝ դէպի Ալարնա ուղղող ճանապարհումը, որոց մօտ ամբողջ զիշերը կրակ էր այրվում և վաստակեալներին ու նուազներին համար կերակուր պատրաստվում: Պրօվոզուր զօրագնդի զինուորները կամենալով նմանուիլ իւրեանց զօրավարին, Տաճիկներին մէկ մէկ վեր առնելով տարան իւրեանց մօտ և Ռուսաց ձեռնի նրանց հետ ՚ի միասին սկսան աղուհաց ուտել: Կարելի է հէնց այս բոլէին, յորում հանդուցեալ Կնեազին բարի գործերը թղթի վերայ զրվումեն, Բալկանու միւս կողմուսն նորա յիշատակը օրհնութեամբ հանդերձ մեծարումեն նորա ձեռամբն փրկեալ Տաճիկներն:

Չմեռն մտաւ, սխաւ սաստիկ ցուրտը, բուք, ձիւնախառն հողմ և բաց յայսմանէ շատ էլ ձիւն եկաւ: Գլխաւոր հրամանատարը զօրքին հրամայեց անցնել Դուռնայի ձախ կողմն և գնալ բնակիլ ձմերոցներումը, իսկ Կնեազ Մատաթովին պատուէր տուած էր իւր զխաւոր բնակութիւնովն դիմել դէպի Աասսի քաղաքը, ուրանօր և մտաւ նա Նոյեմբերի 10-ին:

Գնեներալ Դիբիչը յայտնեց Թաղաւորի կամքը, որ Կնեազը Գլխաւոր է նշանակուած Գուսարի 3-րդ Դիվիզիային վերայ, որ դասաւորուած էր 2-ուսման քաղաքումը ձմերոցներում՝ 80 վերստ հեռի Աասսի քաղաքիցը:

Այս տեղ Կնեազ Մատաթովը պարագովումէր իւր Դի-

վիզիտյն բարեկարգելով և նորա թիւը լրացուցանելով, մասն զի շատ էր խանգարուել 1828 թուի պատերազմագնացութեան ժամանակը: Չնայելով, որմեծ դժուարութիւն կար զօրաց պահասեալ ձիաների տեղը ուրիշ ձիաներով լցուցանելոյ համար և համարեան թէ բոլորովին անկարելի էր հասուցանել այն կողմումն՝ զինամառուէ համար եղեալ կարիքննա՛, սակայն՝ Ղիվիզիայի նոր Պալատորն կամենալով լիակատար բաւականութիւն տալ Պալատոր-հրամանատարին, մեծ եռանդեամբ և իւր խոհեմ՝ կարգադրութեամբը 1829 թուականին՝ գարնան սկզբումը, Ղիվիզիայի դրութիւնը բոլորովին բարւոքեց, և Ապրիլի 5-ին նորա հետ ՚ի միասին պատերազմաչու սկսաւ: Իսկ Ապրիլի 26-ին՝ յորում՝ Ղիվիզիան Ղուենայն պէտք էր անցնէր Սատունովի մօտոյն, մաղթանքիցը յետոյ Կնեազը մօտեցաւ գնդերին մօտ և ողջոյն տալով յայտնեց նրանց մի համառօտ ճառիւ, որ նոքա պարտաւոր են ծառայել թագաւորին հաւատարմութեամբ, ջերմեռանդութեամբ և քաջութեամբ: Եւ յետոյ Ղուսարները ուրա՛ աղաղակելով և երգելով անցին Ղուենայի միւս կողմն գնալ Բաբադազի և Բազարջիղու վերայ: Եւ Մայիսի 16-ին Ղիվիզիան մտաւ Ղաուրկու զիւղը, ուրանօր Կնեազ Սատաթովը Ղեներալ-էյիտենանտ Պարօն-Արէյցին փոխարէն զօրավար դառաւ այն զօրքին վերայ, որ բազկացած էին Ղուսարի 3-րդ Ղիվիզիայիցը՝ հանդերձ իրան ձիաւոր թնդանօթաձիգներովը, մէկ բրիկագ հեռեակից՝ հանդերձ հետիոտս թնդանօթաձիգներովը և երկու զագախի գնդերից: Այս զօրագունը նշանակուած էր նորա համար, որ օգնական լինէ պաշարել Սիդիսարիայի բերդը Շումլի կողմիցը և այդ բերդը շրջափակող Արմիային ու Տօտ ու Րիդիկեր Ղեներալների կօրպուսներին հետ յարակցութիւն ունենայ:

Անհաղ Սատաթովը անդադար լրտեսձիաւորներ էր ուղարկում ամ ճանապարհով, իսկ ինքը Մայիսի 15-ին իւր բոլոր զօրազնդան Ղաուրկիցը դուրս եկաւ և գնաց հետագօտութիւններ անել Սիդիստրիայի ճանապարհէցը սկսած մինչև Շումլան: Իսկ բոլոր ծանրոցքը և աւելորդ մարդիկը թողցին բանակին մէջ՝ ընդ հովանաւորութեամբ մի բառալիօն հետևակ զօրքի հանդերձ 4 թնդանօթներով, այն մտքով՝ որ էլն պէտք է մերադառնան իւրեանց բանակապարս: բայց Շումլի ճանապարհովը գնալոյ ժամանակը՝ դեռ մինչև Ամբկիւար գիւղը չ'հասած՝ Անհաղ Սատաթովը ամսի 18-ին յայտարարութիւն ստացաւ Ղաներալ Րօտիցր, որ Ղլխաւոր Աէդիրը քառասուն հազար զօրքով Ղօզլուջի մօտ ինկրպ՝ ուղումէ շրջապատել իւրեան, ուստի և ինքն՝ Ղաներալ Րօտը Պինգրումէ Անհաղին շտապաւ յօգնութիւն հասնել իւրեան:

Անհաղը նոյն ժամայն թողլով իւր առաջուայ ճանապարհի ուղղութիւնը՝ յետ դառաւ դէպի Ղօզլուջին, կրկնապատկելով իւր զօրաց ընթացքի արագութիւնը: «Դէհ, փառք աստուծոյ, ասումէր նա Ղուսարներին, մէք վերջապէս էլի կ'տեսնենք տաճիկներին: Ասայեղէք եղրարք, դուք նրանց ամէնին չ'սպանէք, յիշեցէք որ ամէն մէկ զերթի համար մի ոսկի (вербощец) են տալիս, (*) պէտք կուգայ. իսկ նոցա ձիաները պարաքի փրի սրէն կ'տանք մարկիտանաներին (հալարալաճառ գինուօրաց)»:

Ղաներալ Րօտիցը նամակ բերող օֆիցերին զայուցը երեք ժամ յետոյ, մի ձիաւոր զաղախ եկաւ որ ուղարկուած էր

(*) Տաճիկաստանի վերջին պատերազմումը Ասյսրն հրամայել էր ամէն մէկ հետևակ զերթիարեալ Տաճիկի համար մի ոսկի տալ, իսկ ձիաւորին համար՝ երկուսը:

այն մասին, թէ պէտք է տանել զօրքը ուղիղ ձա-
նապարհաւն գէպի նորա համար նշանակեալ բա-
նակափայրն: «**Հապճ**, ի՞նչլաւ զործ ունիք այն
տեղ: — **Ունչ**, **Չիրդ Պայծառափայլութիւն**. **Տա-**
ճիկները սաստիկ կռիւ են անում: — **Ուրեմն զուրք կռիւ**
է՞ք արել: — **Այո**, մեր վճռահատութիւն այն տեղ այն-
պէս էր, որ **Աստուած** աղատէ: — **Ի՛նչ**, ի՞նչ է ձեզ
պատահել, շարունակեց **Անկազը** ժպտելով: — **Տաճիկ-**
ները մեզ բոլորովին ջարդել են, Չիրդ Պայծառափայ-
լութիւնն: — **Ինչպէ՞ս**, թէ՛ **Չարդի** են. **Անկազն** սխաւ
ծիծաղիլ, երևի ձեզանից շատ մարդ է նպանուած: —
Ոչ, քիչ է, **Չիրդ Պայծառափայլութիւն**. **Աստուած**
գթացաւ, մէկ զազախի բոլորովին սպանել են, միւսին
փրաւորել, և զազախներն ստորին աստիճանաւորի
(чрядникъ) կռտած ձին (меринъ) սպանել. **Ո՛չ**
ինչ երևելի ձի էր, ողորմելի աէրը բաց էր լի-
նում: — **Բայց** մեր հեռեակի զօրքը. ես կարծեմ, որ
նորա էլ նրանց կարգին ենթարկուած լինին: — **Այո**,
մեր հեռեակը առաջ նոցա պէս փնաս կրեց, բայց յե-
տոյ սխաւ ծակոտել թշնամիներին սլաքներով և ծե-
ծել հրացանների ոտովր: **Եւ** հեռանայն էլ զժուար
էր, **Չիրդ Պայծառափայլութիւն**: **Տաճիկն** այդպէս
է, խոզից խոզ է, ուղումէ հէնց ՚ի վեր ելանել»:

Մի և նոյն օրը զօրքը **Յճ** փերստ ձանապարհ զնա-
լով, թէ և անակնուենլի էր՝ բայց հասաւ **Գե-**
ներալ Րօտին մօտ, որ շատ ուրախացաւ և միան-
գամայն մնաց զարմացած այդպիսի շուտ գալուն վերայ.
Սէպիլն էլ մի և նոյն օրը փախաւ: **Անկազ Սատա-**
թովը իւր **Դիվիզիայովն** անդադար մէկ տեղից միւս
տեղն անցնելով, համարեմ մի օր էլ հանգստութիւն
չ'ունէր: **Ինչպէս** վերևումն ասացինք, կարաւանները և
բանակը մնացել էին **Ղաուրիումը** և այս միջոցումն էլ՝

կարծես թէ հէնց զիտուութեամբ, յորդահոս անձրևներ
էին գալիս: Մայիսի 25-ին Վաներալ Բօտը՝ Օրանու
Արքայորդոյ Վուսարի զնդովը զնաց հաղորդակցու
թիւն անել պաշարեալ Պրօվոզուն հետ և մի և նոյն
ժամանակը կամենալով թշնամւոյն հալածել, Կնեազ
Մատաթովին հրաման տուաւ, որ երկու զունդ
Վուսար և մէկ զունդ զազախ առնելով իւր հետ՝ յար
ձակուի թշնամւոյ հեծկագօրաց վերայ, որք Մեւչինոյ
ձորումն դասաւորուած էին: Կնեազը յարձակուեց Տա
ճիկներին վերայ Բօմբօ զիւղին հանդէպ, և հալածեց
նրանց զէպի սարերը: Մայիսի 28-ին Բօտի և Բիդի
կերի կօրպուսները պարտաւոր էին յառաջ խազալ դէ
պի Թայուշան-Ղօզլուջին՝ որ միանան Վախաւոր Ար
միային հետ: Բայց Կնեազ Մատաթովին յանձնուած
էր, որ երեք զունդ Վուսարներով (*) և զազախներովը
ծածկել զօրքի կողմնական շարժողութիւնն Սէզրի
Արմիայիցը: Մա յարձակուեց Մեվչինու զօրքին վե
րայ, որ նոր էին եկել այն տեղ և կրկին հալածելով
նրանց զէպի սարերը մնաց Մեվչինու ձորումը,
այնպէս՝ որպէս թէ իւր բանակն այն տեղ է դրել, և
զօրքին հրամայեց կրակ անել: Մատաթովը այն տեղ մի
մասն զազախ թողեց, որ թոյլ չտան կրակին հանդէլ և
իրանք էլ մի շղթայ (սիւս) կազմեն, իսկ ինքն կէս զիշերին
այդ բանակեալիցը հանդարտ իջանելով, վաղը Վու
սարներին հետ հասաւ Թայուշան-Ղօզլուջի զիւղը: Այս
տեղ մնաց նա իւր Վիվիզիայի միւսնոյն զնդերովը և մի
քրիկաղա հեռեակներովը, որ Արմիայի թիկունքը պաշտ
պանէ, վն զի Վախաւոր Սէզրիւր իւր շարժողութիւնը զէպի

(*) Վրաժ Սիտհենչուէնի Վուսար զունդը մնացել էր Պրօ
վոզումը Վաներալ Կուզրիեանովի մօտ:

աջ կողմն սկսելով՝ կարող էր յարձակուել Ռուսաց արմիային վերայ քամակիցը, Տաճկական արմիայի բնակավայրը ունենալով Պրովորու շրջակայքումը:

Ընդ 30-ին Անկազը գնաց զէպի Ղուլիչու զիւզը, որ միանայ մեր բոլոր արմիային հետ: Թանգանթիների անընդհատ շառուղումը և անդադար հրացանուէր ցոյց էին տալիս, որ պատերազմը արդէն սկսուել է: Վրխաւոր հրամանատարը պատերազմ՝ սկսաւ սաստիկ լրտեսներով, որ թշնամւոյ զրութիւնը իմանայ: Տաճիկները փախչելով մեր զօրքը տարան մօտեցրին զէպի մի թագուղեակ բատարէա, որ սաստիկ հրացանութիւն սկսաւ մեր կալօնաններին զէմ, և մի և նոյն բոլէին թշնամւոյ այրուէին գաղուած տեղերիցը դուրս թափուելով, մեծագորութեամբ մեր բատալիօնների վերայ յարձակուեցան: Լեռակները սկսան փախչիլ և Տաճիկները վայրենի աղաղակներով հետապնդուեցին նրանց: Չիաւոր բատարէայի 19-րդ բօաը և 2-րդ զիվիզիայի Պուսարների մէկ բրիկադն յօգնուի հասան փախչողներին և հաւասարեցրին պատերազմը: Թշնամին դադարեցրուց յարձակմունքը և իւր բանակը զրաւ առաջուայ տեղը Ղուլիչու նեղուցի առաջին:

Այս օրիցը հինգ ժամ անցկացած, մեր կողմիցը ընդհանուր յարձակմունք սկսուեց: բազմամբօս կալօնանները զիմեցին սաստիարար զէպի թշնամին ձիաւոր բատարէայի ընդ համարաւ № 19-րդ բօան՝ իւրեան օդնական ունենալով Ըրք-ի-Պուքս (Эркъ Герцога) Փերզիկանդի Պուսար գունդն, կալօնաններին զըւիս դառած յառաջ էր խաղում: Տաճիկները՝ թողլով նրանց մօտենալ մինչև մի թեղանթթարձակելոյ հռաւորուի, նրանց առաջը դուրս եկան զընդակներ և զրանաաներարձակելով: 19-րդ բօան՝ Վաներալ-Մայիօր Ըրնօլդի զօրավարութեան ներքոյ

ինկելով, քնուձ մահառիժ հրոյ տակ, անջատվումէա-
ռաջաւորներիցը, և կրորդ անգամի հացանութիւնիցը
գրանատն ընկնումէ թշնամոյ փառօրի արկը, որ օրի
մէջ բարձրանալով իւր կրակը հաղորդեց և միւս ար-
կիներին՝ որ Տաճկաց խուճբերի միջումը սերտ դասաւոր-
ուած էին: Մեր թնդանօթաձիգ զօրքն կրինապատիեցին
իւրնանց կրակը, հետեակները արագութեամբ յառաջ
մօտեցան և թշնամին սկսաւ փակելի յաղթողներին հա-
մար մեծ աւար թողլով. այն է՝ իւրնանց բոլոր թնդա-
նօթներն (арталерія), կարաւանը, բանակը և բազմա-
թիւ զէնքեր: Այս պատկերացմի ժամանակը Կնիսզ
Մատաթոֆն իւր զնդերովը գտնվումէր 2-րդ ուղղաձիգ
դասաւորեալ զօրաց մէջ:

Ամի 31-ին, կամենալով ինչքան կարելի է, արդելի
թշնամոյ արմիայի մնացորդին, որ Հմանն Եռմյան,
Գնեկըալ Բօտի կօրպուսը՝ յառաջ խաղաց զէպի Մա-
րաշ զիւղը մէկ քանի կալճնաներով, յորոց աջ թևինն՝
Եռմյայի մերձակայն բաղկացած էր Գուսարու 3-րդ
զնվիկիայի 3 զնդերիցը՝ և ձիաւոր թնդանօթաձիգ
№ 6-րդ բօտի 4 թնդանօթներիցը:

Տաճիկներն ուղկելով արդիւք դառանալ այս շարժողուէն,
մինչև 3,000 այրուձի ուղարկեցին, որ Գուսարների աջ
թևին զէմ առ զէմ բարձրութիւններին վերայ շա-
րադատուելով պահպանումէին երկու ամրոց և հե-
տեակի երկու բանակը, յորոց մէկը ձորի մէջ էր, իսկ
միւսն ձախ կողմունի՝ էլի բարձրութեանց վերայ: Կնիսզ
Մատաթոֆն առաջին ուղղաձիգ զօրաց մէջ Աղէքսանդ-
րեան և Օրանու զնդերը ու ձիաւոր թնդանօթաձիգ
զօրաց 6-րդ բօտի 4 թնդանօթները անջրպետուէ (аутер-
пост.) մէջ պահելով և Ախտիրու գունդը պատրաստապահ
շինելով, սկսաւ իւր յարձակումքն անել: Տաճկաց հեծելա-

գօրքն հէնց մի վայրկենի մէջ խորտակուելով, սկսան յետ դառնալ. իսկ զուսարների առաջին ուղղաձիգ գօրքն սաստիկ հետապնդելով նրանց, անցան ամրոցների միջոցն և փախստականներին հետ 'ի միասին թափուեցան մերձակայ հեռեակի բանակը, յորում Տաճիկները 'ի զուր ապաստանարան էին որոնում: Այս յարձակմունքը այնքան յանդուգն էր և զօրավարի օրինակն այնքան զրաւելչ, զօրավարի՝ որին հէնց բնութիւնն ինքն էր զարդարել հեծկաղօրքի պատուական Գնեհրալի Թաճիկներովը, որ Տաճիկաց հեռեակներն յանկարծ բռնուած լինելով, մնացին իրիստ զարմացած և ել չկարողանալով կարգի դալ, համարեան առանց ընդդիմունէ վեր էին թափվում բանակի փոսերին մէջ և մրանների մէջ: Բայց զօրաց այս սաստիկ յարձակմունքն զիս չէր հանդարտուել. Կնեհը Մատթթոնն շուտով աջ կողմն անցնելով կարողացաւ անջատել Շուվիցը և այն հեռեակ կաթննան, որ երկրորդ բանակիցը հեռացած փախել էր այն յուսովը՝ որ քաղաքումը փրկութիւն գտնէ, միայն թէ բոլորովին փչացաւ, որովհետեւ չհամարձակեցաւ նա սպասել ազատութեան քաղաքի անսովի պարիսպներիցը զուրա: Այս բոլոր դաշտումն մի թշնամի չ'մնաց մինչև նոյն իսկ բերդը, միայն թէ մի քանիսը հապիւ թէ կարողացան թաղելի Շուվուսն: Բայց զիս երկու ամբոց մնացել էին անառիկ, զորս Տաճիկներն պահպանուէին 5 թերյանօթներով և այս ամրոցները շատ երեւելի էին, այնպէս որ շինուած էին երկասիրութ, ունէին խոր փոսեր, դալարադեղ հողեր և յանդուգն բերդապահներ. ուստի և մի չլսուած բան էլինէր յարձակուիլ նրանց վերայ հեծկաղօրքով և մի անգամայն անկարելի՝ նոյա առնելի, բայց Կնեհը Մատթթոնն սովոր էր արդէն սյսալխի փտահ ու հա-

մարձակ գործառնութիւններ սկսել : Գուսարները ոգեւորուած նրանով, աներկիւղ դիմումէին առ վտանգը, օճիցերները և զինուորները հազիւ թէ հրամանին սպասումէին, հէնց քաջասրտութեամբ յարձակվումէին ամրոցներին վրա Եւ Աղէքսանդրեան Գուսար գունդն առին մէկ ամրոցը հանդերձ 3 թնդանօթներով, իսկ միւս ամրոցն առին Ախտիրու գունդն երկու թնդանօթներով : Աղէքսանդրեան գուսարները սկզբումը յաղթուեցան, որովհետեւ իւրեանց պաշարեալ ամրոցը շատ զօրեղ էր, բայց շուտով Գններալ Րօտի ուղարկած մի բաաալիօն հետեւակների օգնութեամբն մտան ամրոցն, որոյ բերդապահները խնայողութիւն խնդրելոյ փոխանակ, պատերազմելով սպանուեցան : Բայց Ախտիրու Գուսարները արեցին միւս ամրոցներին էլ առանց մի երևելի ընդդիմութիւն տեսնելոյ : Էնծիկազօրքերին այս յաղթութիւնն պատերազմական ժամանակադութեանց մէջ պատահեալ երևելի քաջագործութեանց մէկն է, այս պատերազմական գործն միայն բաւական էր Անեալ Մատթովին մեծ անուն ժառանգելոյ համար, վասն զի նոյնն ո՛չ թէ միայն նորա քաջութիւնը և հմտութիւնը ցոյց տուաւ, այլ և նորա բնականիցը դուրս ունեցած ներգործութիւնը իւր հպատակներին վերայ : Այս պատերազմումն յաղթուեր աւար եղին 5 թնդանօթ և 14 դրօշակ և Գուսարու 3-րդ Իրիկիլիայն այս օրս ջոկվումէ մի առանձին պատուով : Պատերազմական (BOEUNAN) պատմութեանց մէջ շատ քիչ կ'պատահէ, որ գուսարները սուր ՚ի ձեռս առած նուաճեն այն ամբացեալ բանակը, որ պաշտպանուած լինի հետեւակներով և ամրոցները թնդանօթաձիգ զօրքով : Այս պատերազմի մէջ թշնամեոյ կողմիցը 600 մարդ էր սպանուել բնց ՚ի զերիները : Օրանու Արքայորդւոյ գունդը

որ էր Պղաժուպի նի զօրավարուն ներքոյ, մէկ քանի փայլուն զործողութիւններ արին. Աղէքսանդրիացիք տարօրինակ արիութեամբ բարձրացան ամրոցների պատնէշների վերայ և երկը քաջ օֆիցերներ այս զնդիցը բռնամարտութիւնով, մեռան նոյն իսկ ամրոցների վերայ: (*)

Անհազ Մատաթովը կամենալով, որ արիւնհեղութիւն չլինի և իւր քաջ զօրականները կեանքից չզրկուին, երկու անգամ զնաց նոյն իսկ ամրոցների փոսին մօտ և խորհուրդ առաւ Տաճիկներին՝ անձնատուր լինել, յանդիմանելով նրանց իւրեանց լեզուաւր: Բայց այս զիւցազնական և վեհանձն մեծազորութիւնն տեղիք չունեցաւ այս տեղ և խստասիրտ Տաճիկներք այս խօսակցութեանը ժամանակն էլ զէպի Պեներալը հրացանութիւն էին անում: Սակայն Ասիականամոզի Ատուռած փրկից նրան, փան զի այս քաջ զօրականին՝ որ իւր կեանքը շատ անգամ էր ենթարկել պատերազմների, վճռուած էր պատերազմի մէջ չմեռնել: «Անհազ Մատաթովը» (ինչպէս Գրաֆ Պիբլինն է ասում իւր յայտարարութեան մէջ), ամենայն տեղ առաջինն էր, զէպի յաղթուն ծանապարհ ցոյց տալով՝ որոյ օրինակին էլ հեռուումէին նորա ամէն ստորազրեալ մարդիկը,:

Այս զործին համար Անհազ Մատաթովը պարզեազրուեցաւ Ս. Անվսկիյ Աղէքսանդրի ասպետական նշանաւր: Պնդերի հրամանատարներն էլ Պետրկիի խաչ ստացան, միւս օֆիցերներն ու ստորին աստիճանաւորներն ևս վարձատրուեցան:

Յունիսի 5-ին Անհազ Մատաթովը զիվիզայովն մտաւ Պեներալ Գրաֆ Պալենի զօրավարութեան ներ-

(*) Աղէքսանդրեան Գուսար գնդի զօրավարն էր Պնդապետ Ե. Օ. Մուրափեւր:

քոյ եղած Ջորջ հետեակ կորպուսին մէջ, և Մարաշի
զիւղիցը անցնելով բանակը դրաւ Շուվա բերդին հան-
դիպումը: Իսկ Յունիսի 7-ին զնաց հետազօտութիւններ
անել զէպի Ճուվայը, որ գտնէ Շուվան եկող օգնա-
կան զօրացը ու 9-ին յետ դառաւ իւր առաջուայ
բանակավայրն:

Եհա Անեազ Մատթթովի նամակը, որ գրեց 1828
ամի Յունիսի 11-ին Շուվի ժօտիցը.

“Ես երկու անգամ քեզ վերայ Արասույիցը նամակ
եմ գրել և վերջին նամակը, Այուսրկիցն եմ գրել,
Մայիսի 15-իցը: Ես իմ հետեակ զիվիզիայովը Սի-
դիստրիայի ձանապարհովը դուրս գալով երեք օրուայ
ժամանակի զնացի հետազօտութիւններ անել զէպի
Շուվան, ուրանօր և թողեցի իմ ամէն մարդիկները
և կարաւանս, այն յուսովը՝ որ երեք օրից յետոյ էլի
յետ կ'ըստնամ իմ տեղս: Բայց երկրորդ օրը հէնց՝ որ
դեռ ձանապարհորդութեան մէջ էի, Գններալ Բօտիցը
յայտարարութիւն ստացայ, որ Գլխաւոր Աէլիըը
Ղօզլուճի մօտ նորս վերայ յարձակմունքներ է անում:
Բօտը խնդրումէր, որ ինչքան կարելի է, նրան շուտով
յօգնութիւն հասնեմ, ռեստի և ես թողլով իմ ձանա-
պարհը՝ գօրքս յետ դարձցրի զէպի նա և այն օրը ճծ
վերստ ձանապարհ զնալով, անակնկալ ժամում հասի
նրան մօտ, որն շատ դարմացաւ իմ այսպէս շուտ
հասնելուն վերայ: Բօտը շտտ ուրախացաւ և Աէլիըը
մի և նոյն օրը փախաւ, բայց ես զիվիզիայովը մէկ
տեղից միւսն անցնելով, համարեան թէ մի օր էլ հան-
գօտութիւն չ'ունէի:

“Մայիսի 3-ին, երբ որ յաղթեցինք Աէլիըրին, ես
միացայ գլխաւոր արմիային հետ, իսկ 31-ին, ես զի-
վիզիայովը զնացի զէպի Մարաշը և մի երեւելի քաջա-

գործութիւն արի, ք Է խորտակեցի բոլորովին 3,000
Տաճիկ հեծեկազորքին և հալածեցի նրանց մինչև Եռւմլի
պարիսպներն, ուրանօր և գտնվումէր թշնամեայ հետե-
ւակաց ամրացեալ բանակը հանդերձ երկու ամբոցներով :
Աս խիղջն հրամայեցի Պուսարներին, որ շուտով հար-
ձակուելով առնեն ամբոցները. — գոր և նոյն ժամայն կա-
սարեցին նոքա. առին ամբոցները, հինգ թնդանօթ և
սասն ու չորս դբօշակ : Ե՛ն օրը դիվիզիայն իւր հա-
մար անմահ վառաց յիշատակ թողեց. մինչև ցայս օր
գլխոււորական պատմութիւնների մէջ չ'կայ, որ հեծեկա-
զորքը կարողանայ առնել հեռեակաց ամրացեալ բանակը
և ամբոցը հանդերձ թնդանօթներով : Պու, ո՞վ իմ
բարեկամ, դորա համար կարող ես մանրամասնաբար
կարգալ լրագիրների մէջ : Դրա՞ծ Խվան Խվանովիչ
Պիրիչը շատ շնորհակալ է ինձանից և դերազանց է դասում
միւս ամէն Պններայնիցը. նա և Սարդուս Թեոդորեան
Տօլը (Каравъ Θεοδωροβичъ Толъ) շատ ուշատ սիրումեն
ինձ : Արանից յետոյ ինձ Թարնովի ճանապարհովը ու-
ղարկեցին դէպի Եռւմլան՝ Տաճկաց արմիայի քամակը :
Աս 35 վերստ ճանապարհ գնացի, մի Տաճիկ Էլէ՛համար-
ձակուեց իմ առաջս դուրս դալ, ահա մինչև այս աս-
տիճան վախեցած են նոքա : Միայն մէկ քանի բնակիչ-
ներ գտի դիւղերումը, ևս նոցա հետ շատ հեզբարոյ
վարուեցայ և նոքա շատ հանգիստ մնացին, բայց այս անի
10-ին յետ դառայ արմիային մօտ, ուրանօր և գտի
իմ կարաւանս և մարդիկս : Աոյն օրումը վրան շինե-
ցին, թուղթ բերին ինձ մօտ և ահա նամակ եմ գրում
քեզ վերայ, իսկ 25 օր շարունակ, ևս ո՛չ թէ մի վրան
չ'ունէի, մի բռն էլ չ'կար հետս, ևս ինձ հետ վեր
էի առնել միայն երկու շապիկ, և կերակուրս էր
խորոված միս (խլաբարար — мушкетъ) : Ե՛մէն օր
անձրև էր գալիս և ես բացօթեայ դաշտի մէջ էի,

բայց փառք Աստուծոյ եւ սուսզք եմ: (*) Իմ օտնեզս միշտ թաց էին լինում եւ միայն արեգակի շերմութիւնն էր չորանում (ցամաքում), որովհետեւ փոխնորդ ոչինչ չկայ:

Ի՞նչ հա, իմ բարեկամ, Աստուած ինձ այս նեղու թիւններին փոխարէնն հասցրուց. զործս շատ լաւ անցաւ եւ Թաղաւորը շատ շնորհակալ կ'լինի,:

Թշնամին դարմանցած գոյով Մայիսի 30 եւ 31-ուան եղած հարուածների վերայ, երկար ժամանակ դուրս չեկաւ Շումլիցը. բայց յետոյ լսելով, որ Շումլիցը Տաճիկները մեծ զօրքով դալիս են 'ի յօգնութիւն պաշարեալ Սիղեւարիայ բերլին, Անեաղ Մատաթովը հրաման ստացաւ Յունիսի 16-ին զվիրիւղայոցն դուրս գալ գնալ 'ի յօգնութիւն Վեներալ Արասովսկուն, որոյ համար եւ գրումէ այս յետագայ խօսքերն.

22 Յունիսի 'ի Սիղեւարիա,

«Ես այս ամսի 15-ին նամակ եմ գրել քեզ վերայ Շումլիցը, բայց այժմ գրումեմ Սիղեւարիայիցը: Նամակիցը յետոյ, եւ հրաւիրուած էի Գրաֆ Ղիրիլին մօտ, որ տալով ինձ Թաղաւորի հրովարտակը հանդերձ ինձ պարգեկեալ Աղէքսանդրեան ժապաւինի (аента) հետ, սկսաւ շնորհաւորել պայն՝ նոյնպէս եւ Գրաֆ Տօլը: Նոքա շատ ուրախ էին, որ Թաղաւորը ինձ այդպէս շուտ վարձատրեց Շումլի մօտ արած երևելի քաջագործութեանս համար: Մի և նոյն ժամուան էլ եւ հրաման

(*) Կենազը չկամենալով տիրացնել այն անձին, առ որ ուղղած է այս նամակը, յիշումէ, թէ՛ առողջ է ինքն, — բայց երկմտութիւն չկայ, որ այս 25 օրուայ ճանապարհորդութեան ժամանակը նա իւր հետ կից ունենալով վերոյիշեալ ամէն անյարմարութիւնները, շատ վատ ներգործութիւն եր ստացել էր առողջութեան վերայ:

օտացայ զիվիզիայովը գնալ Սիդիստարիան, Արասովսկունն օգնելոյ համար: Աս մի և նոյն զիշերը դուրս գալով, ամսի 18-ին հասայ այստեղ. առաւօտը Փաշաները պարիսպների վր զուրս գալով, սկսան խօսակցուի ա- նել և 19-ին բերդը անձնատուր եղև և մենք՝ զերիները Ռուսաստան ուզարկելուց յետոյ, մինչև երեք օրը կրկին կ'զնանք դէպի Շումլան, որ զլիաւոր արմիային հետ միաւորուինք, ։

Մի և նոյն ամսի 28-ին Անեաղ Մատաթովը յետ դառաւ զիվիզիայովն դէպի Շումլա բերդը և միացաւ զլիաւոր արմիային հետ:

Մի քանի ժամանակից յետոյ Գններալ-Ֆելդմարշալ Գրաֆ Ղիրիչը զլիաւոր արմիայովն յառաջ խաղաց դէ- պի Ղանչիզ՝ որ Բալկանն անց կենայ: Գններալ Արասովսկին հետևակաց 3-րդ Կորպուսին հետ էր մնացել, որ Շումլի մօտ եղող թշնամւոյն վերայ նկատողութիւն ունենայ: Այն անգ Էլ բազմաթիւ հեծեալօրք ժողովուեցան, որոց զօրավարութիւնը յանձնուած էր Անեաղ Մատաթովին: “Արք որ Գրաֆ Ղիրիչը Բալկանու միւս կողմն անցաւ, գրումէ Անեազը, ինձ Արասովսկուն հետ ՚ի միասին թողեցին, որ Շումլի մօտ եղող Աէզիրի շարժողութեանցը վերահասու լինինք. Գրաֆը մեզ հետ բաժանուելիս, այսպէս ասաց. “Չեղ թողլով այդ տեղ, ես միամիտ և հանգիստ կ'լինիմ, իմանալով՝ որ դուք թշնամւոյն թոյլ չ'էք տալ դալ դէպի մեր հազորդակից զօրքն, ։ Յետոյ շարունակումէ Անեազն իւր նամակն այսպէս. “Մեր զօրքը Բալկանու միւս կողմին հանգիստ կանգնած են և ասումեն, որ Տաճիկները այն կողմին էլ ամենևին զօրք չ'ունին և ինչ որ էլ կայ, ամէնքը Աէզիրի հետ ՚ի միասին գտնվումեն Շումլումը, ուրանօր

քնդ ամէնն 40 հազար մարդ են, և դրանք էլ այնպէս վախեցած են, որ մեր զօրքը Ռալիանու միւս կողմն անցնելուց յետոյ, երկք անգամ մեք մօտեցանք Շումի պատերին, նոքա ամենեկին չհարմարձակեցան դուրս գալ մեզ հետ պատերազմելու: Մ'ք կէս օրին հեռացանք այն տեղից և նոքա չհամարձակեցան մեզ հետապնդել: Ահա, թէ՛ նոքա որքան երկչոտ են դառել, և բոլորովին երկչոտ, »:

Ամենեկին չէր տրամել Անեազը, որ ինքն չկարողացաւ հաղորդակցուիլուն ունենալ Ռալիանու միւս կողմն գնալոյն, բայց ինչպէս հաւատարիմ զօրական՝ նա հասկանալով, որ զօրքի հոգին կարգապահուին (австрашная), յանձնառու եղե՛լ թէպէտեւ սիրտը կոտրած, կատարելիւր պարտքը Շումլա բերդին մօտ:

Երբ որ Գենեհրալ Արասովսկին հեռացաւ Շումիցը դէպի Աննիրազարը, Ա էգիլըը հեծելազօրք ուղարկեց, որ հեռանողներին ետքիցընան, բայց Անեազ Մատաթովը թողեց Տաճիկներին Աննիրազարիցը 3 $\frac{1}{2}$ վերստ հեռու և հեռեակաց 3-րդ Արպուսին շարժուիլունը պահելով միջոց տուաւ նրան օդտաւէտ բանակավայրընարել:

Յուլիսի 14-ին Անեազը գտնվումէր բոլոր Արպուսի քնդհանուր շնմոնս արացիայումը Շումի վերայ, բայց Օգոստոսի 5-ին նա գտնվումէր Մադարա գիւղի մօտընտրեալ նոր բանակավայրումը:

Յուլիսի 28-ին Անեազ Մատաթովին մօտ մի գետպան (параметер) եկաւ, որ Ա էգիլըըը նամակ էր բերել Գլխաւոր հրամանատարին վր և յայտնեց, որ այդ նամակն գրածէ Սուլթանին կամքովը և իւր մէջ պարունակումէ խաղաղուէ համար առաջարկուիլներ: Այս նամակը իսկոյն ուղարկուեցաւ Գենեհրալ-Ֆելզմարշալ Գրաֆ Դելբեհն

վերայ: Եւ միւս օրը Ա էգլիւնն ուղարկեց կանոնաւոր
զօրաց գնդապետին, խնդրելով՝ որ Անեազ Մատաթովին
և Տաճկաց Երմիային վերայ Գլխաւոր-հրամանատարի
միմեանց հետ այցելութեան անկող համար մի ժամ որոշէ:
Անեագն չէր ուզում, որ առանց գլխաւոր հրամանատա-
րիցը հաւանութի ստանալոյ, տեսնուի Ա էգլիւնին հետ, բայց
Գնեւրալ Արասովսկին կամենալով Ա էգլիւնի միաքն իմանալ,
չէր ուզում ուշացնել այդ այցելութիւն, ուստի և յորդորեց
Անեագին գնալ և նրան հետ տեսնուիլ: Օրոստոսի առա-
ջինին Անեազ Մատաթովը ուղեկից ունենալով պատ-
ուարժան ձիաւորներ՝ (козетныхъ конвоі) գնաց նշա-
նակեալ տեղը, ուրանօր Ա էգլիւնն էլարգէն սպասումէր
նրան իւր մեծաշուք պալատականներովը: Տաճիկներս
մեծ հիացմամբ մտիկ էին տալիս Անեագին հետ եկած
փայլուն ամբօխին վերայ: Ը ումի մօտ դանուող բոլոր
հեծեկազօրաց բազմաթիւ շիջերները զոյն զզոյն զգեստ-
ներով զարդարուած և նոյն իսկ ուղեկից ձիաւորներն՝ որ
բոլոր հեծեկազօրքիցը մէկմէկ ընտրուած էին, մի գեղեցիկ
կարգ կամ դասաւորութի էին կազմում հանդերձ երփնե-
րանդ զրօշակներով (файоере): Բաց յայսմանէ՛ Աիւ-
քարները սանձահարեալ բերումէին Անեագին պատ-
կանեալ Ղարաբաղու բարձրահասակ մատակ ձիաներից
մի քանիսը, որ բեռնուած էին հարուստ և մեծազին
կարպեաներով:

Այս այցելութիւնն Ա էգլիւնին համար շատ քաղցր
էր և հաճոյ առաւել նորա համար, որ ինքն ազգաւ
Արաստանցի գոլով, Անեագին իւրեան հայրենակից էր
համարում: Բաշիզը երեկայութեան ժամանակը զերի էր
ընկել և վերջին ժամանակներումը, զանազան պաշտօն-
ներ ստանալուց յետոյ, վերջապէս հասաւ մինչև ան-
գամ Գլխաւոր Ա էգլիւնի յատիճան:

Բայտ սովորութեանն Երեւելացւոց ժողովրդեան՝ մի-
մեանց սիրոյ բարեւներ տալուց յետոյ, յորս Տաճկաց
Օջրավարն Անեազին հետ շատ բարեկամութեամբ էր
վարվում, ապա սկսան նորա խորհուրդ անել խաղա-
ղուն համար: Անեազ Մատաթովը՝ որ շատ սուր գիտ-
ղութիւն ունէր, իմացաւ իսկոյն, որ Տաճկաց Օջրա-
վարն մեծ յօժարութիւն ունէ խաղաղութեան:—
Թշնամւոյ զօրքը յուսահատուել էին, փախուսար շա-
տացիւ էր և Տաճիկները վերջապէս համոզուել էին, որ
չեն կարող Ռուսաց հետ պատերազմիլ ու օգուտ ստա-
նալ. վասնորոյ Անեազ Մատաթովն անհիմն չէր կարծում,
կամ դատում, որ հասաւ Ռուսաստանի համար օգտակար
խաղաղութեան ժամը: Գնեերալ Արասովսկին շտապեց
յայտնել այս խորհրդներին մասին Գնեերալ Ֆէլդմար-
շալ Գրաֆ Դիբելին:

Օգոստոսի 3-ին Գլխաւոր Աէզիրն կամենալով,
Անեազ Մատաթովին հետ բարեկամական յարաբերութիւնը
անելով շահուիլ, մի նամակ գրեց նորա վերայ խնդ-
րելով, որ նա բարեխօս և գործակից լինէ խաղաղու-
թիւն հաստատելոյ մասին: Եյս նամակը շուտով ու-
ղարկուեց Գնեերալ Ֆէլդմարշալ Գրաֆ Դիբելին:
Չնայելով այսպիսի խաղաղ անօրհնութեանցը, զորս պա-
տերազմներէ մէջ՝ մանաւանդ Երեւելացւոց ազգերին հետ,
պէտքէ պահպանել միշտ զէնքի յաջողութեամբը,
Անեազ Մատաթովը Օգոստոսի 5-ին, լուսաբացին երկու
ղազակի զնդերով և Գրաֆ Ալիահէնշաէյնի Գուսար
զնդովը, Շումլի պարիսպներէ տակին հէնց՝ 150
Տաճիկ խօտաբեր զինուորականներ (Фыражары) բռնեց և
շատ ձիաներ ու ուրիշ անասուններ: Տաճիկները այնպիսի
վհատութեան մէջ էին ընկել որ մինչև անգամ չէին
համարձակվում բերդիցը զուրս գալ իւրեանց

աղատման համար և միայն մէկ քանի անգամ
Թերանօթ արձակեցին: Արանից յետոյ մեր զօրքը
շատ սաստիկ շրջապատեցին Շումլան:

Բայց Շումլի մօտ մնացած Կորպուսը ոչ թէ միայն
պարտաւր էր նկատողութի ունենալ այդ ամրացեալ բանա-
կաւայրի մէջ մնացած Թշնամուղարմիային վրայ և պար-
տաւոր էր իմ հնարքի գործ զնել, որ Սիօզրիսու Պաշայի
զօրքը չ'միանան Տաճկաց զլեւաւոր արմիային հետ, որով և
բերդապահ զօրքը բազմացնելով՝ Թշնամուղն մի հնարք
տան, որ կարողանայ առաւել վստահ գործողութիւններ
անել: Բաց յայտմանէ հարկաւոր էր, ևս՝ չ'թողիլ
բերդը տանել ուսելեղէն պաշարներ և ուրիշ կարիք-
ներ:

Կննազ Մատթթովը կամենալով, որ հետազօտու-
թիւններ անէ Թշնամուղ քամակիցը և չ'թողէ, որ Թիւր-
նովիցն ու Ջոլմայիցը ուսելեղէն պաշար տանեն Շում-
լան, իւր զիվիզիայի 2-րդ բրիկազովը և Բուզլի ուլան-
ների զնգովը Օգոստոսի 25-ին բանակիցը դուրս եկաւ
և 26-ին Բուշլիկի ճանապարհին վերայ դրաւ իւր բա-
նակավայրն: Մատթթովը շրջակայ զիւղերի բնակիչնե-
րիցը ճշմարիտ տեղեկութիւններ ստանալով, որ ճանա-
պարհին Բազկրազիցը և Բուշլիկիցը ուսելեղէն պա-
շարներ չ'են անվում, զօրագնգովը ամսի 27-ին զնաց
դէպի Մասակիոյ գիւղը և բանակը դրաւ Թիւրնովիցը
դէպի Շումլան և Ջոլմայը տանող ճանապարհին վի-
րայ: Բայց զօրագունքը հասնելով այս տեղ, տեսան
որ՝ կարաւաններ կան դէպի Շումլան ձգուած, ուստի
և յարձակուեցան շուտով նոցա վերայ և շատ սայլեր
առին՝ լի ուսելեղէն պաշարներով (прованты): Մի և
նոյն ժամանակը Քուսարների հսկադրոնը զնացել էր
դէպի Ջոլմայ քաղաքը, որոյ բնակիչները հաց ու աղ

առած բարեկամական սիրով դուրս եկան նոցա առաջը
և պատգամաւոր ուղարկեցին Անեազ Մատաթովի մօտ
յայտնելով, որ իւրեանց միտքն խաղաղութիւն է և
հնազանդութիւն:

Այս էկսպեդիցիայի միջոցումը, մեր զօրաց գնալոյ
ճանապարհին դանուող գիւղերի բնակիչքը, որևորուած
գոլով Անեազին նոցա հետ քաղցր վարվողւքն և
առ հասարակ Ռուսաց զօրականների այն խոստմունս-
քովը՝ որ նոքա անգէն մնալով հանդիստ իւրեանց անե-
րումը, ոչ մի տեղից մի նեղութիւն չ'են ստանալ և
իրանց գոյքն կ'մնայ իրանց՝ ամբողջութեամբ, լիա-
կատար հաւատարմութեամբ դուրս եկան Անեազին ա-
ռաջը հաց ու աղով և պտուղներով, և իւրեանց տնա-
յին բոյսերը բերումէին բանակը վաճառել շատ չափա-
ւոր գիններով: Գիւղերի գլխաւորները 15 և 20 վերստ
հեռաւորութիւնից գալով պաշտպանողական թղթեր էին
խնդրում Անեազիցը, որ և անյապաղ տալիս էր: Ընա-
կիչների առ Ռուսն ունեցած հաւատարմութիւնը մին-
չև այն աստիճան հաստատ էր, որ զօրքի յետադարձու-
թեան ժամանակը, յորում էլի հետազօտութիւններ էին
անվում, նոցա անասնոց հօտերը արածումէին նոյն
ինկ ճանապարհներին մօտ:

Անկարելի է այս տեղ ուշադրութիւն չ'դարձցնել
Ռուսաց Գններալի այն բարոյական յատկութեանը վե-
րայ, որ իրան համար անմահ յիշատակ է թողել, ոչ թէ
միայն իւր գինուորական մեծագործութիւններովը, այլ
և իւր խաղաղ քաջութիւններովը: Անեազ Մատաթովը
ամենայն կերպ աշխատումէր անկեղծութեամբ, քաղց-
րաբարոյութեամբ և մարդասիրութեամբ հաւատարմութի-
ւներչնչել հաշտ բնակիչներին մէջ, որոց վերայ համա-
բեա թէ միշտ անմեղ տեղն է բնկնում պատերազմի

Ճանրութիւնը: Տաճկաց լեզուպիտութիւնը շատ էր
օգնում Անկաղին: Այս ինքն՝ զօրագնդի գլխաւոր
լինելով, դարդարուած իւրգերագանց ծառայութեան հա-
մար ստացած բազմութիւ նշաններովը, բնակիչներին
հետ խօսումէր նոցա յատուկ լեզուաւը. արդեօք կարիլի՞
էր, որ նորա խօսքերը համոզիչ ներգործութիւն չ'ունե-
նային: Այս յիտազայ հանգամանքները բոլորովին
հաստատումէին Անկաղին նոցա մէջ ներշնչած
հաւատարմութեան ճշմարտութիւնը. բնակիչների ան-
ձինքը և զոյքը մնացին բոլորովին անփասս և ամ-
բողջ, գիւղացիքն էլ այն կողմիցը Ռուսաց բա-
նակը բերած բոյսերին համար իւրեանց ուղած վարձը
ստացան: Այսպիսի վիհանձն վարվողութիւնը պէտք
էր, որ Տաճիկների մէջ բնակեցնէ ոչ թէ միայն յար-
գանք առ Ռուսը այլ և զարմացումն — որովհետեւ այս
այնպիսի կողմն էր, ուրանօր գիւղացիքը խաղաղ ժա-
մանակնէլ, իւրեանց պաշտպանողուէ համար ժողովալ
զօրքերիցը՝ ենթարկվումէին ամենատեսակ նեղութիւնների և
բռնութիւնների:

Տաճիկները այս երկու զօրաց արարքների գանազա-
նութիւնը ստաջի աչաց գնելով, տեսան որ Ռուսաց
կողմն առաւել լաւէ: Տաճկաց Վանդապետներն էլ էին
զգում այս: Արդ որ Ադրիանապօլիսը նուաճելից յետոյ,
խաղաղութեան խօսակցութիւններսկսուեցան և վերջացան
Շումլի պատերազմական գործողութիւնները, Վլխաւոր Ալե-
զիբ շուսէյին Փաշան՝ որ Աանիչարների երեւիլի խոր-
տակիչնէ, և Աաշիգ-Բէյը՝ նորա հաւատարիմ աստի-
ճանաւորը, Արասովսկիյ Վեներալին հետ այցելութիւն
անելոյ ժամանակին, այսպէս էին ասում. «Աստուած
Ռուսաց առ յաղթեալներն ունեցած վիհանձնուէ հա-
մար է Ձեր գէնքին յաջողուի պարգևում: Այժմէ մեք

լինելինք Չիր տեղը, երբեք չէինք կարող այդպէս վա-
րուել, : Մի և նոյն ժամանակը նոքա յայանեցին, որ իրանք
կրախտապարտ են Անեազ Մատաթովին՝ նորա բարե-
կամական վարվողութեանը համար բնակիչներին հետ,
որ ցոյց տուաւ նա թիւրնովի ճանապարհի էկսպեդի-
ցիայի ժամանակը:

Անեազ Մատաթովը այս էկսպեդիցիան վերջացնելով,
Օգոստոսի 29-ին յետ դառաւ և 31-ին հասաւ բա-
նակը: Բայց նրան սահմանուած չէր տեսնել խաղա-
ղութեան հանդէսները, որովհետեւ անցեալ ձմեռնիցն
արդէն Անեազը սաստիկ ցաւ էր զգում իւր ձախ կող-
քումը, որ ցրտահարութիւնից էր պատճառել և թէ-
պէտ օր ըստ օրէ առաւել սաստկանումէր, բայց վե-
հանձնութեամբ տանումէր նա այդ ցաւը, կամենալով
մինչև ի վերջը ծառայել այդ կամպանիումը: Ան-
ղութիւնները, հանգստութիւնից զրկուելը, պատերազ-
մական հոգսերը, նրան բոլորովին տկարացրել էին և
զօրութիւնից քցել: Արեւի է հաստատ ասել, որ
այս վերջին էկսպեդիցիան զրկեց նրան իւր վերջին
ուժիցը: Անեազը իւր մէջ մի դառն նախագրացու-
թիւն ունենալով, շատ սրտնեղած էր, նա՛ կարծես թէ,
ահամայ էր դուրս գալիս իւր բանակիցը և այս
պատերազմադնացութեան բոլոր ժամանակը, նա տրտում
և շատ տխուր էր, որ ընդդէմ էր իւր սովորութեանն,
եղանակն էլ խոնաւ էր և ամպօտ, զօրագունըը չափիցը
դուրս երկար ճանապարհորդութիւններ էր անում, այն-
պէս որ նա միանգամ 24 ժամու ընթացքում 80 վերստ
ճանապարհ գնաց: Ըմի 31-ին բանակին 5 վերստ մնա-
ցած հրացանութեան ձայն լսուեց: Անեազը պահեց
զօրքը և մի պատգամատար (ордуберецъ) զինուորական
ուղարկեց իմանալ, թէ այն ի՛նչ է նշանակում:

“**Աթէ Տաճիկները** յարձակմունք են արել, ասաց **Աբնետը**, մեր սաստիկ հարուած կ'հասուցանենք նոցա զօրաց թեկն և կ'հեռացնենք **Շումլիցը**,: Բայց այս անդ սկսաւ նա զանդատել իւր ձախ կողքի անտանկի ցաւին վերայ, վեր եկաւ ձիիցը և պառկեց սփռեալ երիճաղի (հափունջի - 6YPK) վերայ: Պատգամաւոր զինուորը յետ դառաւ և յայտնեց **Անեազն**՝ ասելով՝ «**Թէ** այն մեր հետեակ զօրքն է, հրացանուի է անուամբ,»: **Աս** մեծ ներութեամբ նստեց ձիին վերայ և մտաւ բռնակը:

Սեպտեմբերի 2 ին յանկարծ սկսաւ նորա բերանիցը սաստիկ արիւն թափուիլ և երկու օրից յետոյ՝ **Սեպտեմբերի 4**-ին, նա մեռաւ: Պատերազմը կարծես թէ պաշտպան էր նորա նուագեալ զօրութեանը, բայց պատերազմը վերջացնելից յետոյ, **Անեազն** էլ փոխուեց մէկս առաւել լաւ աշխարհ:

Անեազ Մատթթոյի մահը մեծ տրտմութիւն պատճառեց **Ռուսաց** արմիային, սուգ արին նորա վերայ իւր ամէն ստորալրեալ մարդիկը և այն թշնամիքն անգամ՝ որոց վերայ նա միշտ յաղթող էր գտնուել, ակտ սոսումէին նորա համար: **Այն** կեանքը որ լի էր հրաշալի քաջագործութիւններով, պէտք է ամփոփուէր աշխնակալ հանդիսիւ, և **Տաճիկներից** քաջագունները, այն է՝ **Րշիզը** և անուանի **ձիւսեյինը**, որ **Անեազ Մատթթոյին** փոսնգաւոր թշնամի էին համարում, 'ի նշան տարօրինակ յարգանաց առ **ձերոսի հողը**, բացին նորա համար անտուիկ **Շումլի** զաները:

Անեազի մարմինը բանակիցը մինչև եկեղեցին **3** րդ հետեակ կորպուսի բոլոր օճիցիերնային էին տանում փոփոխակի: **Շումլի** զաներին մօտ այս տխուր գնացքը կանգ առաւ. սկսուեց եկեղեցական երգեցողութիւնը,

գորքը խոնարհեցրին նորա առաջին զբոշակները և զէնքը, Թեղանօթածիզ գորքն շատ Թեղանօթներ արձակելով ընծայեցին նորա զերեզմանին վերջին հոգեղէն պատիւը, պաները բացուեցան և այս տեսութիւնը կանգըը քաղաքը մտաւ: Տաճիկները բոլոր ձիււորներէրը Թողեցին ՚ի ներքս մտանել միայն Օրանու զնդի Արքայորդույ Պաւսարների խումբը (ВЗВОДЪ) հանդերձնոցա փողարներովը (ТРУБАУЪ):

Քրիստոնէական փառաւոր թաղման տեսարանը՝ որ անսովոր էր Տաճիկներին համար և Ռուսաց Շոււի մէջ երևիլը՝ ուրանօր դեռ մտած չէր երբէք մի զինափառեալ թշնամի, այս ամէնն ՚ի միասին հիացնումէին բնտկիչներին և դրաւումնոցա սիրտը: Ժողովուրդը խուռն բազմուէր յիջ էր մատչում, Տաճկաց զօրականները շտապումէին տաննել, թէ որպիսի անձն էր նա՝ որ այնքան դարհուրելի էր երևում առաջ նրանց: Պատուհանները, սանիքը, տների ցանկերը (заборъ) լցուածէին կանանցով, որք մուանալով իւրեանց կողմիայն խստուէր պահպանուած սովորութիւնը և առ Ռուսն ունեցած ատելութիւնը, վեր էին առնում իւրեանց ծածկոյթները, որ լաւ տեսնեն այդ սրտաշարժ և շքեղատեսիլ տեսարանը, — որ շատ անսովոր էր նոցա համար: Խորին հանդարտութիւնը և ընդհանուր լռուիլը երբեմն երբեմն ընդ միջահատվումէին փողերի տխուր ձայնովը:

Այս հանդիսաւոր յուզարկաւորութիւնը կամաց կամաց շարունակուելով Շոււի նեղ փողոցներովը՝ մեծ դժուարութեամբ հասաւ մինչև Ս. Յաղթական Վեօրդիի Քրիստոնէական եկեղեցոյն շրջապարիսպը, ուրանօր և հողին յաճնուեց փստահ զօրականի մարմինը: (*)

(*) Ա երջին ժամանակն երումը նորա ամուսինը՝ Արին Բարձրութիւնիցը հրաման ստանալով բերել տուաւ Կինաղ Սաստութի մարմինը Ռուսաստան, որ ամիսիւած է Ալէքսանդր Անդակու հաշակաւոր մենատանումը:

Անկաղ Մատթթոն այսպէս վերջացրուց իւր կեանքի ընթացքը և այն ոչ թէ պատերազմական զաշախ վերայ, ուրանօր վտանգը կարծես թէ խնայումէր նորա կեանքին, կեանքին՝ որ անդադար մասնդի էր ենթարկուած, այլ խաղաղ մահճի վերայ, երբ որ պատերազմի նեղութիւնն ներն արզէն վերջացել էին և յաղթեալ Օսմանեան Ռուսն խոստովանումէր Ռուսաց զէնքի յաղթողութիւնը: Բաղդը այսպէս էր վճռել Անկաղին, որ հանդիստ վախճանուննայ թշնամեոյ հողմումը (երկրումը), որն յկայ էր նորա երիտասարդական հասակումը ցոյց տուած քաջութիւններին և տղամարդութեան մէջ արած փայլուն գործողութիւններին: Նորա մարտակիցները անկեղծ տիրութեամբ և յաղթեալ թշնամիքը ՚ի խորոց սրախ յարգանք բնծայելով յուզարկաւորեցին նրան զագաղը մինչև գերեզմանը:

Այս էլ զովասանական է և այս էլ մի վարձատր՝ և՛ է նեղուեց և պատերազմների մէջ անցկացրած կեանքի փոխարէն:

Անր միտքը դարձցնելով նորա զնացած ճանապարհներին վերայ, նորա արած պատերազմներին վերայ, նորա ունեցած բնաւորութեանը և յիշողութեանը վերայ, կարող ենք համարձակ ասել այս յիտազայ դատողութիւնն նորա համար. թէ ՚ի բնէ՝ էր նա գորական ստեղծուած: Չնայելով՝ որ լուսաւորութիւն քիչ ունէր, այսու աւնայնիւ պարզեատրեալ զորով նա մի տարորինակ պարզ և նուրբ խելքով, ազատ կամքով և մտահոլութենով, կարողացաւ փոխարինել իւր սրամիտ և յստակ դատողութիւններսիք այն զիտութիւնները, որ ուրիշ մարդիկը հազիւ թէ կարողանումեն ուսմամբ ստանալ: Սա մտերիմ նկատողութիւն ունենալով՝ չխարուհրբէք, ոչ պատերազմական բանակավայր ընտրելոյ ժամ մանակը, և ոչ էլ թշնամեոյ բանակավայրի զօրութիւնը

դիտելումը: Այս րամտադրեալ խորհրդներէ պարզ կատարումը
զարմացնումէր շատ անգամ նա և նրանց, որոց նա ար-
դէն ծանօթ էր: Աորա համար բաւական էր հէնց
միայն մի առ երեսս վերահայեցողութիւն ունենալ մի
նոր կողմի, այնուհետև նա բոլորովին քաջ իմանումէր
այն տեղերն: Աա արդէն հասկանումէր հակառա-
կորդի բնաւորութիւնը, նորա հետ մի քանի անգամ
պատահելով: Աա ամենեւին չէր սխալվում նշանակե-
լով այն կէտը, ուրանօր հարկաւոր էր թշնամեոյն դի-
մագրաւ լինիլ, կամ ուրանօր հարկաւոր էր սաստիկ
հարուած տալ նրան: Այն վտաս հարժողութեան բո-
ւէն, որ նա միշտ առաջուց էր իմանում, պատրաստ էր
գանում նրան միշտ:

Բայց շատ գնդապետների մէջ են պատահում երեւ-
կայութիւնների և հայեացքի անխար դիտողութիւն,
մտաց և կարծեաց յտակութիւն և մնում անօգուտ: Աորա
բաւական են խորհրդականի համար, բայց անբաւական զօ-
րավարի համար: Մատաթովը նոցա հետ ուրիշ հար-
կաւոր որակութիւններ էլ ունէր միացրած, այսինք է՝
դիմաց անվրդով քաջասրտուի, որ ոչ մի վտանգի ա-
ռաջ էլ գոյնը չէր կորցնում, սառնասիրտ անտարբե-
րութիւն, որ ամենեւին չէր շփոթվում ոչ մի անակ-
նունելի դիպուածով և որ ամենիցը հազուագիւտն է՝
այն բարոյական արիութիւնը, որ ոչ մի համապատաս-
խանատուութիւնից չէր վախում: Աա վտաս էր իւր
վճիռների մէջ, նա բնականիցը գուրս սրութեամբ
կատարումէր իւր դիտաւորութիւնները և այդ սրութիւնն՝
որ պատերազմական գործերի մէջ զիտաւոր գօրութի ունի
և պատերազմի ճատարապետներին, այն է՝ Ապոլլոնիւմէր
(Ուուսաց) Սուվորովի որոշեչ յատկութիւն է, Անկազ Մաա-
թովի ամ գործառնութիւնների յառաջադիմութեանց մէջ

հաւատարիմ երաշխաւորն էր: Թշնամին անգամ հիւ-
ցած նորա այդպիսի սրութեանն վերայ, չնայելով իւր
բազմաթիւ և ուժեղ զօրքին, օգտաւէտ տեղերին կամ
զէնքերին, կորցնումէր Քրիստոսով շահուելոյ կարողու-
թիւնը, իւր զօրքը միաւորելոյ համար կարևորը միջոցը
և այն անձնապատանու թիւնը, առանց որոյ անկատելի է
յառաջագիմութիւն ունենալ:

Ըստ եզրակացութիւնը՝ (թէ և չուզնանք էլ), իրանք
հէնց երևումն մարդոյ մասց առաջին, կրք որ
քննումենք Կնեազ Մասաթովի ցոյց տուած յառա-
ջագիմութիւնները՝ անհամեմատ բազմաթիւ զօրքի դէմ,
կարևոր հետեանքները՝ զորս հասցնումէր նա շատ հասա-
րակ հնարքներով (միջոցներով), տարօրինակ փոքր կոր-
ուստը՝ որ նորա զօրքը կրումէին ամենագորեղ պատեր-
ազմների մէջ: Մտաղահաս ժամանակը նորա ուրախա-
սիրտ բարքը առ ինքը գրաւեց շուտով ընկերների սերը,
իւր ստորադրեալների հետ քաղցրութեամբ էր վարվում
նա, սաստիկ կարգապահութեան ժամանակը՝ սիրումէր
զինուորներին, ջիւմեռանդուք հոգայողութիւն էր ա-
նում միշտնոցա վերայ, վառումէր նոցա հոգին, իւր քաղցր
վարվողութիւնը ևս առաւել բազմացնումէր նոցա բա-
րոյական զօրութիւնը, և ահա այսպիսի քաղցրաբարոյ
վարվողութիւնովը կարողացաւ նա բնակեցնել նոցա մէջ
ապաւինուիլինքն, որ էյառաջագիմուեց պատճառը: Իւր
ամէն զործառնուեց մէջ բաղդաւոր լինելով, նա միշտ հաւա-
տումէր իւր բաղդին, որ երբէք նրան չ'էր խաբում: Ըստպիսի
հաւատ իւր նշանակութեամբ (իւր տեղն) շատ անգամ են
նկատել մեծ զօրավարների մէջ: արևանցի կերպով քննիչ-
ները ծիծաղումն սորա վերայ, բայց առաւել խորա-
գէտները մեծ յարգանք են տալիս սրան, վասն զի սորա
հետ միացած են թէ՛ ճշմարիտ զօրութիւնը, թէ՛ դօ-

րութեան զգացողութիւնը: Յաւելացնենք և այս, որ նա Ռուսաց զինուորի հոգւոյն վերայ և նորա գորակարի հետ ունեցած համակրութեանը վերայ հաւատ ունէր, և սորա համար էլ նորա առաջնորդութեան ներքոյ եղեալ գորքը ուրախութեամբ յառաջ էին դնում, այսպէս ասելով. «Մեք իմանումենք, որ նորա հետ մի մարդ անգամ ՚ի գուր չի կորչիլ»:

Անկաշ Մատաթովը իւր Ղապիտանութեան աստիճանիցն սկսած, իւր կուրծքովն սասցաւ ամէն զերագանցութիւնները, ամէն պարզեաները. այսպէս էր ասում նա իւրն, և այսպէս էլ կ'ասեն այն ամէնքը՝ որ զիտեն նորա պաշտօնը:

Եւ ապրեց և մեռաւ իրբև հաւատարիմ՝ որդի իւր շայրենիքին, իրբև անփոփոխ հպատակ իւր Թաւաւորին և իրբև հաստատ հոգացող Ռուսաստանի փառաց համար:

Տպագրուած է — — — Պէտք է կորդալ:

- էջ սող
- 115 և 116 — 2 ադար — կամ թէ — Եհար:
- 120 — 10 Պեներալ-Քուզնեցիէն -- 1 խակատար Պեներալ-Քուզնեցիէն:
- 124 — 10 Ինփանտրիթը Պեներալ — 1 խակատար Պեներալ:
- 124 — 18 Ես թ ումայ ժամանակը ման եմ դալիս — Ես գնում մե՛ թ ումայը Եւրոպական և այլն:

- Князь — — — Երբայտուն իշխան
- Генераль. — — — Բնդհանուր կոչումն բարձրագոյն
զինուորաց ՚ի զօրս
- Маіоръ — — — Երկրորդ աստիճան շտաբ-օֆիցերի:
- Генераль-маіоръ — — — Օհնուորական աստիճան 4-րդ կարգի:
- Генераль-лейтенантъ. Օհնուորական աստիճան 3-րդ կարգի:
- Генераль. отъ инфан- Օհնուորական աստիճան 2-րդ
теріи կարգի, լիակատար Գններալ:
- Капитанъ — — — Եստիճան աւագ (օծեր) օֆիցերի
՚ի հեռեակ և ՚ի զրահուն-հեծեկա-
զօրաց դունդս. զինուոր ՚ի վերայ
նաւահանգստեան կամ հովազնաց
նաւու, նաւագետ:
- Офицеръ — — — Բնդհանուր կոչումն ՚ի Ուսուսաս-
տան՝ քաղաքական և զինուորական
աստիճանաւորաց ՚ի 14-րդէն մինչև
յ 5 կարգն. սպայ, պաշտօնատար
զօրաց:
- Драгунъ — — — Չիաւոր կարգաւոր զօրաց, ուսու-
ցեալ այնպէս, զի ՚ի դէպս հար-
կաւորութեան կարացէ հասուցա-
նել զօգնութիւն նաև հեռեակաց:
- Штабъ — — — Եստիճանը կառավարչութեան զի-
նուորական զործոց և զինուորաւ-
սուցչական զործարանաց:
- Квартирмейстеръ — Եստիճանաւոր կարգեալ ՚ի զօրս
առ ՚ի պատրաստել զբնակարանս
վանն զօրաց:

- Адъютантъ — — Օջիցեր՝ որ գտանի ՚ի զինու-
րական կառավարութիւնս և առան-
ձինս ամանս վասն գրականութեան և
զանազան յանձնարարուեց, հրա-
մանատար զօրապետաց:
- Генералъ-адъютантъ Նգիւտանա՝ որ գտանի առ թա-
գաւորս յաստիճանի գննելուլուէ:
- Кампанія — — Ճամանակ զործադրեալ ՚ի զօրաց
՚ի պատերազմագնացութիւնս կամ
՚ի զործողութիւնս ընդդէմ թշնամոյ:
- Корпусъ — — Մասնաձիւն մասն արմիային, որ կարէ
մտանել ՚ի զործանկախ գայլոց մա-
սանց արմիային:
- Армія — — — Բնդհանրապէս կոչի զօրք տէրուէ.
կարեոր զօրագունդք բաղկացեալք
՚ի հեռեակաց, ՚ի հեծելոց և ՚ի
թնդանութեան զինուորաց ևս:
- Гвардія — — Մալազոյն զօրք ՚ի տէրուէ, որք ու-
նին զառանձին իմն նախապա-
տուութիւն:
- Лейбъ-Гвардія — Չվարդիա՝ որ պաշտպանէ զանձն
Սայսեր, թիկնապահ զօրք:
- Прапорщикъ — — Ունող զառաջին աստիճան ՚ի զի-
նուորականս:
- Поручикъ — — Օլիուորական աստիճանաւոր 12
կարգի:
- Гренадеръ — — Ի հնումն տուեալ էր այս անուն
զօրացն այնոցիկ, որք պարտաւոր
էին արձակել զգրանատս ՚ի պատե-
րազմի և ընտրեալ լինէին ՚ի բարձ-
րահասակ և ՚ի հսկայազօր արանց. իսկ
այժմ նշանակէ զընտրել մասն զօրաց:

- Граната — — Գատարկ գնդակ չուզունեայ լցնալ վառօղիւ, որ հաղորդակից լինի հրոյն միջնորդութեամբ առանձին իմն յօրինեալ խողովակի (трубка)
- Чугунъ — — Չուզուն (Դեռուրու-նի-ն երկաթէ ընդ «ձիւթն»):
- Карточъ — — Դեստեայ կամ կարտօնի գլան (цилиндръ) լցուցնալ փոքրիկ գնդակօք, փշրեալ երկաթիւ, կապարաւ ևն, ՚ի յարձակելն գլանն ճայթիւ կարտեչն ցրուեալ նախճիրս գործէ ՚ի թըշնամիս:
- Жестъ — — Կուրբ թիթեղն կամ տախտակ երկաթի:
- Картонъ — — Ստուարաթուղթ:
- Постъ — — Տեղի՝ սերանօք կարգեալ է գինուորական պահակն, ևս՝ պահակն ինքն:
- Фортпостъ — — Պահակ յառաջոյ արմիային:
- Рота — — Մասն բառալիօնի բաղկացեալ ՚ի սահմանեալ թուոյ գինուորաց:
- Баталіонъ — — Մասն հետեակ գնդի՝ բաղկացեալ ՚ի քանի մի բօտէ (1000 դիւրուրդ):
- Ротмистръ — — Ղլխաւոր էսկադրօնի, էսկադրօնապետ:
- Экадронъ — — Մասն հեծելազնոյ:
- Гусаръ — — Թեթեւընթաց հեծելազունդ՝ զգետաւորեալ ըստ օրինակի Ղկնգերցուց (Ունգարաց):
- Колона — — Յայանի իմն շարադասութիւն՝ յա-

- բաւ՝ մասունք գորաց դասին զինի
միմեանց. քանի մի նաւք ուղղադի՞ծ
դասաւորեալք:
- Фронтъ — Յասաջակողմն, ձակատ. շարադաս
զունքը գորաց:
- Графъ — Կոմս, տիպոս ինչ զիսաւոր ազ-
նուութեան՝ որ չունի կամ չբերէ
դասանձին իմն իրաւունս:
- Уланъ — Զիսաւոր գորական սպասադէնեալ
տիգաւ. ՚ի հսուսն կոչէին գորականք՝
բաղկացեալք ՚ի Տաճկաց Պոլշայի
(Ահստատանի). պատուակալ կամ
բարձրատիրան ՚ի Տաճիկս:
- Диворсіа — Սուս տեղափոխութիւն գորաց՝ զի-
տաւորութեամբ խանգարելոյ զմիտս
գորուն թշնամւոյն. այնպիսի գործո-
ղութիւն գորաց, որ չունի ամենեւին
զյարակցութիւն ընդ պատերազմին:
- Экспедиція — Աւարին ՚ի հեռաւոր տեղիս զմար-
դիկ կամ զճովային նաւակս ՚ի պէտս
պատերազմական նպատակաց կամ
յազարս լրտեսելոյ և զծագրելոյ
զվայրս ինչ:
- Магалъ — Կահանգ:
- Дивизія — Օջրագունդ բաղկացեալ ՚ի քանի
մի բրիգադէ. նաւատորմիլ՝ յորում
գտանին իմն նաւք և քանի մի փոքր
նաւակք:
- Бригада — Օջրագունդ բաղկացեալ յերկուց
գնդոց (полкъ):

- Дивизионъ — Օրագրունդ 'ի հեծելազորս բաղ-
 կացեալ յերկուց կսկազրեանաց:
- Маршалъ — Օլնուորական աստիճան 'ի Ղազ-
 դեա, սպարապետ:
- Фельдмаршалъ
 Паркъ — Բարձր աստիճան 'ի զինուորականս:
 Զանգերձանք կամ պատրաստութիւն
 գործեաց թնդանութեանի զօրաց:
- Инженеръ — Օլնուորական՝ որ զիտէ զուսուցն
 պաշարիւոյ, պաշտպանելոյ և ամրա-
 ցուցանելոյ զքերու:
- Конгрессъ — Ժողով թագաւորաց կամ 'ի նա-
 ցունց հաւատացեալ անձանց վանն
 վճռելոյ զքաղաքականական (поли-
 тическіи) գործս:
- Батарея — Յայտնի թիւ թնդանութեաց հան-
 դերձ նաւաստեօք, արկիօք հրացան
 նիւթից, սայլիւք և ձիովք: Հողա-
 բլուր շինեալ 'ի պատերազմական
 գաշտի, յորոյ վերայ հաստատեն
 զթնդանութս:
- Штабъ — Տիտղոս Պարսիկ թագաւորաց:
- Ханъ — Տիտղոս Տաճիկ իշխանաց կամ թա-
 գաւորաց, կողմնակալ:
- Сардаръ — Փոխարքայ:
- Брешъ. Батарея Բատարեա՝ նշանակեալ առ 'ի գոր-
 ծել զխրամատս 'ի պարսիպս ամրո-
 ցաց:
- Кара — Բառակուսի զուսար հետեակ զօ-
 րաց:
- Ампитеатръ — Եւսիպիտի շինութիւն, որ աստիճան

աստիճան բարձրանայ 'ի քանի մի վայրս վասն հայեցող հանդիսականաց:

- Ура!** — Չայն էրախուսական, կեցցէ. ուրախութեան աղաղակ զօրաց կամամբոխի 'ի նշան ջերմեռանդութեան:
- Нукеръ** — Ծառայ:
- Мулла** — Հոգեորական անձն առ Սահմե տականս:
- Имамъ** — Գլուխ հաւատոյ Տաճկաց:
- Мортира** — Գործիք վասն արձակելոյ գվառօղալից սուբս, ումբէն:
- Дистанція** — Հեռաւորութիւն 'ի մեջ երկուց առարկայից. միջոց կամ տարածութի սկսեալ 'ի գլխոյ միոյ մասին զօրաց մինչև ցզլուխն միւսոյ. մասն տեղւոյ՝ որ զտանի 'ի մերձակայ կառաքարութեան միոյ անձին, վիճակ:
- Комиссаръ** — Ընձն՝ որում յանձնեալ է տեսչութիւն 'ի վերայ պատրաստութեան սետկելէն պաշարաց, զանազան իւրաց նս:
- Патролъ** — Փամիուշտ, թղթեայ ծրար հանդերձ քանակութի փանդամ լցուցանելի նիւթոց 'ի հրոցանս:
- Ретирада** — Յետադարձութի զօրաց և հնչումն թմբկի որպէս նշան յետադարձուէ:
- Фланкеръ** — Օխուոր հեծեալանոց, որ առաքի մերձ 'ի կողմուս զօրաց առ 'ի զտանել զթշնամին:

- Фалконетъ** — Փորրիկ թնդանօթ նաւային։
Манифестъ — Ընդհանրական յայտարարութիւն վասն կամաց ինքնակալին կամ զանս երևելի իմն անցից։
Оттоманская — Տաճկական։
Бакча — — Պարտէզ։
Эшелонъ — — Եռանձին մասն արմիայի՝ որ յարձակի յիւր և էջ անդիս։
Десятина — Տարածութիւն երկրի երկայնութիւն 80 և լայնութիւն 30 սաժէն։
Паша — — Գննիրալ Տաճկաց կամ կառավարիչ նահանգի։
Визирь — — Սղուրկ, փոխարքայ։
Дисциплина — Ղիշտ պահանջողութիւն սահմանեալ կանոնացն ծառայութեան, ստորադրութի փոքու առաջի մեծի։
Демонстрація — Սուտ տեղափոխութիւն իրիք մասին գորաց առ ՚ի մոլորեցուցանել զմիտս թշնամւոյն յիսկական ճանապարհէն զլիսաւոր գորունց. յայտնելն զկամս մտաց կամ զղացողութեց առաքելով զպաղտամաւորս, ժողովելով ՚ի փողոցս և այլեօք այսպիսեօք յայտարարութիւնք։
Кавалеръ — Եսպետ։
Камцлеръ — Եռաջին նախարար. զլիսաւոր կառավարիչ ատենին կայսերական և արքունի ասպետական նշանաց։
Капитулъ — Ետննական տեղի, ընդ որոյ տեսչութեամբ են գործք ասպետական նշանաց։

- Партизанъ — Հաւատարիմ՝ զխաւոր սակաւ-
թիւ զօրաց, որք յարմիայէն առան-
ձին սկսանին զգործողութիւնս:
- Амуніція — Եմենայն պատրաստութիւնք հան-
դերձից կամ զինուց զինուորաց:
- Инструкція — Յայտարարութիւն կամ հրաման, յո-
րում նշանակին պարտաւորուիք
կատարելոյ:
- Роскриптъ — Հարկարտակ կամ թուղթ ստորտ-
ղրութեամբ արքայի յանուն հպա-
տակի:
-

ՊՐԻՊԵԿՐ ՏՊԵԳՐՈՒԹԵԸՆ.

Էջ	ՏՊՂ	Սխալ	Ուղիշ.
11	— 1	— Լամբերա	— Լամբերաբ
„	— 5	— նոյնը	— նոյն օրը
12	— 17	— Չարդից	— մարդից
19	— 32	— ԵՂԼԻՔՍԸՆՆԻՐԸԻ	— ԵՂԼԻՔՍԸՆՆԻՐ ԸՒՔ
24	— „	— Դերբնդից	— Դերբնաից
37	— 30	— շինութեան	— շինութիւն
42	— 21	— հապատաներիցը	— հապատաներիցը
45	— 30	— բէ	— էբ
49	— 27	— բերելով՝	— բերելով
53	— 21	— ցոյց է տալիս	— պատմումէ
54	— 16	— թափուելով, սա-	— թափուելով սա-
		— բերիցը	— բերիցը,
58	— 31	— արաւ, սա,	— արաւ սա
59	— 25	— պարկազունդն	— պարկազունդն
63	— 21	— հրացաններ	— գէնքեր
64	— 10	— հարուած	— հարուածի
76	— 9	— ցանկուցիչ	— յանկուցիչ
„	— 13	— հաւանեցան	— հաւանեցանք
78	— 9	— անմիբան	— անմիաբան
79	— 26	— ցոյց	— ցոյց
81	— 3	— ոչնչացող	— ոչնչացնող
82, 90	Լ 92-18, 22	Լ 30	Շամտաղիլու - Շամշաղիլու
97	— 4	— հոգևորաներին	— հոգևորականներին
98	— 22	— ճանապարհաւն:	— ճանապարհաւն
101	— 21	— եկել	— եկել էր

102	—	2	—	Տիրեկ	—	Թարթար
107	—	1	—	խաչածե	—	խաչածե:
111	—	1	—	դատաստան	—	դատարան
112	—	5	—	Բուրիուրատ	—	Բերիուշատ
157	—	24	—	տնիում.	—	տնիում:

« Ազգային գրադարան



NL0249867

